

श्रीदिव्यसिंहमहापात्रविरचितः

कालदीपः

तेजन्था

सहितः

229.2

सिंह|दि|का

सम्पादकः

पण्डितश्रीकुलमणिमिश्रशर्मा

उत्कलसर्वकाराणां प्रज्ञतत्त्वपर्यटनविभागानुकूल्येन

श्रीदिव्यसिंहमहापात्रविरचितः

फालदीपः

धर्मशास्त्रसाहित्याचार्येण वेदशास्त्रिणा श्रीसदाशिवकेन्द्रीयसंस्कृत-

विद्यापीठस्य लब्धावसरधर्मशास्त्राध्यापकेन

श्रीकुलमणिमिश्रशर्मणा

विरचितया

तेजन्या-

ख्यया टिप्पण्या सहितः

प्रकाशकः—

पण्डितश्रीकुलमणिमिश्रशर्मा

हाविलिगलि, पुरी

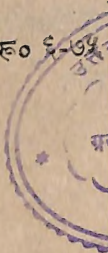
सर्वे अधिकाराः प्रकाशकस्य स्वायत्ता

प्रथमसंस्करणम्—१०००

१९८२

२२९.२
सिंह/दि/का-

मूल्यम्—रु० ६-७५

मुद्रकः—

श्रीनारायणप्रेस, पुरी

विषयसूची

विषयः	पृष्ठम्	विषयः	पृष्ठम्
तिथिलक्षणम्	१	पञ्चमी	३१
तिथिस्वरूपम्	२	मनसादेवीपञ्चमी	३१
तिथीनां पञ्चधादिविभागाः	६	रक्षापञ्चमी	३१
उपवासनिर्णयः	८	ऋषिपञ्चमी	३२
एकभक्तनिर्णयः	१०	श्रीपञ्चमी	३३
नक्तनिर्णयः	१२	षष्ठी	३४
अयाचितनिर्णयः	१६	आरण्यकषष्ठी	३४
दानव्रतनिर्णयः	१७	षष्ठीदेवीषष्ठी	३५
प्रतिपत्	१८	प्रावरण षष्ठी	३५
बलि राजोत्सवः	१९	स्कन्दषष्ठी	३६
द्वितीया	१९	सप्तमी	३६
गुण्डिचायात्रा	२०	कुक्कुटीव्रतम्	३७
यमद्वितीया	२२	माघसप्तमी	३७
तृतीया	२३	अष्टमी	३९
अक्षयतृतीया	२३	अशोकाष्टमी	४१
रम्भातृतीया	२५	जन्माष्टमी	४३
गौरीव्रतम्	२६	जयन्तीपारणम्	४९
चतुर्थी	२६	दूर्वाष्टमी	५०
विनायकव्रतम्	२६	दुर्गाशयनम्	५१
नागचतुर्थी	२७	शरत्कालीनदुर्गापूजा	५२
शिवचतुर्थी	२९	दुर्गाष्टमीव्रतम्	५६
माघशुक्लचतुर्थी	३०	गोष्ठाष्टमी	५६
		प्रथमाष्टमी	५६

विषयः	पृष्ठम्	विषयः	पृष्ठम्
भद्राष्टमी	५७	माघकृष्णचतुर्दशी	८४
नवमी	५७	शिवरात्रिः	८५
रामनवमी	५८	चैत्रकृष्णचतुर्दशी	८९
दशमी	६०	स्तुहीचतुर्दशी	८९
दशहरा दशमी	६०	पौर्णमासी	९०
आश्विनशुक्लदशमी	६१	स्नानयात्रा	९१
एकादशी	६४	श्रावणी	९२
वैष्णवैकादशीव्यवस्था	६८	इन्द्रपौर्णमी	९३
अनुकल्पादि	७१	कुमारोत्सवः (कोजागर)	९३
शयनादिकालाः	७४	बुध्यवन्दापना	९५
भैमी एकादशी	७४	वह्न्युत्सवः	९६
द्वादशी	७५	दोलयात्रा	९६
श्रवणद्वादशी	७६	अमावास्या	९६
चम्पकद्वादशी	७७	सावित्रीव्रतम्	९७
वामनजन्म	७७	सप्तपितृकामावास्या	९७
विष्णुशुक्लयोगः	७७	मुखरात्रिः	९८
शक्रोत्थापनम्	७८	दीपावलयुत्तवः	९९
भीमद्वादशी	७८	बकुलामावास्या	१००
त्रयोदशी	७९	पौर्णमासेष्टिकालः	१००
अनङ्गत्रयोदशी	७९	दर्शष्टिकालः	१०१
चतुर्दशी	८०	विकृतेष्टिः	१०१
दमनकचतुर्दशी	८१	पक्षादिचरुकालः	१०१
नृसिंहचतुर्दशी	८१	संक्रान्तिः	१०१
अधोरचतुर्दशी	८२	पृथ्वीरजस्वला	१०८
अनन्तचतुर्दशी	८२	नदीरजस्वला	१०८
चित्राकृष्णचतुर्दशी	८३	महानदी	१०८
पाषाणचतुर्दशी	८४	नदीलक्षणम्	१०९

विषयः	पृष्ठम्	विषयः	पृष्ठम्
अगस्त्यर्घ्यविचारः	११०	माघमासकृत्यम्	१२४
मकरसंक्रान्तौ घृतकम्बलः	११०	फाल्गुनमासकृत्यम्	१२७
चैत्रमासकृत्यम्	१११	माघफाल्गुनस्नानम्	१२८
वैशाखमासकृत्यम्	११२	मलमासव्यवस्था	१२८
ज्येष्ठमासकृत्यम्	११३	मलमासे करणाकरणविचारः	१३३
आषाढमासकृत्यम्	११३	महावैशाखी	१३५
श्रावणमासकृत्यम्	११३	महाज्यैष्ठी	१३७
भाद्रमासकृत्यम्	११३	रोहिणीप्रति	१३७
आश्विनमासकृत्यम्	११४	महोदध्यमावास्या	१३८
कार्तिकमासकृत्यम्	११४	अर्द्धोदयामावास्या	१३९
आकाशदीपदानविधिः	११४	पापनाशिन्येकादशी	१४०
भीष्मपञ्चकम्	१२१	गोविन्दद्वादशी	१४०
चातुर्मास्यव्रतम्	१२२	वास्तुयादियोगाः	१४१
मार्गशीर्षमासकृत्यम्	१२४	ग्रहणनिर्णयः	१४५
पौषमासकृत्यम्	१२४		

ମୁଖପତ୍ର

ବିଷୟ	ପୃଷ୍ଠା	ବିଷୟ	ପୃଷ୍ଠା
ତିଥିଲକ୍ଷଣ	୨	ଏକାଦଶୀ	୭୮
ତିଥିବ୍ୟାପ୍ତି ଓ		ଦ୍ଵାଦଶୀ	୭୭
ତିଥି ନିଷେଧ ବ୍ୟବସ୍ଥା	୪	ବାମନଜନ୍ମ	୭୭
ସାକଳ୍ୟ ବଚନ	୫	ବିଷ୍ଣୁ ଶୃଙ୍ଗଳ	୭୮
ବେଧ ନିରୂପଣ	୬	ସପ୍ତୋଦଶୀ	୭୯
ଉପବାସ	୧୦	ଚତୁର୍ଦ୍ଦଶୀ	୮୧
ଏକାଦଶୀ	୧୧	ଶିବରାତ୍ରି	୮୮
ନଳ	୧୪	ଗୌର୍ମାସୀ	୯୦
ଅମାବସ୍ୟ	୧୭	ଅମାବାସ୍ୟା	୯୭
ଦାନବୁଦ୍ଧ	୧୮	ଇଷ୍ଟିକାଳ	୧୦୦
ପ୍ରତିପଦା	୧୯	ସଂହାନ୍ତି	୧୦୨
ଦ୍ଵିତୀୟା	୧୯	ଅଗସ୍ତ୍ୟାୟ	୧୧୦
(ଗୁଣିତ)	୨୧	ଚୈତ୍ର ଦ୍ଵିତୀୟା	୧୧୨
ତୃତୀୟା	୨୫	ବୈଶାଖ ଦ୍ଵିତୀୟା	୧୧୩
ଚତୁର୍ଥୀ	୨୭	କାର୍ତ୍ତିକବୁଦ୍ଧ	୧୧୭
ପଞ୍ଚମୀ	୩୧	(ଦ୍ଵିତୀୟାଦ୍ଵୟ)	୧୧୮
ଷଷ୍ଠୀ	୩୪	ମାର୍ଗଶିରାଦି ଦ୍ଵିତୀୟା	୧୨୪
ସପ୍ତମୀ	୩୭	ମାଘବୁଦ୍ଧ	୧୨୭
ଅଷ୍ଟମୀ	୪୧	ମଳମାସ	୧୨୯
(ଦୁର୍ଗାପୂଜା)	୫୫	ମହାବୈଶାଖୀ ପ୍ରଭୃତି	୧୩୭
ନବମୀ	୫୭	ଅଲକ୍ଷ୍ୟ ଯୋଗ	୧୪୭
ଦଶମୀ	୬୦	ଗ୍ରହଣ	

पुरोवाक्

भारतीयधार्मिकजनताया निरन्तरमपरिहार्या भारतीयसंस्कृतिश्च जीवनभूता व्रतोपवासादयः निमित्तं कालमासाद्य प्रवर्तन्त इति न कस्यापि वैमत्यम् । ततस्तन्निरूपणमत्यन्तमावश्यकम् । तदर्थं हि अनेके आचार्याः प्रायतन्त, बहून् निबन्धग्रन्थांश्च निर्म्मिरे । तथाविधं कालनिरूपकं शास्त्रं केन सुगृहीतनाम्ना महात्मना कदाप्रभृति वा प्रारब्धमिति तत्रेतिहासो मौनव्रतमवलम्बते । तथापि प्रवाहपरम्परया स्मर्यमाणानामसु कालविषयक-निबन्धकारेषु संग्रहकारः शतानन्दः प्राचीनतम इति प्रतीयते । स हि एकादशशतकस्य अन्तिमसंवत्सरे भास्वतीनाम-ज्योतिषकरणग्रन्थं प्रणिनाय । उक्तं हि तेन तत्रैव—

“खखाश्वेदो ४२०० पगते युगाब्दे दिव्योक्तितः श्रीबुरुषोत्तमस्य ।

श्रीमान् शतानन्द इतीदमाह सरस्वतीशङ्करयोस्तनूजः” ॥ इति

अनन्तरमागता माधवादयः स्वतेजसा दिश आलोकयन्तः परां प्रासद्धि-मापन्नाः । अनेन क्रमेण कालनिबन्धाकाशे समागतोऽयं कालदीपकारः दिव्यसिंहमहापात्रः ।

ग्रन्थोक्तारोऽयं कालमाधवकारं तिथितत्त्वकारं च ब्रह्मा स्मरति , कचित् कचिच्चानुसरति । निबन्धान्तरे श्राद्धदीपे शूलपाणिं दूषयति । विप्रमिश्र-विश्वनाथमिश्रौ श्राद्धप्रदीप-स्मृतिसारसंग्रहकारौ, विद्याकरनरसिंहवाजपेयिनौ नित्याचारपद्धति - नित्याचारप्रदीपकारावप्युदाहरति, तथा विज्ञानेश्वरं कल्पतरुकारं शुद्धिचन्द्रिकाकारं कालिदासचयिनं मुकुन्ददीक्षितं च स्मरति । संवत्सरप्रदीप-स्मृतिरत्नमाला - मदनपारिजातग्रन्थानप्युल्लिखतीति तेभ्योऽयं

शूनमर्वाचीनः । कृत्यकौमुदीकारमनुद्धरन्नपि कोजागरकृत्ये तमुद्धरन्तं
रघुनन्दनमुद्धरन्नात्मानं ततोर्वाचीनं स्वयमेव वक्ति ।

कालसारकारं गदाधरराजगुरुं परिणतसर्वस्वं वा न कचिदपि
कीर्त्तयति, गदाधरश्च दिव्यसिंहस्य नाम अदर्शयन्नपि, दुर्गाष्टमीव्रते “प्रदोषः
कर्मकालः” इति, श्राद्धलक्षणो श्राद्धस्य दानरूपतायागरूपता चेति, पितृ-
दशाहमध्ये मातृमरणो पितृशौचेन शुद्धिरित्यादीनि बहूनि दिव्यसिंहमतानि
खण्डयति । दिव्यसिंहश्च गदाधरमतविरोधं न दर्शयतीति नूनमयं गदाधरात्
प्राचीनः । परिणतसर्वस्वारोपि तथैव महाष्टम्यां निशीथकालं दर्शयन्
दिव्यसिंहादर्वाचीन एव ।

यद्यप्यस्मिन्नुत्कलदेशे कार्तिकपूर्णिमानन्तरं मार्गशिरमासमारभ्य
वर्षारम्भसमाचारः, मार्गशिरमासस्य अग्रहायणसंज्ञा तथा मार्गशीर्ष-
कृष्णाष्टम्याः प्रथमाष्टमीति संज्ञापि प्रसिद्धा, तदनुग्राहकं—

“मार्गशीर्षस्य मासस्य प्रारम्भे प्रतिपद्यपि ।

नवसंवत्सरारम्भो देवैः कृतयुगे कृतः” इति

ब्रह्मपुराणवचन(कल्पतरु नियत४३१)मप्युपलभ्यते तथापि माधवादीननुसृत्य
सृष्ट्यारम्भतिथि चैत्रशुक्लप्रतिपदमारभ्य ग्रन्थकृता कालनिर्णयः कृतः ।

अयमेव दिव्यसिंहः महापात्रोपाधिकः वत्ससगोत्रीयः श्रीकृष्ण-
भवानीशङ्करोपासक आसीत् । अनेन श्रीबुरुषोत्तमक्षेत्रसमोपवर्त्ति-विश्वनाथ-
पुरशासनं स्वजन्मना अलंकृतमित्यनुमीयते । तत्र हि वत्ससानां प्रोक्त
देवत्रयस्य च प्रतिष्ठानम् । वत्ससगोत्रीयाः केचन ब्राह्मणाः कुलपरम्परया
आचार्योपाधिका आसन् । कविडिण्डिमजीवदेवाचार्यः तत्पिता त्रिलोचन-
देवाचार्यश्चेत्यादयस्तद्वंशीया राजसम्मानिता आसन् । कालक्रमेण ते
सामन्तोपाधि महापात्रपदवीं च लब्धवन्तः । तस्यैव विख्यातवंशस्यायं
कालदीपकारः दिव्यसिंहः भवेदेव । अन्यथा अस्य सिद्धान्तः जनाना-
मादरणीयो न भवेत् । अस्य ग्रन्थस्य प्रसारोऽपि न स्यात् । यद्यप्ययं

कालदीपः निबन्धेषु लघिष्ठस्तथापि बह्वादरेण उत्कलवासिभिः गृहे गृहे संस्थापित आसीत् । तेन ग्रन्थस्य ग्रन्थकारस्य च प्रतिष्ठा अनुमेया । एतेन हेतुना एतस्य पुरातनस्य ग्रन्थरत्नस्य समुद्धाराय तालपत्रयुस्तकलिखन-पठनपराङ्मुखानां जनानां सुखपठनाय च चिरपोषितो मेऽभिलाषः अद्य सफलतामेति ।

अत्र कालदीपे संयोजिता मे तेजनी कचिदस्फुटार्थं स्फुटीकरोति, कचित् संक्षिप्तार्थं वर्द्धयति, कचिच्च ग्रन्थकारसम्मतमपि धर्मविरुद्धं खण्डयति, यथा हि कार्तिकादिमासव्रतेषु स्वल्पकालव्यापिन्यां पूर्णिमायां हविष्यभोजनस्य हविष्येतरभोजननिवृत्तिरूपत्वा “निषेधः कालमात्रके” इति हविष्याकरणे न व्रतहानिरिति ग्रन्थकारमतम् । किन्तु निषेधस्यात्र न निषेधरूपत्वमपितु व्रताङ्गत्वेन पय्युदासतेति हविष्याकरणे व्रतहानेः हविष्यं विधेयमिति मया प्रतिपादितम् ।

संस्कृतभाषानभिज्ञानामपि धार्मिककृत्येषु कालपरिज्ञानाय उत्कल-भाषयापि तेजनीसहितस्य मूलग्रन्थस्य सारार्थोऽत्र निवेशितः ।

अस्यैव कालदीपस्य शुद्धतासम्पादनाय नवप्रतिलिपयो मया समाकलिताः । यथा—

(क) मम गुरुपादानां स्वर्गतानां प्रधानाचार्यपरिणत आनन्दमिश्रशर्ममहोदयानां गृहे वर्त्तमानं स्वर्गतं - श्यामसुन्दरदाश-धर्मशास्त्राचार्येण तालपत्र-पुस्तकादुद्धृतं मयापि ततः समुद्धृतं हस्तलिखितं पुस्तकम् ।

(ख) मम जन्मस्थान-हलदिआभगवानपुर शासनस्थे गृहे वर्त्तमानं तालपत्र-पुस्तकम् ।

(ग) भुवनेश्वर म्युजियम् स्थितं ,, डि. एच्. १६८

(घ) पुरीश्रीसदाशिवकेन्द्रीयसंस्कृतविद्यापीठस्थं,, ,, १२

(ङ) ,, ,, ,, ,, १३

(च) भुवनेश्वर म्युजियम् स्थितं ,, ,, ४७८

(छ) ,, ,, ,, १२

(ज) ,, ,, ,, ४१

(झ) श्रीसदाशिवकेन्द्रीयसंस्कृतविद्यापीठस्थं,, ,, १४

(IV)

ग्रन्थस्य प्राथमिकपाण्डुलेखे मम कनिष्ठाकन्या श्रीमती मिनतिः, पाण्डुलेखे पाठान्तरसंयोजने चायुष्मान् जयकृष्णमिश्रः, ग्रन्थसंवादाने श्रीमान् किशोरचन्द्रमहापात्रः, सग्रहालये प्रतिलिपिप्राप्तौ सर्वकल्याणभाजन श्रीनीलमणिमिश्रश्चेति छात्राः साहाय्यमकुर्वन् । तथा श्रीमुकुन्ददाशः मम दुर्लिखितमपि पठित्वा अक्षराणि समयोजयदिति सर्वानेतान् शुभाषिषा संवर्द्धयामि ।

अस्य ग्रन्थस्य मुद्रणाय उत्कलसर्वकारस्य भ्रमणप्रवृत्तत्त्वविभागः न० PUBG-8/79, 5684/DTCA 21-4-80 पत्रेण द्विसहस्रं मुद्राः प्रतिश्रुत्य प्राथमिकतया ततः साद्धसहस्रं च प्रदाय ग्रन्थप्रकाशनमागं परिष्कृतवानिति सर्वथा धन्यवादार्हः ।

परिशेषे पाठकैः क्षमाधारैः सूरिभिश्च मत्कृतास्तुटयो मार्जनीया इति सम्प्रार्थ्य विरतोऽस्मीति शम् ।

विनीतो निवेदकः

श्रीकुलमणिमिश्रशर्मा

हाविलिगलि

पुरी

१४-१-१९८२

कालदीपः

प्रणम्य देवं श्रीकृष्णं भवानीशङ्करावपि ।

तन्यते कालदीपोऽयं दिव्यसिंहेन धीमता¹ ॥

तिथिलक्षणम्

“तन्यन्ते² कलया यस्मात्तस्मात्तास्थितयः स्मृताः ।”

“अमा षोडशभागेन देवि^A प्रोक्ता महाकला ।

संस्थिता परमा माया देहिनां देहधारिणी ॥

अमादिपौर्णमास्यन्ता या एव शशिनः कलाः ।

तिथयस्ताः समाख्याताः षोडशैव वरानने ॥” (स्कन्द प्रभास १८ ३)

या महामाया आधारशक्तिरूपा देहिनां देहधारिणी संस्थिता^B ,
सा चन्द्रमण्डलस्य षोडशभागेन परिमिता चन्द्रदेहधारिण्यमानाम्नी
महाकला प्रोक्ता, क्षयोदयरहितत्वान्नित्या^C तिथिसंज्ञैव³ । इतरा अपि

नीलाचलेश्वरं नत्वा लीलाकलितविग्रहम् ।

आरभे कालदीपस्य तेजनीं टिप्पणीमिमाम् ॥

- 1- धीमता इत्युक्तिः ग्रन्थकर्तुर्न गर्वद्योतिका अपितु ग्रन्थस्य बुद्धिपूर्वक-
प्रणीतत्वेन ग्राह्यत्वबोधिका ।
- 2- “तन्यन्त इतिवचनं सिद्धान्तशिरोमणेरिति कालमाधवे । प्रायेणात्र
ग्रन्थकृता वचनानां मूलग्रन्थनिर्देशः न कृतः, मया तु कालमाधव-
कालसारयोराधारेण श्लोकपार्श्वे कुण्डलनामध्ये कृतः । तेन मूलग्रन्थेषु
लब्धास्तेषां श्लोकाद्यङ्का अपि प्रदत्ताः ।
- 3- प्रथमादिकला यथा क्षयोदययोगेन तिथिसंज्ञाप्रयोजिता भवन्ति
अमाकला तु न तथा, अपि तु सा कृष्णपञ्चदश्याः संज्ञा भवत्येव ।

पाठान्तरम् - A देवी इति क पु. देवी इति छ पु. । B-नास्ति ग, घ,
देहधारिणीसंस्थिता-झ । C- अमातिथि- ख ।

ପଞ୍ଚଦଶ କଳା ଦିବସବ୍ୟବହାରୋପଯୋଗିନ୍ୟ:¹ क्षयोदयवत्यः प्रतिपदादि-
 पौर्णमास्यन्ताः पञ्चदश तिथयो भवन्ति, इति षोडशैव कलास्तिथयः षोडशेति ।
 एवं प्रथमादिकलाः क्रियोपलक्षिताः Aकालविशेषाः प्रतिपदादिशब्देना-
 भिधीयन्ते ।

तिथिस्वरूपम्

खर्वी^A दर्पस्तथा हिंस^Bस्त्रिविधं तिथिलक्षणम् । (गर्गः)

खर्वी नाम तिथेः साम्यं दर्पी^C वृद्धिः प्रकीर्त्तिता ॥

हिंसः स्यात् क्षय इत्युक्तो^C मुनिभिस्तिथिनिर्णये ॥

तिथिश्च द्विविधा, सम्पूर्णा खण्डा चेति ।

²⁴“प्रतिपत् प्रभृतयः सर्वा उदयादो^Dदयाद्रवेः ।

सम्पूर्णा इति विख्याता हरिवासरवर्जिताः ॥ (स्कन्दबु.)

हरिवासर- एकादशी । तत्रारुणोदयेऽपि^E दशमीसत्त्वे वेधो विचारित इति ।

1- अद्य प्रतिपत् श्वो द्वितीया इत्यादिप्रकारेण दिवससंज्ञाप्रयोजिका
 इत्यर्थः । तथाहि सूर्योदयकाले या तिथिर्भवति तत्तिथिनाम्ना
 तदहोरात्रमभिधीयते । यदा वृद्धिवशात् तिथिः सूर्योदयद्वयं व्याप्नोति
 तदा अहोरात्रद्वयमपि तत्तिथिनाम्ना कीर्त्यते । यदा तु क्षयवशात्
 सूर्योदयानन्तरं प्रवृत्ता तिथिः परदिनसूर्योदयात् पूर्वं समाप्तिमेति तदा
 तत्तिथिनाम्ना न कस्यापि अहोरात्रस्याभिधानं भवति सूर्योदयकाले
 सत्ताभावात् अपितु सा तिथिः क्षीणा इत्युच्यते ।

2- रवेरुदयमारभ्य परदिने रवेरुदयात् अव्यवहितप्राक्कालपर्यन्तं वर्त्तमाना
 तिथिः पूर्णोति भावः । हरिवासरवर्जितत्वं एकादशीनिर्णये द्रष्टव्यम् ।
 तत्र हि सम्पूर्णा त्यज्यते मलतिथिरेव गृह्यते इति ॥

ତିଥିଲକ୍ଷଣ

ଚନ୍ଦ୍ରକଳାର ଦ୍ରାସ ଓ ବୃଦ୍ଧିଦ୍ୱାରା ପ୍ରତିପଦାଦି ତିଥି ହୁଏ । ଯଥା — ପ୍ରଥମ
 କଳାର ଦ୍ରାସରେ କୃଷ୍ଣ ପ୍ରତିପଦ ଓ ପ୍ରଥମ କଳାର ବୃଦ୍ଧିରେ ଶୁକ୍ଳ ପ୍ରତିପଦ ।
 ସୂର୍ଯ୍ୟୋଦୟକୁ ଯେଉଁ ତିଥି ଥାଏ ସେହି ଅହୋରାତ୍ରକୁ ସେହି ତିଥି ନାମରେ
 ନାମିତ କରାଯାଇଥାଏ ଯଥା ଆଜି ପ୍ରତିପଦ କାଳ ବୃଦ୍ଧିଦ୍ୱାରା ଲକ୍ଷ୍ୟ ।

ପାଠା. — A- କଳା- ଗ । B- ହିମ୍ମାତ୍ରି ଛ ଷ । C- କ୍ତ- ଖ, ଘ, ଙ, ଞ ।

D- ‘ଓ’ ଖ ଙ ଛ ଞ । E- ଦୟେଲାୟା- ଗ ।

“आदित्योदयवेलाया आ^Aरभ्य षष्टिनाडिकाः^{1B} ।

या तिथिः सा तु शुद्धा स्यात् सार्वतिथ्यो ह्ययं विधिः ॥”

(नारदबु.)

“सर्वाह्ये^Cताश्च तिथय उदयादोदयं स्थिताः ।

शुद्धा इति विनिश्चेयाः षष्टिनाड्यो^D हि वै तिथिः ॥”

(सूर्यसिद्धान्तः)

या तु नोक्तलक्षणा सा खण्डतिथिः । तत्र सम्पूर्णायां शुद्धायां विधिनिषेधयोर्नास्ति सन्देहः । खण्डतिथौ तु विधिनिषेधव्यवस्था यथा—

“निमित्तं² कालमादाय वृत्तिविधिनिषेधयोः ।

विधिः पूज्यतिथौ तत्र निषेधः कालमात्रके ॥

तिथीनां पूज्यता नाम कर्मानुष्ठानयोग्यता ।

निषेधस्तु निवृत्त्यात्मा³ कालमात्रमपेक्षते ॥”

(गार्ग्यः)

1- नाडिका-दण्डः । स च अहोरात्रस्य षष्टितमोभागः ।

2- निमित्तमिति वचनद्वयं गर्गस्येति कालमाधवे (८१) । वृद्धगार्ग्यस्येति समयप्रकाशे (पृ-१९) । कालः खलु कर्मसु प्रवर्त्तकत्वेन निमित्तं भवति । विधिनिषेधौ तु कालमाश्रित्य वर्त्तते । इदं कर्त्तव्यमिति विधिः । इदं न कर्त्तव्यमिति निषेधः । तत्र पूज्यतिथौ कर्मानुष्ठानयोग्यत्वेन निरूपितायां तिथौ विधिः प्रवर्त्तते । कालमात्रके कर्मानुष्ठानयोग्यता-विरहिणि दिवसे अपि वर्त्तमाने अमावास्यादिकाले मत्स्यमांसादि-वर्जनरूपो निषेधः प्रवर्त्तते इति भावः ।

3- निवृत्त्यात्मा- निवृत्तिस्वरूपः न तु विधिरूप इत्यर्थः ।

पाठान्तरम्- A- मारभ्य-छ भ । B- नाडिका-ख । C- रश्चै-छ ।

D- नाड्या-क ।

ବୃତ୍ତି: ପାଳନମ୍ । ତत्र विधिनिषेधयोरनुष्ठानानुष्ठानरूपपालने कालस्य निमित्तत्वेनाभिधानात् । “अतः कालं प्रवक्ष्यामि निमित्तं कर्मणामिहेति” वचनाच्च^A । एवं च सति खण्डतिथौ¹ पूज्यत्वं निर्णेतव्यं भवति ।

“त्रिस²न्ध्यव्यापिनी या नु सैव पूज्या सदा तिथिः ।

न तत्र युग्मादरणमन्यत्र हरिवासरात् ॥” (पराशरः)

आसार्यं वर्तते या च सा तिथिः सर्वकर्मसु ।

योदयादेति मध्याह्नमखण्डा सा तिथिः स्मृता ॥

खण्डाद्यथा व्रतारम्भं समाप्तिं चात्र वर्जयेत् ।

“ख³खण्डव्यापिमार्तण्डा स्यात् सूर्योदयगा तिथिः ॥

सा ह्यखण्डा व्रतानां स्यात्तत्रारम्भसमापने ।” (मरीचिः)

“क⁴र्मणो यस्य यः कालस्तत्कालव्यापिनी तिथिः ॥

1) पूर्णतिथौ संशयाभावात् खण्डतिथावेव निर्णयस्यावश्यकत्वमिति तात्पर्यम् ।

2) त्रिसन्ध्यव्यापिनी— सूर्योदयात् सूर्योदयपर्यन्तं वर्तमाना तत्र न युग्मादरणं युग्मान्नियुगभूतानामित्यादिवचनानामनादरः । निःसन्देहं कर्म कर्तव्यमिति भावः ।

3) खखण्डेति— खम्—आकाशः । सूर्यस्य किञ्चिदाकाशोत्थानपर्यन्तं वर्तमाना तिथिः पूर्णति भावः । एतेन अत्र अविद्यमानापि पूर्णता आरोप्यते ।

4) हासवृद्धी— कृष्णशुक्लपक्षौ वा तिथिक्षयवृद्धी वा ।

ତଥ୍ୟ ବ୍ୟାପ୍ତି ଓ ତଥ୍ୟ ନିଷେଧ ବ୍ୟବସ୍ଥା

ତଥ୍ୟଗୁଡ଼ିକ ସୂର୍ଯ୍ୟୋଦୟଠାରୁ ପରଦିନ ଠିକ୍ ସୂର୍ଯ୍ୟୋଦୟପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ରହିଲେ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ବା ଶୁଦ୍ଧ । କମିଗଲ ଖଣ୍ଡତଥ୍ୟ ବୋଲନ୍ତି । ସୂର୍ଯ୍ୟତଥ୍ୟରେ ତଥ୍ୟ ନିଷେଧ ବ୍ୟବସ୍ଥାରେ ସନ୍ଦେହ ରହେନାହିଁ । କିନ୍ତୁ ଖଣ୍ଡତଥ୍ୟରେ ନିର୍ଣ୍ଣୟ ଆବଶ୍ୟକ ।

ଯେଉଁ ତଥ୍ୟ ଯେଉଁ ବ୍ରତାପବାସୀଙ୍କ ଅନୁସ୍ଥାନ ନିମନ୍ତେ ଯୋଗ୍ୟ ବୋଲି କେବଳିତ ଦ୍ଵୟ ସେବନସାଧ (ଉକ୍ତ ତଥ୍ୟ ନ ଥିବା ସମୟରେ ମଧ୍ୟ) ସେ କର୍ମ କରାଯାଇପାରିବ କିନ୍ତୁ ଯେଉଁ ତଥ୍ୟରେ ଯାହା ନିଷେଧ ଥିବ ତାହା ସେହି ତଥ୍ୟ ଥିବା ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସ୍ଥାଳିତ ହେବ ।

तथा कर्माणि कुर्वीत हासवृद्धौ न कारणम् । ” (वृद्धयाज्ञ)

‘यस्मिन् काले तु यत् कर्म तत्कालव्यापिनी तिथिः ॥ (स्कन्दपु.)

“आदित्योदयवेलायां यात्वापि हि तिथिर्भवेत् ।

सा पूर्णेत्येव मन्तव्या प्रभूता नोदयं विना ॥ ” (स्कन्दपु.)

उ^१दये सा तिथिर्ग्राह्या विपरीता तु पैतृके । (देवलः)

उदितो यत्र मार्तण्डः खखण्डादतिवर्तते ॥

अखण्डो सा तिथिर्ग्राह्या स्नानदानव्रतादिषु ।

‘व्रतोपवासस्नानादौ घटिकैका यदा भवेत् ।

सा तिथिः सकला ज्ञेया श्राद्धादौ त्वस्तगामिनी ॥ (विष्णुधर्मोत्तरपु)

अत्र घटिका मुहूर्तः । श्राद्धयोग्यकालानुरोधात् । इति कर्मकालव्याप्तिः
स्मर्यते ।

पक्ष^२द्वयेऽपि तिथयस्तिथि पूर्वा तथोत्तराम् ।

त्रिभिर्मुहूर्तैर्विध्यन्ति सामान्योऽयं विधिः स्मृतः ॥ (पैठोनसिः)

प^१रेद्युरुदयानन्तरममावास्या त्रिमुहूर्ता चेत् सा^२ प्रतिपदं विध्यति ।

पू^३र्वेद्युरस्तमयात् प्राक् द्वितीया त्रिमुहूर्ता चेत् सा^४ पूर्वा प्रतिपदं
विध्यति । एवं सर्वत्र ।

१) उदये सा तिथिर्ग्राह्या इति दैवकर्मणि । पैतृके पितृकर्मणि श्राद्धादौ
विपरीता-अस्तगामिनी ग्राह्या इति निष्कर्षः ।

२) पक्षद्वयेपीति । तत्र मुहूर्तत्रयं दिनमानस्य पञ्चमभागरूपम् । तेन
दिनमानवृद्धौ मुहूर्तमानवृद्धिः । दिनमानहासे च मुहूर्तमानहासः तथा
रात्रावपि ।

तदुक्तं विष्णुधर्मोत्तरे (१-७३-५-८) ।

घाकल

ଓଡ଼ି ପଦ୍ୟାପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଥିଲେ ବା ମଧ୍ୟାହ୍ନ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଥିଲେ ବା ସଂପୂର୍ଣ୍ଣାବଦ୍ଧକୁ
ଥିଲେ ସେଦିନ ସେ ଓଡ଼ି ପୂର୍ଣ୍ଣିମାବାରେ ଲକ୍ଷ୍ମଣ ବୋଲି ଜାଣିବାକୁ ଚାହୁଁ ।
ଏହିମଧ୍ୟ ଘାକଲ କରନ ଦ୍ଵାରା ଅପୂର୍ଣ୍ଣ ଓଡ଼ିକୁ ପୂର୍ଣ୍ଣକାଳ ଗ୍ରହଣକରି
ଅନୁଷ୍ଠାନ କରିବାକୁ ହେବ । ଏଥିରେ କର୍ମକାଳବ୍ୟାପ୍ତି ହୁଏ ମୁଖ୍ୟ ।

पाठा.—1-पूर्वेद्युः-ख घ ऋ । 2- सा तिथिः ख ग ऋ । 3-परेद्युः-ख ग घ
ऋ । 4- सापि- ऋ घ ।

मुहूर्त्तत्रितयं प्रातस्तावानेव तु सङ्गवः ।

मध्याह्नस्त्रिमुहूर्त्तः स्यादपराह्णश्च तादृशः ॥

सायाह्नस्त्रिमुहूर्त्तः स्यात्स^१र्वध^१र्मवहिष्कृतः । (व्यासः)

एवं पञ्चधा विभागः । त्रेधा विभाग^२स्तु स्मृतिष्वभिहितः ।

ऊ^३र्ध्वं सूर्योदयात् प्रोक्तं मुहूर्त्तानां तु पञ्चकम् ।

पूर्वाह्णः, पञ्चकं प्रोक्तो मध्याह्नस्तु ततः परम् ।

अपराह्णस्तथा प्रोक्तो मुहूर्त्तानां तु पञ्चकम् । इति । (स्कन्दपु.)

पञ्चधाविभागो^३ दिवसस्य कल्पतरुकारानन्तभट्टप्रभृतिवहुनिबन्ध-
कारसम्मतत्वात् एतमेव पक्षमाश्रित्य व्यवस्था क्रियते ।

त्रेधाविभागपक्षस्तु “वासरस्य तृतीयेऽंशे नातिसन्ध्यासमीपत” इति
छन्दोगपरिशि^४ष्टकात्यायन-वचनात् अमावास्याश्राद्धादौ व्यवस्थितः ।

“उत्तरां तु यदा काष्ठां क्रमादाक्रमते रविः । तदा तथा भवेद्वृद्धि-
दिवसस्य महाभुज । दिवसश्च यदा राम वृद्धिं समधिगच्छति । तदाभित-
मुहूर्त्तानां ज्ञेया वृद्धिस्तदा तथा । दक्षिणां च यदा काष्ठां क्रमादाक्रमते रविः ।
दिवसस्य तदा हानिर्ज्ञातव्या नित्यमेव तु । क्षीयन्ते दिनहानौ तु तन्मुहूर्त्ता
स्तथैव च । रात्र्याश्रिताश्च वर्द्धन्ते रात्रिवृद्धौ तथा तथा” इति ।

१) तत्र सर्वधर्मवहिष्कृतः स्नानदानादिसकलधर्मकृत्येषु अप्रशस्त इति
यावत् । सर्वकर्मवहिष्कृत इति पाठे तु कर्मशब्दो विहितकर्मपरः ।

२) ऊ^३र्ध्वं सूर्योदयादिति सूर्योदयस्यापि तत्रान्तर्भावः न तु सूर्योदयं
वर्जयित्वा परम् इति निष्कर्षः ।

। (६६४)

ସୂର୍ଯ୍ୟୋଦୟପରେ ଯେଉଁ ତିଥି ଭିନ୍ନମୁହୂର୍ତ୍ତ ଆଏ ସେ ପରତିଥିକୁ ଭଲ
କରେ ଓ ଠିକ୍ ସୂର୍ଯ୍ୟାସ୍ତ ପୂର୍ବରୁ ଯେଉଁ ତିଥି ଭିନ୍ନମୁହୂର୍ତ୍ତ ଆଏ ସେ ତିଥି ପୂର୍ବ
ତିଥିକୁ ଭଲ କରେ । ଦିବାଭାଗ ପ୍ରାତଃ, ସଞ୍ଜକ, ମଧ୍ୟାହ୍ନ, ଅପରାହ୍ଣ ଓ ସାୟଂ
ଏହିପରି ପାଞ୍ଚଭାଗରେ ବଭଳୁ ଅଟେ । ସିଂଧି(ପୂର୍ବାହ୍ଣ, ମଧ୍ୟାହ୍ନ ଓ ଅପରାହ୍ଣ)
ବିଭାଗ ପକ୍ଷ କେବଳ ଅମାବାସ୍ୟା ଗ୍ରାହ ପ୍ରଭୃତିରେ ପ୍ରଯୁଜ୍ୟ ।

ପାଠା.- 1) କର୍ମ- ଧ ଗ ଘ । 2) ଗୋପି- ଗ ଘ । 3) ବିभागपक्षस्य ଧ ଗ ଘ ।
4) ଷ୍ଟେ ଧ ।

ନିଗମୋକ୍ତଯୁଗମବଚନं यथा¹—

युग्माग्नियुगभूतानां षण्मुन्योर्वसुरन्ध्रयोः ।

रुद्रेण द्वादशीयुक्ता चतुर्दश्या तु² पूर्णिमा ॥

प्रतिपद्य³प्यमावास्यातिथ्यो युग्मं महाफलम् ।

एतद् व्यस्तं महाघोरं हन्ति पुण्यं पुरा कृतम् ॥

युଗମं द्वିତୀया । ଅଗ୍ନିସ୍ତୃତୀୟା । ଯୁଗ ଚତୁର୍ଥୀ । ଭୂତ ପଞ୍ଚମୀ । ଷଟ୍ ଷଷ୍ଠୀ ।
ମୁନିଃ ସପ୍ତମୀ । ବସୁରଷ୍ଟମୀ । ରନ୍ଧ୍ର ନବମୀ । ରୁଦ୍ର ଏକାଦଶୀ । ଅବ୍ର
ଯୁଗମାଦିସପ୍ତଯୁଗମେଷୁ ପୂର୍ବତିଥିରୁତ୍ତରବିଦ୍ବା ଗ୍ରାହ୍ୟା । ଉତ୍ତରା ତୁ ପୂର୍ବବିଦ୍ବେତ୍ୟୁକ୍ତ
ଭବତି ।

ଦ୍ଵିତୀୟାତୃତୀୟାଃ ଚତୁର୍ଥୀପଞ୍ଚମ୍ୟୋଃ ଷଷ୍ଠୀସପ୍ତମ୍ୟୋରଷ୍ଟମୀନବମ୍ୟୋ-
ରେକାଦଶୀଦ୍ଵାଦଶ୍ୟୋଃଚତୁର୍ଦ୍ଦଶ୍ୟୋଃପୂର୍ଣ୍ଣମାସ୍ୟୋଃ ପ୍ରତିପଦମାବାସ୍ୟାୟୋଃଚ ଯୁଗମ ମେଳନ
ମହାଫଳ ତତ୍ତିଥିମା⁴ବନିମିତ୍ତକେ କର୍ମଣି ମ⁵ହାଫଳମ୍ । ଏତଦ୍ .ବ୍ୟସ୍ତ
ଯୁଗମାଦିବିପରୀତ ପ୍ରତିପଦ୍ଦ୍ଵିତୀୟାସ୍ତୃତୀୟାଚତୁର୍ଥ୍ୟୋରିତ୍ୟାଦ୍ୟୋର୍ମେଳନ ମ⁵ହା-
ଘୋରମ୍ । ଅବ୍ର ଯୁଗମାଦିସପ୍ତଯୁଗମେଷୁ ପୂର୍ବତିଥିରୁ⁵ତ୍ତରବିଦ୍ବା ଗ୍ରାହ୍ୟା ଉତ୍ତରା ତୁ
ପୂର୍ବବିଦ୍ବେତ୍ୟୁକ୍ତ ଭବତି ।

୧) ମହାଫଳ- ତତ୍ତିଥିବିଧେୟେ କର୍ମଣି ସମ୍ପାଦିତେ ମହତ୍ ଫଳେ ଲଭ୍ୟତେ ଇତି
ଭାବଃ ।

୨) ମହାଘୋର- ପ୍ରତ୍ୟବାୟଜନକତ୍ଵେନ ଅତ୍ୟନ୍ତଭୟଞ୍ଜରମିତ୍ୟର୍ଥଃ ।

ଦି ଗୁଣାୟୁକ୍ତ ତୁଳୟା ଓ ତୁଳୟା ଦି ଗୁଣାୟୁକ୍ତ ଦେବା ଶୁଭକ । ସେହିପରି
୪ର୍ଥୀ ୫ମୀ ମଧ୍ୟରେ ୭ଶ୍ରୀ ୭ମୀ ମଧ୍ୟରେ ୮ମୀ ୯ମୀ ମଧ୍ୟରେ ୧୧ଶ୍ରୀ ୧୨ଶ୍ରୀ
ମଧ୍ୟରେ ୧୪ଶ୍ରୀ ପୂର୍ଣ୍ଣିମା ମଧ୍ୟରେ ପ୍ରତିପଦା ଓ ଅମାବାସ୍ୟା ମଧ୍ୟରେ ଯୁଗୁତା
ଲବ୍ଧି । ଅର୍ଥାତ୍ ୪ର୍ଥୀ ୭ଶ୍ରୀ ପ୍ରଭୃତି ପରବର ଦେବେ ଓ ୫ମୀ ୭ମୀ ପ୍ରଭୃତି
ପୁରବର ଦେବେ ।

ପାଠ:- 1)ତୁ- କ । 2) ଚ-ଖ । 3) ଦା- ଗ ଘ । ଗରୁଡ଼େ ତୁ ଷୁଗଭୂତାନୀତି ପାଠଃ ୧-
୧୨୮-୧୪ । 4) ତତ୍ତିଥିମାବକେ-ଖ । 5) ଉତ୍ତରା= ଷ ଙ । କ ଛ
ପୁସ୍ତକଯୋଃ ଅବ୍ରଯୁଗମାଦି" ଇତି ବାକ୍ୟ ନାସ୍ତି ।

अथोपवासनिर्णयः

उप^१वासस्तु सर्वतिथिषु नारदीयेन दर्शितः ।

शुक्लान् वा यदि वा कृष्णान् प्रतिपत्प्रभृतीन् तिथीन् ।

उपोषेव वलिं दद्याद् विधिवदपरेऽहनि ॥

ब्राह्मणान् भोजयित्वा तु सर्वपापैः प्रमुच्यते । इति ।

उपवासस्याहोरात्रः कर्मकालः । तद्व्यापिनी ग्राह्या । तदसम्भवे खण्डतिथिग्राह्या । सर्वत्र कर्मकालयुताया एव तिथेरनुष्ठानाङ्गत्वं स्मृतिस्वभिप्रेतम् । कर्मकालश्च द्विविधो मुख्यो गौगर्भेति । तिथि-
व्याप्तिश्च द्विविधा, स्वाभाविकतिथिव्याप्तिः सा^२कल्यवचनापादित-
तिथिव्याप्तिश्चेति । यदा तु प्रतिपत् खण्डतिथिः सती पूर्वोत्तरदिनयोर्दर्श-
द्वितीयाभ्यां युज्यते तदा दर्शयुक्तायाः पूज्यत्वात् तत्रैवानुष्ठेयम् ।

पञ्चमी सप्तमी चैव दशमी च त्रयोदशी ।

प्रतिपन्नवमी चैव कर्त्तव्या सम्मुखी तिथिरिति । (पैठोनसिः)

“सम्मुखी नाम सायाह्नव्यापिनी दृश्यते यदा ।

प्रतिपत् सम्मुखी कार्या या भवेदापराल्लिकी । (स्कन्दपु.)

^३प्रतिपत् सैव विज्ञेया या भवेदापराल्लिकी ।

दैवं कर्म तथा ज्ञेयं पित्र्यं वा मनुरब्रवीत् ॥ (व्यासः)

१) “उपावृत्तस्य पापेभ्यो यस्तु वासो गुरौः सह ।

उपवातः स विज्ञेयः सर्वभोगविवर्जित” इति उपवासशब्दार्थो विष्णुधर्म-
संहिता इति कालसारे ।

२) साकल्यवचनानि- “यां तिथिं समनुप्राप्य उदयं याति भास्करः ।

सा तिथिः सकला ज्ञेया स्नानदानव्रतादिषु” ।

इत्यादीनि देवलविभिर्ग्राह्यतानि वचनानि । एतादृशैर्वचनैः पारिभाषिकं
साकल्यमापाद्यते ।

३) अत्र पित्र्यं चेति स्थाने “पैत्र्यं चेति मुद्रितकालमाधवपाठः ।

पाठाः- १) दत्त्वा विधिरा ह्यऽप ख ग ङ छ । २) हितम्- क । ३) प्रतिपत्-
सैवेति श्लोकाद्ध नास्ति ङ ।

सायाह्नव्याप्तिवचनेन त्रिमुहूर्तवा^१चको वैधोऽभि^२धीयते ।
 अपराह्निकवचनेन ततोऽप्यधिकवेधः । तत्रोभ^३यत्र शुक्लप्रतिपद्
 पूर्वोपोष्या । कृष्णप्रतिपत्^४ परेद्युश्च दयादूर्ध्वं त्रिमुहूर्तं ततोऽप्यधिका वा
 स्यात्तदा सैवोपोष्या । “प्रतिपत् सद्वितीया स्यात्” इत्यापस्तम्बवचनात् ।
 अन्य^४था पूर्वद्युरुपवास इति । अतएव माधवाचार्याः—

“शुक्लपक्षे दर्शविद्धा कृष्णे विद्धा द्वितीयया ।
 उपोष्या प्रतिपच्छुक्ले मुख्या स्यादापराह्निकी ॥
 तदभावे तु सायाह्नव्यापिनी परिगृह्यताम् ।
 अ^२भावेऽपि प्रतिपदः संकल्पः प्रातरिष्यते ॥
 तिथिस्त्रियामतोऽर्वाक् चेत्तिथ्यन्ते पारणं भवेत् ।
 मुख्यतिथ्यन्तराये तु तिथिशेषोऽपि गृह्यताम् ॥
 शुद्धा^३धिका तु कृष्णाऽपि पूर्वा सम्पूर्णसम्भवात् ॥” इति ।
 “घातः सन्ध्यां ततः कृत्वा संकल्पं बुध आचरेत् ।
 “वृ^४होत्वौदुम्बरं पात्रं वारिपूर्णमुदङ्मुखः ।
 उपवासं तु गृह्णीयाद् यद् वा वार्येव धारयेत् ॥ (बराहपु.)

१) उभयत्र-अपराह्निकव्याप्तिसायाह्नव्याप्तिवचनयोः ।

२) यत्र अपराह्नव्याप्तिं सानाह्नव्याप्तिं वा गृहीत्वा प्रतिपदि उपवासः क्रियते,
 तदा प्रातः अमावास्यायामपि प्रतिपदुपवासनिमित्तकः संकल्पो विधेयः ।
 संकल्पस्य प्रातर्विधेयत्वात् । एवं सर्वत्र नक्तादित्रतेषु द्वितीयादितिथिषु
 च यद्यपि ज्योतिःशास्त्रानुसारेण तत्र प्रातः प्रतिपदादिस्तिथिर्नास्ति,
 तथापि स्मृतिशास्त्रेतित्या उपवासादिनिमित्तकः साकल्यवचनापादितः
 प्रतिपदादिरस्त्येव ।

३) या तिथिः पूर्वदिने सम्पूर्णा षष्ठिदण्डात्मिका परदिनेऽपि मलरूपेण
 वर्तते सा तिथिः शुद्धाधिका इत्युच्यते ।

४) औदुम्बरं—ताम्रमयम् । महाभारतेऽपि “प्रगृह्यौदुम्बरं पात्रं तोयपूर्णमुद-
 ङ्मुखः । उपवासं तु गृह्णीयाद् यद्वा सङ्कल्पयेद्ब्रतम् ।” अनु १२६-२० ।

पाठा. — 1) वचन-गघङ् वचनोक्त-भ । 2) वि ख भ । 3) तु-खगङ्भ

4) अर्थः क ।

ताम्रपात्राभावे जलमा^१त्रं गृहीत्वा संकल्पयेदित्यर्थः ।

मासपक्षतिथीनां च निमि^१त्तानां च सर्वशः ।

उल्लेखनमकुर्वाणो ^२नरकं प्रतिपद्यते ॥ इति वचनात्

पौर्णमास्यमावास्यायोरपि पक्षोल्लेखः कार्यः ।

एकभक्तनिर्णयः

प्रतिपद्येकभक्ताशी समाप्ते कपिलाप्रदः । (ब्रह्मपु.)

एकभक्तं त्रिविधं, स्वतन्त्रमन्याङ्गमुपवासप्रतिनिधिरूपञ्चेति ।

“दिनार्धममयेऽतीते भुज्यते नियमेन यत् ।

एकभक्तमिति प्रोक्तमतस्तस्माद्विवेच्य तत् ॥ (स्कन्दपु.)

“दिनार्धममयेऽतीते भुज्यते नियमेन यत् ।

एकभक्तमिति प्रोक्तं न्यूनं ग्रासत्रयेण तु^३ ॥ (देवलः)

अत्र दिनार्धस्य उपरि सार्धमुहूर्त्तपरिमितः कालः । पञ्चधाविभागे

मध्याह्नस्यापर^२भाग एकभक्तस्य मुख्यः कालः । दिनार्धेऽतीते सति

समनन्तरभावित्वात् अस्तमयात् प्राचीनोऽवशिष्टो गौणः कालः दिवेत्य-

भ्यनुज्ञानात् । एव व्य^३वस्थिते सति मुख्यकालव्यापिनी तिथिर्ग्राह्या ।

“^४मध्याह्नव्यापिनी ग्राह्या एकभक्ते सदा तिथिः ।” (पद्मपु.)

“उदये तूपवासस्य नक्तस्यास्तमये तिथिः ।

म^५ध्याह्नव्यापिनी ग्राह्या ^६एकभक्ते सदा तिथिः । (बौधायनः)

१) निमित्तानां- वारतक्षत्रयोगलग्नकरणादीनां कालांशानाम् ।

२) अपरभागः- द्वितीयो भागः ।

३) व्यवस्थिते- गौणमुख्यरूपेण निर्णीते ।

४) मध्याह्नव्यापिनी ग्राह्या- मध्याह्नकाले व्यापिनी ग्राह्या भवेत् । ५) मध्याह्नव्यापिनी ग्राह्या- मध्याह्नकाले व्यापिनी ग्राह्या भवेत् । ६) एकभक्ते सदा तिथिः- एकभक्ते सदा तिथिः भवेत् ।

पाठा.- १) जलपात्रं- घ ऋ । २) न तस्य फलभाग भवेत्- ख ग घ ङ छ भ ।

३) तत्- गघ । ४) नास्ति- क घ । ५) मध्याह्न इति पंक्तिः नास्ति- भ । ६) एकभक्तत्रये- ख ग घ ङ छ ।

ଅत्र निर्णेतव्यो विषयः षोढा^१ भवते । पूर्वद्यु रेव मध्याह्नव्या^२प्तिः ।
अपरेद्यु रेव तद्व्यापित्वम् । उभयत्र तद्व्यापित्वम् । नोभयत्र तद्व्या-
पित्वम् । उभयत्र साम्येन तदेकदेशव्यापित्वम् । उभयत्र वैषम्येण तदेक-
देशव्यापित्वं चेति ।

तत्र प्रथमद्वितीययोर्मध्याह्नव्यापित्वस्यैव निर्णायकत्वम् । तृतीये
पूर्वविद्धा ग्राह्या, मुख्यकालव्याप्तेः समत्वेऽपि गौणकालव्याप्तेरधिक-
त्वात् ।

चतुर्थेऽनेनैव व्यायेन उभयत्र मुख्यकालव्याप्तेरभावेऽपि गौणकाल-
व्याप्तिलाभात् पूर्वविद्धैव । पञ्चमेऽप्ययमेव व्यायो योज्यः । षष्ठे तु
यदा पूर्वद्युः मध्याह्नैकदेशमधिकं व्याप्नोति तदानीं तदाधिक्ययात्
गौणकालव्याप्तेश्च पूर्वैव ग्राह्या । यदा तु परेद्युर्मध्याह्नैकदेशमधिकं
व्याप्नोति तदानीं गौणकालव्याप्त्यभावेऽपि मुख्यकालव्याप्त्याधिक्या-
नुसारेण परैव ग्राह्या । अन्याङ्गैकभक्ते तु—

“पूजाव्रतेषु सर्वत्र मध्याह्नव्यापिनी तिथिः ।”

“मध्याह्ने पूजयेन्नृप” इत्यादि शास्त्रैरङ्गिनः पूजाविधेः मध्याह्ने
विहितत्वेन अङ्गस्य एकभक्तस्यापराह्लादौ प्राप्यमाणत्वात् अपराह्लादिः

୧) अपराହ୍ଲାଦିରिति अपରାହ୍ଲାଦି: କାଳସ୍ତତ୍ର କର୍ମକାଳତ୍ବେନ ନିର୍ଣାୟକତ୍ବେନ
ବା ନ ଗ୍ରହୀତବ୍ୟ: ଅପି ତୁ ମଧ୍ୟାହ୍ନପ୍ରାପ୍ତସ୍ୟ ପୂଜାବ୍ରତାଦେ: ପୂଜ୍ୟବାସରେ ଯ:
ଅପରାହ୍ଲାଦି: କାଳ: ସ ଅନ୍ୟାଙ୍ଗୈକଭକ୍ତେ ବେଦିତବ୍ୟ: ନ ତତ୍ର ଇତିକର୍ତ୍ତବ୍ୟତା-
ହାନିରिति ।

ଏକଭକ୍ତ

ପଞ୍ଚମା ଭକ୍ତ ଭକ୍ତସଂସ୍ଥା ଯେ ତୃଣପୁଷ୍ପଗ କାହାର ଭକ୍ତବର୍ତ୍ତ ଏକଭକ୍ତର
ମୁଖ୍ୟକାଳ ଓ ଅପରଭକ୍ତ ଗୌଣକାଳ ଅଟେ । ତଥା ଦୁଇଭକ୍ତ କର୍ମକାଳକୁ
ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଥିଲେ ବା ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ନ ଥିଲେ ବା ସମ ପରମାଣ୍ଡରେ ଥିଲେ ପୂର୍ବଭକ୍ତ
କରାଯିବ । ଦୁଇଭକ୍ତ କର୍ମକାଳକୁ ବିଷମଭାବେ ଥିଲେ ଯେଉଁଭକ୍ତ ଅଧିକା ଥିବ
ସେଭକ୍ତ କରାଯିବ ।

ପାଠା.— ୧) ଷଟ୍ପ୍ରକାର:— ଖ । ୨) “ବ୍ୟାପିତ୍ବମ୍”— ଖ ।

କାଳ: ପ୍ରଧାନାନୁସାରେଣ ଗୁଣସ୍ୟ ନେତବ୍ୟତ୍ବାତ୍ । ଯଦା ଶ୍ଵତନ୍ତ୍ରୈକଭକ୍ତେଽପି
କେନଚିତ୍ ନିମିତ୍ତେନ ମୁଖ୍ୟକାଳାସମ୍ଭବେ ଗୌଣକାଳୋଽଧ୍ୟନୁଜାୟତେ, ତଦା
କିମୁ ବକ୍ତବ୍ୟମନ୍ୟାଜ୍ଞେ । ଯତ୍ତପବାସପ୍ରତିନିଧିରୂପଭେକଭକ୍ତଂ, ତଦୁପବାସତିଥୀ
ଗ୍ରାହ୍ୟଂ ତସ୍ୟ ଗୌଣୋପବାସତ୍ବାତ୍ ।

“ତିଥୀ ଯତ୍ରୋପବାସ: ସ୍ୟାଦେକଭକ୍ତେଽପି ସା ତିଥି:” ଇତି । (ସୁମନ୍ତୁ:)
ନ ଚ ଶାଢ଼ଶମେବ ନାସ୍ତୀତି ଶଙ୍ଖନୀୟମ୍ । ଉପବାସବ୍ରତଂ ପ୍ରକ୍ରମ୍ୟ ରୋଗାଦିନା
ତଦ୍ଦଶକ୍ତୋ ଗୁର୍ବନୁଜୟା ତସ୍ୟୈକଭକ୍ତସ୍ୟ ସମ୍ଭାବିତତ୍ବାତ୍ ।

ଅଷ୍ଟୈତାନ୍ୟବ୍ରତଘନାନି ଆପୋ ମୂଳଂ ଫଳଂ ପୟ: ।

‘ହବି ବ୍ରାହ୍ମଣକା’ମ୍ୟା ଚ ଗୁରୋର୍ବଚନମୌଷଧମ୍ । ଇତି (ସ୍କନ୍ଦପୁ.) ଶାସ୍ତ୍ରାତ୍

ଅଥ ନକ୍ତଂ ନିର୍ଣ୍ଣାୟତେ

ନକ୍ତଶବ୍ଦୋଽଭୋଜନପର: । ତସ୍ୟ ଭୋଜନସ୍ୟ ରାତ୍ରାବିତି କାଢ଼ାବିଧିଃ ।

ଅତ୍ର ଦିବାଭୋଜନସ୍ୟ ରହିତତ୍ଵେ ସତି ରାତ୍ରିଭୋଜନଂ ବ୍ରତସ୍ୟ ସ୍ଵରୂପମ୍ । ଅନ୍ୟଥା

୧) ହବିର୍ହୋମାୟ ଚିତ୍ତଫଳମ୍ ଗୁରୋର୍ବଚନଂ ଗୁରୋରାଦେଶ: । ଅନୁମତିର୍ବା ଏତଦ୍ଵକ୍ତଂ
ପ୍ରତିପ୍ରସବରୂପ ଆପଦି ବ୍ରତହାନିନିବାରକଂ ବ୍ରତସ୍ଥାପକଂ ବା ।

ଅପି ନକ୍ତଶବ୍ଦ: କାଳବାଚୀ ତଥାପ୍ୟତ୍ର ଲକ୍ଷଣ୍ୟା ଭୋଜନପର:, ବ୍ରତପରଞ୍ଚ ।

ନକ୍ତପ୍ରଶଂସା ଉକ୍ତା ଦେବୀବୁରାଣେ—

“ଉପବାସାତ୍ ପରଂ ଭୈକ୍ଷଂ ଭୈକ୍ଷାତ୍ ପରମଯାଚିତମ୍ ।

ଅଯାଚିତାତ୍ ପରଂ ନକ୍ତଂ ତସ୍ମାନ୍ନକ୍ତେନ ବର୍ତ୍ତୟେତ୍ ॥ (ଦେବୀବୁ. ୭୮-୩)

ଉପବାସ ପ୍ରତିନିଧି ଏକଭକ୍ତରେ ଉପବାସ ନମନ୍ତେ ଯେଉଁଦିନ ତଥୁ ବ୍ରାହ୍ମଣ
କାହାଣ୍ଡି ବ୍ରତଣ କରାଯିବ ଓ ଅନ୍ୟାଜ ଏକଭକ୍ତ ନମନ୍ତେ ଅଜୀକର୍ମର ପୂଜ୍ୟ
ତଥୁ ବୃହାତ ହେବ । ଏ ଉଭୟ ସ୍ଥଳରେ ଏକଭକ୍ତର କାଳ ଅନୁସାରେ ତଥୁ
ନିର୍ଣ୍ଣାୟିତ ହେବ ନ ହୁଁ ।

ସେଗପ୍ରଭୃତିଦ୍ଵାରା ଉପବାସରେ ସାମର୍ଥ୍ୟହୀନ ଘଟିଲେ ଗୁରୁପ୍ରଭୃତିଙ୍କ
ଆଦେଶରେ ଏକଭକ୍ତାଦିଦ୍ଵାରା ମଧ୍ୟ ବ୍ରତରକ୍ଷା କରାଯାଇପାରେ । ଯେଣୁ ଜଳ,
ମୂଳ, ପଳ, ଶାଳ, ହଳ୍ଦୀ ବ୍ରହ୍ମହୀନୁଜୀ ଗୁରୁଙ୍କ ଆଦେଶ ଓ ଔଷଧ ଏହି ଆଠ-
ଗୋଟି ବ୍ରତନାଶକ ଦୁହେଁ ।

ପାଠା.— ୧) କାମାୟ- ଗ ।

स्वतः^१ प्राप्तस्य रात्रिभोजनस्य विधानवैयर्थ्यति । नक्तस्य कालद्वयं दशितम्—

“मुहूर्त्तोन^२ दिनं नक्तं प्रवदन्ति मनीषिणः ।

^१नक्षत्रदर्शनान्नक्तमहं मन्ये गणाधिप ॥ (भविष्यपु.)

अस्य च कालद्वयस्य अधिकारिभेदेन व्यवस्था ।

“नक्षत्रदर्शनान्नक्तं गृहस्थस्य बुधैः स्मृतम् ।

यतेर्दिनाष्टमेभागे तस्य रात्रौ निषिध्यते ॥ (देवलः)

नक्तं निशायां कुर्वीत गृहस्थो विधिसंयुतः ।

यतिश्च विधवा चैव कुर्यात्तत् सदिवाकरम् ।

दिवानक्तं तु तत् प्रोक्तमन्तिमे घटिका^३द्वये ।

निशानक्तं तु तत् प्रोक्तं या^४माद्धे प्रथमे सदा । (स्मृत्यन्तरम्)

लिङ्गपुराणेऽपि—

“अष्टम्यां च चतुर्दश्यां पक्षयोरुभयोरपि ॥ ३

वर्षमेकं तु भुञ्जानो नक्तं यः पूजयेच्छिवम् ।

सर्वयज्ञफलं प्राप्य स याति परमां गतिम् । १-८३-४

तथा—

उपवासात् परं भैक्षं भैक्षात्परमयाचितम् ।

अयाचितात्परं नक्तं तस्मान्नक्तेन वर्त्तयेत् ॥ १०

देवैर्भुक्तं तु पूर्वाह्णे मध्याह्णे ऋषिभिस्तथा ।

अपराह्णे तु पितृभिः सन्ध्यायां गुह्यकादिभिः ॥

सर्ववेलामतिक्रम्य नक्तभोजनमुत्तमम् ।

हविष्यभोजनं स्नानं सत्यमाहारलाघवम् ॥ १२

अग्निकार्यमधःशय्यां नक्तभोजी समाचरेत् ॥ लिङ्गपु. ८३-१३

१) स्वतः प्राप्तस्य— रागतः प्राप्तस्य ।

२) मुहूर्त्तोनमिति सूर्यास्तमनात् पूर्वम् ।

३) घटिकाद्वये—दण्डद्वये ।

४) यामः—प्रहरः ।

पाठा.— १) नक्षत्रेत्यारभ्य व्यवस्थेत्यन्तं नास्ति—क ।

ରାତ୍ରିନକ୍ତ ଭୋଜନେ ତୁ^୧—

ତ୍ରିମୁହୂର୍ତ୍ତ: ପ୍ରଦୋଷ: ସ୍ୟାଦ୍ ଭାନାବସ୍ତଂ ଗତେ ସତି ।

ନକ୍ତଂ ତତ୍ର ତୁ କର୍ତ୍ତବ୍ୟମିତି ଶାସ୍ତ୍ରବିନିଷ୍ପତ୍ତୟ: ॥ (ବ୍ୟାସ:)

ତଦେବଂ ନକ୍ତତତ୍କାଳୀଂ ବ୍ୟବସ୍ଥିତୀ । ତତ୍ର ନକ୍ତଂ ପ୍ରଦୋଷବ୍ୟାପିନ୍ୟାଂ ତିଥିଂ
କାର୍ଯ୍ୟମ୍ ।

^୨ପ୍ରଦୋଷବ୍ୟାପିନୀ ଗ୍ରାହ୍ୟା ତିଥିର୍ନକ୍ତବ୍ରତେ ସଦା ।

एकादशीं विना सर्वा शुक्ले कृष्णे तथा स्मृता ॥ (वत्स:)

ପ୍ରଦୋଷବ୍ୟାପିନୀ ଗ୍ରାହ୍ୟା ସଦା ନକ୍ତବ୍ରତେ ତିଥି: ।

^୩उदयाच्च सदा पूज्या हरिर्नକ୍ତବ୍ରतେ तिथि: ॥ (स्कन्दपु.)

अत्राप्येकभक्त्यायेन षोढा विषयभेदा उत्प्रेक्षणीया: मध्याह्न-
प्रदोषयोरेव भिन्नत्वात् । पूर्वद्युरेव प्रदोषव्याप्तौ पूर्वतिथि: । परेद्युरेव
प्रदोषव्याप्तौ परतिथि: । उभयत्र प्रदोषव्याप्तौ परतिथिरेव ।

यदैव तिथ्योरुभयो: प्रदोषव्यापिनी तिथि: ।

तत्रोत्तरत्र नକ୍ତଂ ସ୍ୟାଦୁଭୟତ୍ରାପି ସା ଯତ: ॥ (ଜାବାଲି:)

- ୧) ନକ୍ତଂ-ନକ୍ତବ୍ରତମ୍ । ତତ୍କାଳ:- ନକ୍ତବ୍ରତସ୍ୟ କାଳ: । ଦିବାନକ୍ତ- ରାତ୍ରିନକ୍ତେ
ଯଥାକ୍ରମଂ ଯତିଗୃହସ୍ଥରୂପାଧିକାରିଭେଦେନ ନିରୂପିତେ । ଅତଏବ ଯତିଂ ପ୍ରତି
ଦିବାନକ୍ତଂ ତତ୍କାଳଞ୍ଚ, ଗୃହସ୍ଥଂ ପ୍ରତି ରାତ୍ରିନକ୍ତଂ ତତ୍କାଳଞ୍ଚ ଇତି ବ୍ୟବସ୍ଥା ।
୨) ହରିନକ୍ତବ୍ରତେ— ହରିନକ୍ତମ୍ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣପୂଜାସମ୍ପ୍ରତିନିଧିରୂପଂ ନକ୍ତମ୍, ତାଦୃଶେ
ନକ୍ତବ୍ରତେ ॥

ନକ୍ତ

ନକ୍ତଂ ଦୁଇଗୋଟି କାଳ । ପ୍ରଦୋଷ (ସୂର୍ଯ୍ୟୋଦୟରେ ଚିନ୍ତମୁହୂର୍ତ୍ତ) ଓ
ସୂର୍ଯ୍ୟାସ୍ତ ପୂର୍ବ ମୁହୂର୍ତ୍ତ । ଗୃହୀମାନେ ସୂର୍ଯ୍ୟାସ୍ତ ପରେ ଓ ଯଜ୍ଞମାନେ ସୂର୍ଯ୍ୟାସ୍ତ
ପୂର୍ବରୁ ନକ୍ତ ଭୋଜନ କରନ୍ତେ । ଯେଉଁଠି ଗୃହେଷ୍ଠଜନ ନିଷିଦ୍ଧ ସେଠି
ଗୃହୀମାନେ ମଧ୍ୟ ଭୋଜନକ୍ତ କରନ୍ତେ ।

ପାଠ:- 1) ତୁ ଇତି ନାସ୍ତି ଖ ଙ । ଭୋଜନକାଳେ— ଙ ।

2) ପ୍ରଦୋଷେତିଶ୍ଳୋକପୂର୍ବାଦଂ ନାସ୍ତି— ଖ, ସଦାନକ୍ତବ୍ରତେ ତିଥିରिति

ଦ୍ଵିତୀୟ: ପାଦ:- କ

3) उदयाच्चेत्यङ्गं नास्ति- ग । उदयस्येति कालमाधवे पाठ: ।

उभयत्रापि दिवारात्रावपि सा तिथिर्विद्यते यत इत्यर्थः । उभयत्र प्रदोषव्याप्त्यभावेऽपि परैव ।

“अतथात्वे परत्र स्यात् यतोऽर्वागस्ततो हि सा” (जावालिः) प्रदोषे तदभावेऽपि अस्तमयादर्वाक् यतः सा विद्यते ^१ततो ग्राह्येत्यर्थः । अस्य च दिवारात्रिव्रतत्वेन प्रदोषव्याप्तिवत् सायंकालव्याप्तिरपि निर्णयहेतुर्भवतीत्यनेनाभिप्रायेणार्वागस्तमयादित्युक्तम् । अत्र प्रदोष-व्याप्तिर्मुख्यः कालः । सायंकालव्याप्तिरनुकल्पः । ईदृशे विषये गृहस्थोऽपि यतिवद्दिवा नक्तमाचरेत् ।

“प्रदोषव्यापिनी न स्याद्दिवा नक्तं विधीयते ।
आत्मनो द्विगुणां छाया मतिक्रामति भास्करे ॥
तन्नक्तं नक्तमित्याहुर्न नक्तं निशि भोजनम् ।
एवं ज्ञात्वा ततो विद्वान् सायाह्ने तु भुजिक्रियाम् ॥
कुर्यान्नक्तव्रती ^१नक्तफलं प्राप्नोति निश्चितम् । (स्कन्दपु.)

यत्तु सप्तमीभानुवासरादौ सौर^२नक्तं विहितं तत्र पूर्वोक्तविपर्ययेन सायंकालव्याप्तिर्मुख्यः कल्पः । प्रदोषव्याप्तिरनुकल्पः । नक्तं प्रकुर्वीत

१) सूर्यास्तप्राक्कालस्य गौणकालत्वेनाभ्यनुज्ञातत्वात् इति भावः ।

२) सौरनक्तं- दिवानक्तम् । सौरनक्तमुक्तं नारसिंहे—

“हस्तयुक्तेर्ज्जदिवसे सौरनक्तं समाचरेत् । स्नात्वा कर्मध्ये विष्णुं च ध्यात्वा रोगात् प्रमुच्यते । आत्मनो द्विगुणां छायां यदा सन्तिष्ठते रविः । सौरनक्तं विजानीयान्न नक्तं निशि भोजनम्” । ६८-९

बर्षे नक्तं दूज्जदिवसे प्रदोषकृते द्विषष्टींशेन एतेन कर्म ।
षष्टींशे न एतेन कर्म । यत्र का वषमन्त्रेन एतेन वज्जदिव कर्षयेत् ।
कन्तु वज्जदिव दूज्जदिव वायुं काल (पूर्वाह्ण एव) कृते द्विषष्टींशे न
एतेन का यत्र का वषमन्त्रेन एतेन वज्जदिव कर्षयेत् । वषमन्त्रे
वज्जदिव नक्तं वषमन्त्रेन द्विषष्टींशे, ७ अन्त्याज्जदिव मूष्यकर्षे काले अन्त्या-
वाते नक्तं वज्जदिव ।

पाठा. = 1) नक्तफलं भवति = ख ग, नक्तफलं लभति घ भ ।

रात्राविति सामान्येनाभिधानात् निशीथपर्यन्तो जघन्यः कालः रात्रिनक्ते ।
 साम्येन वैषम्येन वा दिनद्वये प्रदोषैकदेशव्याप्तौ परेद्युरेव नक्तं कार्यम् ।
 सायंकालस्य गौणस्य तत्तिथिव्याप्तत्वात् । ^१तत्राप्येकभक्तवदन्याङ्गनक्तो
 पवासस्थानीयनक्तयोर्निर्णयो द्रष्टव्यः ।

अथायाचितं निर्णीयते

अयाचितं याचितभोजननिषेधरूपम् । अतएव संकल्पोऽप्यस्मि-
 न्नहोरात्रे याचितमन्नं न भोक्तव्यमित्येव कर्त्तव्यः । अथ याचितादन्य-
 दयाचितमित्यत्र अप्रयत्नलभ्यस्य परदत्तस्य भोजनरूपम् । ^१यद्यपि स्वगृहे
 पूर्वसञ्चितं वस्तु इदानीमयाचितं भवति तथापि पूर्वं प्रयत्नसम्पादित-
 त्वात् याचितमेव । अथ ^२वा निषेधस्य प्राप्तिपूर्वकत्वात् याचितप्रसक्तेश्च
 परद्रव्यविषयत्वात् ^३याचितशब्दोऽपि परद्रव्यमेव विषयीकरोति । अत्रा-
 याचितशब्दस्य यथोक्तरीत्या द्वावर्थौ सम्पन्नौ । प्रतिषेधः पर्युदासश्चेति ।

१) यद्यपोति । याच्ञा हि स्योपभोगाय रागतः क्रियते इति उपार्जितमात्र-
 मेव याचितं, तेन पूर्वसञ्चितं याचितमेव ।

२) अथवेति । कचित्पूर्वं प्रतिग्रहादिनापि लब्धम् अयाचितं वस्तु पूर्वसञ्चित-
 मिदानीमयाचितव्रतकाले अयाचितत्वेन गृह्यतामित्याशङ्कायामुच्यते
 प्राप्तिपूर्वकत्वादिति । प्राप्तिमन्तरा निषेधः न प्रवर्त्तते । स्वगृहसञ्चिते
 वस्तुनि रागतः भोजनप्राप्तिरस्त्येव । अयाचितलब्धमपि प्रतिग्रहेण
 सञ्चयनेन च स्वोपभोगाय कल्पितं तत् याचितमेव । अतएव तादृशे
 याचिते रागतः भोजनप्राप्तिविषये “याचितं नाश्नीयात्” इति निषेधः
 युज्यते इति सारः । याच्ञा च परद्रव्ये भवति न तु स्वे द्रव्ये इति सर्वथा
 याचितशब्दः परद्रव्यविषयः ।

पाठा.- १) अनेनैव न्यायेन सौरनक्तेषु सायंकालैकदेशव्याप्तौ पूर्वतिथिग्राह्या
 प्रदोषकालस्य गौणस्य तत्तिथिव्याप्तत्वात्, अत्राप्ये- भ । अत्राप्ये-गघ

२) अयाचित- ख घ छ भ ।

तयोः प्रतिषेधपक्षं प्राजापत्यकृच्छ्रव्याख्याने गौतमो व्याजहार ।
अथापरं त्र्यहं नक्तम् । अथापरं त्र्यहं न कञ्चन याचेत इति ।

पर्युदासपक्षं बृहस्पतिव्याजहार—

“त्र्यहं प्रातस्तत्र्यहं सायं त्र्यहमद्यादयाचितम् ।

त्र्यहं परं च नाशनीयात् प्राजापत्यं चरन् द्विजः ॥

अयाचिताशी मितभुक् परां सिद्धिमवाप्नुयात् । इति ।

मितभोजित्वं दशग्रासभोजित्वम् । यदि प्रतिषेधः यदि वा पर्युदास
उभयथाप्येकभक्तादिवन्न कालो विशेषणीयः । प्रतिषेधेऽनुष्ठेयाभावात् ।
पर्युदासे पराधोनेत्वात् । असति कालविशेषविधौ न कर्मकालव्याप्ति-
वचनमत्र प्रवर्तते । तथा सति उपवासवत् अयाचिते तिथि ग्राह्या ।

अथ दानं व्रतानि च निर्णयन्ते

पौर्वाहिकास्तु तिथयो दैवकार्ये फलप्रदाः । (बृ. याज्ञव.)

इति वचनादुदिते भानो त्रिमुहूर्ता तिथिग्राह्या । अतएव माधवाचार्याः—

“सोदयत्रिमुहूर्तायां कुर्याद्दानव्रतानि च” इति ।

१) गौतमधर्मसू- अथापरं त्र्यहं नक्तं भुञ्जीत ॥ ३ ॥ अथापरं त्र्यहं न कञ्चन
याचेत । ३-८-४

२) अयाचिताशीति स्मृत्यन्तरमिति कालमाधवे ।

३) उभयथा—प्रतिषेधपक्षे पर्युदासपक्षे च । पर्युदासप्रतिषेधयोः स्वरूपं यथा—
‘प्रधानत्वं विधेर्यत्र प्रतिषेधेऽप्रधानता ।

पर्युदासः स विज्ञेयो यत्रोत्तरपदे न नञ् ॥ यथा अयाचितं भक्षयेत् ।

अप्राधान्यं विधेर्यत्र प्रतिषेधेऽप्रधानता ।

प्रसज्यप्रतिषेधोऽसौ क्रियया सह यत्र नञ् । यथा याचितं न भक्षयेत् ।

४) पौर्वाहिकवचनं बृहद्याज्ञवल्क्यस्येति कालसारे बृहद्याज्ञवल्क्यस्येति
कालमाधवे ।

ଅପାରାଧ

ଅପାରାଧ ବ୍ରତରେ କର୍ମକାଳ ନାହିଁ । ତେଣୁ ତାହା ଉପବାସ ନୁହେଁ ।
ନାହିଁ ।

ପାଠା- ୧) असति च- ख, भ । २) तथा-क, तथापि- ग घ ।

परविद्धा ^१प्रकर्तव्या द्विमुहर्त्ता भवेद्यदि ।

मुहूर्तमेव कर्तव्या प्रतिपद् द्वितीयान्विता ।।

मुहूर्तद्वितयं चैव मुहूर्तं यदि वा परे ।

वर्तते वासरे यस्मिन् प्रातः 'साब्दतिथिर्भवेत्' ॥ इति (ब्रह्मपु.)

कात्तिकशुक्लप्रतिपदि बलिराजोत्सवः

अत्र ^२पूर्वविद्धा ग्राह्या ।

“श्रावणी दुर्गनवमी तथा दूर्वाष्टमी च या ।

पूर्वविद्धैव कर्तव्या शिवरात्रिर्बलेदिनम् ॥ (पद्मपू.)

“वल्मुत्सवं च पूर्वद्युरपवासवदाचरेत् ॥ इति माथवाचार्याः ।

द्वितीया

सा च पूर्वयुताग्राह्या ।

"प्रतिपत्सद्वितीया स्याद् द्वितीया प्रतिपद्युता । (आपस्तम्बः)

एकादश्यष्टमी षष्ठी द्वितीया च चतुर्दशी ।

² त्रयोदशपञ्चमावास्या उपोष्याः स्युः पश्चात्त्रिताः । (अग्निसंस्मृतिः)

इति वचनं तु पूर्वदिने त्रिमुहूर्त्तसत्त्वे परदिने त्रिमुहूर्त्तसत्त्वे एव वेदितव्यम् ।

यूगमवाक्यम^३प्येतद्विषयं वेदितव्यम् ।

अतएव माधवाचार्याः- पूर्वद्युरसती प्रातः परेद्युस्त्रिमुहर्त्सगा ।

सा द्वितीया परोपोष्या पूर्वविद्धा ततोऽपरा ।

१) अब्दतिथिः- संम्वत्सरादिप्रतिपत् ।

२) प्रदीपामावास्याश्चाद्धपरदिने बलयुत्सवः इति निष्कर्षः ।

ତେଣୁ ଶୁକ୍ରପ୍ରତିପଦ୍ ଚାନ୍ଦ୍ରସମ୍ବତ୍ସରର ଆରମ୍ଭ ତଥ୍ୟ । ତାହା ପରବର୍ତ୍ତୀ
ତଥ୍ୟ ସଂଯୋଜକଙ୍କଦ୍ୱାରା ଗ୍ରହଣ କରାଯାଇଛି । (କିନ୍ତୁ ଦୁର୍ଗାପୂଜା ନିମନ୍ତେ
ପୂଜାକାଳବ୍ୟାପୀ ତଥ୍ୟ ଗ୍ରହଣ କରାଯାଇ ପାରେ ନାହିଁ) ।

କାଞ୍ଚିକଶୁକ୍ରପ୍ରତିଷ୍ଠାରେ ବଳିବଳେ ଯୁବ ହୁଏ ସେଥିରେ ପ୍ରବଚନା ଚିଧ୍ର ପ୍ରାହୁଏ ଅଟେ ।

ଦି ଶବ୍ଦ !

ସାଧାରଣତଃ ପ୍ରତିପଦସକା ଦି ଖାସ୍ ପ୍ରସସ୍ତା । ପୂର୍ବାଦିନ ସକାଳୁ ଶିମୁଡୁଣି
ନ ଥାଇ ପରଦିନ ସୂର୍ଯ୍ୟୋଦୟଠାରୁ ଭିନ୍ନମୁଣ୍ଡି ଥିଲେ ପରଦିନ, ଅନ୍ୟଥା
ପୂର୍ବାଦିନ ହେବ ।

पाठा.- 1) न कर्त्तव्या-ख घ । 2) चतुर्दश्यप्य-ख । 3) वाक्यमेतद् क, ख ।

१ गुण्डिचायात्रा

आषाढस्य सिते पक्षे द्वितीया पुष्यसंयुता ।
तस्यां रथे समारोप्य रामं मां भद्रया सह ॥
यात्रोत्सव प्रवर्त्यथ प्रीणयेत्तु द्विजान् बहून् ।
ऋक्षाभावे^१ तिथौ कार्या सदा सा प्रीतये मम ॥

मां जगन्नाथम् । सा-यात्रा ।

गुण्डिचामण्डपं यान्तं ये पश्यन्ति रथे स्थितम् ।
कृष्णं वलं सुभद्रां च ते यान्ति भवनं हरेः ।^१
ये पश्यन्ति तदा कृष्णं सप्ता^२हं मण्डपे स्थितम् ।
हरिं रामं सुभद्रां च विष्णुलोकं व्रजन्ति ते ॥ (ब्रह्म-६६-२)

१) पुष्यानक्षत्रयोगाभावेऽपि केवलायाम् आषाढशुक्लद्वितीयायां गुण्डिचा-
यात्रा कार्या सदाशब्दयोगेन यात्राया नित्यत्वात् ।

२) अत्र सप्ताहमिति नात्यन्तसंयोगे द्वितीया अपितु सप्ताहं यावत् इति
बोद्धव्यम् । तेन देवप्रतिमानां गुण्डिचामन्दिरे सप्ताहस्थितिः न नियता
किन्तु गमनागमनवासरावेव नियताविति निष्कर्षः । तेन द्वितीयायां
गुण्डिचामन्दिरं प्रति गमनं सप्ताहं तत्र मण्डपे स्थितिः, नवमदिने पुनः
प्रत्यागमनं चेति सर्वम् एकैव यात्रा । इत्युक्तं स्कान्दे—

“दक्षिणाभिमुखा यात्रा विष्णोरेषा सुदुर्लभा ।

यात्रा प्रयत्नतः सा हि भक्तिश्रद्धा समन्वितैः । ८

यथा पूर्वा तथा चेयं द्वे च मुक्तिप्रदायिके ।

यात्राप्रवेशी देवस्य एक एवोत्सवो मतः ॥ ९

पुराविदो वदन्त्येनां यात्रां नवदिनात्मिकाम् (पु. क्षेत्रमा-३५-१०)
प्रत्यागमनाव्यवहितपूर्वसायसन्ध्यादर्शनेन सुमहत् पुण्यम् । तदुक्तं तत्रैव—

“दिनानि सप्त यान्यत्र कृष्णे वसति मण्डपे । ३४-३३

एकस्मादुत्तरं श्रेयो यत्तस्मादुत्तरोत्तरम् ॥

तथा— “दिवा तद्दर्शनं पुण्यं रात्रौ दशगुणं भवेत् । (३४-१२) । इति ।

पाठा.- १) अथ गुण्डि क-भ ।

तथा— “यात्रां कृत्वा गुण्डिचाख्यां विधिवत् सुसमाहितः ।
आषाढस्य सिते पक्षे नरो योषिदथापि वा ॥
दृष्ट्वा रामं च कृष्णं च सुभद्रां च द्विजोत्तमाः ।
दशपञ्चाश्वमेधानां फलं प्राप्नोति चाधिकम् ॥ (ब्रह्मपु.)

अत्र ^१पूर्वाह्नव्याप्तिर्ग्राह्या ॥

^२कोप्रेचैचा^१ द्वितीयास्ताः प्रेतपक्षे गते तु या ।

या तु कोजागरे याते चैत्रावल्याः परे तु^२ या ॥

चातुर्मास्ये समाप्ते च द्वितीया या भवेत्तिथिः ।

परास्वेतास्वनध्यायः पुराणैः परिकीर्तितः ॥ (राजमार्तण्डः)

चैत्रावली—चैत्रपौर्णमासी ।

१) अत्र पूर्वाह्नव्याप्तिरिति सूर्योदयव्याप्तिरेव “दैवे ह्योदयिकी ग्राह्या” इति नारदीयोक्तेः । सर्वत्र देवयात्रासु न सोदयत्रिमुहूर्तव्याप्तिशङ्का कार्या उदयवेधेनैव देवयात्राया विहितत्वात् तथैव समाचाराच्च ।

“आषाढस्य सिते पक्षे द्वितीया पुण्यसंयुता ।

अरुणोदयवेलायां तस्यां देवं प्रपूजयेत्”, ॥ (क्षेत्रमा-३३-३८)

इति स्कान्दोक्तौ यद्यप्यरुणोदयः स्मर्यते तथापि सूर्योदय एवात्र यात्राकालः,

अरुणोदयस्तु तत्पूर्वभाविकर्मसम्पादनकालः ।

२) अनध्ययने तिथिरौदयिकी एव ।

“यां तिथिं समनुप्राप्य उदयं याति भास्करः ।

सा तिथिः सकला ज्ञेया स्नानदानजपादिषु ॥

इति देवलस्मरणात् । अध्ययनस्य जपरूपत्वाच्च । चातुर्मास्ये समाप्ते—

कार्तिकपूर्णिमाद्यनन्तरपतितकृष्णद्वितीयायाम् ॥

गुण्डिचा

आषाढ शुक्ल १५।६७ श्रीगुण्डिचा रथयात्रा कृ.व । ता.ता. घृ.३।५।७।८।९।१०।११।१२।१३।१४।१५।१६।१७।१८।१९।२०।२१।२२।२३।२४।२५।२६।२७।२८।२९।३०।३१।३२।३३।३४।३५।३६।३७।३८।३९।४०।४१।४२।४३।४४।४५।४६।४७।४८।४९।५०।५१।५२।५३।५४।५५।५६।५७।५८।५९।६०।६१।६२।६३।६४।६५।६६।६७।६८।६९।७०।७१।७२।७३।७४।७५।७६।७७।७८।७९।८०।८१।८२।८३।८४।८५।८६।८७।८८।८९।९०।९१।९२।९३।९४।९५।९६।९७।९८।९९।१००।

पाठा.— १) कोप्रेचैचाद्वितीया- घ, भू प्रेकोचैचा-कालसर्वस्वपाठः । २) च-ख ।

୧ଶୁଚାବୃର୍ଜେ ତପସ୍ୟେ ଚ ଯା ଦ୍ଵିତୀୟା ବିଧୁକ୍ଷୟେ ।

ଚାତୁର୍ମାସ୍ୟଦ୍ଵିତୀୟାସ୍ତା: ପ୍ରବଦନ୍ତି ମନୀଷିଣ: ॥ (ବୃହ୍ନିଗାର୍ଥ:)

ଶୁଚାବାପାଢେ । ଓର୍ଜେ କାର୍ତ୍ତିକେ । ତପ^୧ସ୍ୟେ-ଫାଲ୍ଗୁନେ । ବିଧୁକ୍ଷୟେ-କୃଷ୍ଣପକ୍ଷେ ।

ଯମଦ୍ଵିତୀୟା

କାର୍ତ୍ତିକେ ତୁ ଦ୍ଵିତୀୟାୟାଂ ଶୁକ୍ଳାୟାଂ ଭ୍ରାତୃପୂଜନମ୍ ।

ଯା ନ କୁର୍ଯାନ୍ଦ୍ ବିନश्यନ୍ତି ଭ୍ରାତର: ସମ୍ପତଜନ୍ମନି ॥ (ଲିଙ୍ଗପୁ)

ତସ୍ୟା ଇତି ଶେଷ: ।

“କାର୍ତ୍ତିକେ ଶୁକ୍ଳପକ୍ଷେ ତୁ ଦ୍ଵିତୀୟାୟାଂ ଯୁଧିଷ୍ଠିର ।

ଯମୋ ଯମୁନୟା ପୂର୍ବ ଭୋଜିତ: ସ୍ଵଗୃହେ ସ୍ଵୟମ୍ ॥

ତସ୍ୟାଂ ନିଜେ ଗୃହେ ରାଜନ୍ ନ ଭୋକ୍ତବ୍ୟମତୋ ବୁଧୈ: ।

ଯତ୍ନେନ ଭଗିନୀହସ୍ତାନ୍ଦ୍ ଭୋକ୍ତବ୍ୟଂ ପୁଷ୍ଟିବର୍ଦ୍ଧନମ୍ ॥

ଦାନାନି ଚ ପ୍ରଦେୟାନି ଭଗିନୀଭ୍ୟୋ ବିଶେଷତ:” । (ଭାରତମ୍)

ଅତ୍ର ଭୋକ୍ତବ୍ୟଂ ପୁଷ୍ଟିବର୍ଦ୍ଧନମିତି ବିଧିସମାଧିଷ୍ଠାହତଫଳଶ୍ରୁତ୍ୟା ଭୋଜନନିୟମସ୍ୟ ପ୍ରାଧାନ୍ୟାତ୍ତସ୍ୟ ମୁଖ୍ୟକାଳୋଽଷ୍ଟଦ୍ଵାବିଭକ୍ତଦିବସସ୍ୟ ପଞ୍ଚମାଂଶୋ ଗ୍ରାହ୍ୟ: ।

“ପଞ୍ଚମେ ଚ ତଥା ଭାଗେ ସଂବିଭାଗୋ ଯଥାର୍ହତ: ।

ପିତୃଦେବମନୁଷ୍ଠାଣାଂ କୀଟାନାଂ ଚୋପଦିଶ୍ୟତେ ॥ (ଦକ୍ଷ: ୨-୫୬)

ସଂବିଭାଗଂ ତତ: କୃତ୍ବା ଗୃହସ୍ଥ: ଶେଷଭୁଗ୍ ଭବେତ୍” (ଦକ୍ଷ: ୨-୬୮) ଇତି ବଚନାତ୍ ।

ସଂବିଭାଗୋ ବିଭଜ୍ୟାନ୍ନସ୍ୟ ପ୍ରତିପାଦନମ୍ । ଯଥାର୍ହତୋ ଯଥାଯୋଗ୍ୟମ୍ । ଅନ୍ନଂ ଦତ୍ତ୍ବା

ପଠତି— “ଭ୍ରାତ୍ରସ୍ତବାନୁଜାତାଽହଂ ଭୁଞ୍ଜିତ୍ଵାଭକ୍ତମିଦଂ ଶୁଭମ୍ ।

ପ୍ରୀତ୍ୟେ ଯମରାଜସ୍ୟ ଯମୁନାୟା ବିଶେଷତ: ॥

ଞ୍ଜ୍ୟେଷ୍ଠା ଚେଦଗ୍ରଜାତାହମିତି ପଠେତ୍ । ଅତ୍ର ଦ୍ଵୈଧେ ପ୍ରତିପଂ^୨ଚ୍ୟୁତା ଗ୍ରାହ୍ୟା ।

୧) ଶୁଚାବିତ୍ୟତ୍ର ଦର୍ଶାନ୍ତୋ ମାସୋ ବିବାକ୍ଷତ: ।

୨) ଯମଦ୍ଵିତୀୟାୟାଂ ତିଥିଦ୍ଵୈଧେ ପରବିଦ୍ଵା ଗ୍ରାହ୍ୟା ଇତି ଗଦାଧର: । ତନ୍ମତଂ ତୁ ସମୀଚିନଂ
ଯୁକ୍ତମାତ୍ । ତସ୍ୟାମେବୋଦୟବ୍ୟାପିନ୍ୟାଂ ଲିଙ୍ଗରାଜଦେବସ୍ୟ ଯାତ୍ରା କାର୍ଯ୍ୟା । “ଦୈବେ
ହ୍ୟୋଦୟିକୀ ଗ୍ରାହ୍ୟେତି ନାରଦୀୟୋକ୍ତେ: ।

ଅଧ୍ୟୟନ ଦ୍ଵିଗୁଣିତ୍ଵାତ୍

ଆଶ୍ଵିନ ଶୁକ୍ଳ, କାର୍ତ୍ତିକ କୃଷ୍ଣ, ବୈଶାଖ କୃଷ୍ଣ, ଶ୍ରାବଣ କୃଷ୍ଣ, ମାର୍ଗଶିର
କୃଷ୍ଣ ଓ ଚେତ୍ତି କୃଷ୍ଣ ଦ୍ଵିଗୁଣିତମାନଙ୍କର ଅଧ୍ୟୟନ ନିଷିଦ୍ଧ ଅଟେ ।

ପାଠ୍ୟ- 1) ତପସ୍ୟେ ଫାଲ୍ଗୁନେ ଇତି ନାସ୍ତି, କ, ଝ ।

प्रतिपद् द्वितीया स्याद्द्वितीया प्रतिपद्युता । इति (आपस्तम्बः)
यत्तु द्वितीयायाः प्रतिपद्युक्तत्वं तत् ^१यमद्वितीयाविषयम् । तस्यां हि
भगिनीभिर्भ्रातरो भोज्यन्त इति अनन्त^२भट्टीकारः ।
तथा यमद्वितीयायां यात्रायां मरणं ध्रुवम् ।

तृतीया

सा चतुर्थीयुता रम्भाव्रतेतरदैवकर्मसु ग्राह्या ।
रम्भाख्यां वर्जयित्वा तु तृतीयां मुनिसत्तम ।
अन्येषु सर्वकार्येषु गणयुक्ता प्रशस्यते ॥ (ब्रह्मवै.पु.)
“द्वितीयाशेषसंयुक्तां तृतीयां कुर्वते तु यः ।
स याति नरकं घोरं कालसूत्रं भयङ्करम् ॥
चतुर्थीसंयुता या च सा तृतीया फलप्रदा ।
न वैधव्यकरी स्त्रीणां पुत्रपौत्रप्रवर्धनी ॥ (आपस्तम्बः)
ततश्च युग्मवाक्यं रम्भा^१व्रतपरम् ।

अक्षयतृतीया

वैशाखे मासि राजेन्द्र तृतीया चन्दनस्य च ।
कलघृतं तथा धान्यं घृतं चापि विशेषतः ॥
तस्यां दत्तं त्वक्षयं स्यात् तेन सा त्वक्षया स्मृता । (भविष्यपु.)

१) रम्भाव्रते सूर्यास्तात् पूर्वं त्रिमुहूर्तं द्वितीयायुक्ता तृतीया ग्राह्या । दिनद्वये
तथात्वे तु पूर्वा युग्मात् ।

କାର୍ତ୍ତିକ ଶୁକ୍ଳ ଦ୍ଵିତୀୟା ଯମଦ୍ଵିତୀୟା । ଏଥିରେ ଭଉଣୀହାତେ ଭଲ
ଖାଇବା ଶୁଭ । ଅଷ୍ଟମୀ ବଉଳ ଦିବସର ୫ମ ଭାଗ ଏହାର କର୍ମକାଳ । ତିଥି
ଦ୍ଵେଷ ହେଲେ ଗୁରୁକାରକ ମଞ୍ଜର ପୁରବଦ୍ଧ କନ୍ତୁ ଗଦାଧରକ ମତରେ
ପରବଦ୍ଧ ହେବ । ମୋ ମତରେ ମଧ୍ୟ ପରବଦ୍ଧ ସମୀଚୀନ । ଶ୍ରୀ ଲଳରାଜକ
ପାଠା ନମସ୍ତେ ତିଥିର ଭବପୁରୋଧ ପ୍ରାଦ୍ଵ୍ୟ ଅଟେ ।

पाठ.- १) यमद्वितीयाविशेषणम्-क, इ । २) अनन्तभट्टाः-भ ।

तृतीया चन्द^१नस्येति वचनात् अत्र चन्दनदानं प्रशस्तम् ।

“दानात्तु चन्दनस्येह कञ्जजो नात्र संशयः” ।

कञ्जजो ब्र^१ह्मा भवतीत्यर्थः ।

“योऽस्यां ददाति करकान् वारिवाजसमन्वितान् ।

स याति पुरुषो वीर लोकान् वै हेममालिनः ॥

करकान् कुम्भान् । वाजमन्त्रम् । हेममालिनः-सूर्यस्य ।

“वैशा^२ख^३शुक्लपक्षे तु तृतीयायां जनार्दनः ।

यवानुत्पादयामास युगमा^३रब्धवान् कृतम् ॥

ब्रह्मलोकात् त्रिपथगां पृथिव्यामवतारय^४त् ।

तस्यां कार्यो यवैर्होमो यवैर्विष्णुं समर्चयेत् ॥

यवान् दत्त्वा द्विजातिभ्यः प्रयतः प्राशयेद् द्विजान् ।

पूजयेत् शङ्करं गङ्गां कैलासं च हिमालयम् ॥

भगीरथं च नृपतिं सागराणां सुखावहम् ।

स्नानं दानं तपः श्राद्धं जपहोमादिकं च यत् ॥

श्रद्धया क्रियते य^५त्तु तदानन्त्याय कल्प्यते ।

सिन्धोस्तीरे विशेषेण सर्वमक्षयमुच्यते” । (ब्रह्मपु.)

नक्षत्रयोगे तु फ^३लातिशयः ।

वैशाखे मासि राजेन्द्र शुक्लपक्षे तृतीयिका ।

अक्षया सा तिथिः प्रोक्ता कृत्तिका रोहिणीयुता ॥

१) तृतीया चन्दनस्येति वचनात् न केवलं चन्दनदानम् अपितु देवप्रतिमानां चन्दनोत्सवोऽपि क्रियते । पुरुषोत्तमक्षेत्रे श्रीजगन्नाथदेवस्य विंशतिदिवसात्मिका अन्येषां चोत्कलदेशे एकविंशतिदिवसात्मिका चन्दनयात्रा क्रियते । ब्राह्मे च “यस्तु पश्येत्तृतीयायां कृष्णं चन्दनभूषितम् ।

वैशाखस्य सिते पक्षे स यात्यच्युतमन्दिरम् ॥ इति । ६३-२९

२) सर्वमक्षयमुच्यते इति स्थाने सर्वमक्षयमश्नुते इति कालसारपाठः ।

३) फलातिशय इत्युक्त्या नैव नक्षत्रयोगेन ग्राह्यतिथिनिर्णयः कार्यः इत्यर्थः ।

पाठा.- 1) ब्रह्मा, नास्ति-छ । 2) वैशाखे- ग घ । 3) युगं- चा-ख, भ ।

4) येत्- भ, घ । 5) तत्र- घ, छ, भ ।

तस्यां दानादिकं पुण्यमक्षयं समुदाहृतम् ॥ इति
यः पश्यति तृतीयायां कृष्णं चन्दनभूषितम् ।
वैशाखस्य सिते पक्षे स यात्यच्युतमन्दिरम् ॥

एषा उत्तरविद्धा ग्राह्या ।

रम्भातृतीया

सा^१ द्विविधा । ज्येष्ठशुक्लतृतीयायामेका मार्गशीर्षतृतीयायामेका च ।

अद्रे कुरु प्रयत्नेन रम्भाख्यं व्रतमुत्तमम् ।

ज्येष्ठशुक्लतृतीयायां स्नाता नियमतत्परा ॥ (भविष्यपु.)

तथा^२ अपरं रम्भाव्रतं पठितम् ।

रम्भातृतीयां वक्ष्यामि सर्वपापप्रणाशिनीम् ।

मार्गशीर्षे तथा मासि तृतीयायां नराधिप ॥

शुक्लायां प्रातरुत्थाय दन्तधावनपूर्वकम् ।

इत्यादिना व्रतमभिधाय उपसंहृतम् ।

सौभाग्यार्थं पुरा चीर्णं रम्भया राजसत्तम ।

तेन रम्भातृतीयेथं परं सौभाग्यदायिनी ॥

सा च पूर्वविद्धा ग्राह्या ।

रम्भातृतीया पूर्वा स्यादुत्तरा स्याद् व्रतान्तरे ।

परेऽह्नि नास्ति चेत् पूर्वविद्धाप्यस्तु व्रतान्तरे ॥ (माधवाचार्यः)

१) अत्रापि तिथिरुदयव्यापिन्येव ग्राह्या । दिनद्वये तूदयव्यापिन्यां पूर्वैव
परायां मलत्वेन अकर्मायत्वात् ।

ତୃତୀୟା ରମ୍ଭା ବ୍ରତବେଳେ ପୂର୍ବବେଳା ଅନୁଷ୍ଠାନ କରିବାକୁ ।

ବେଶାଖ ଶୁକ୍ଳ ତୃତୀୟା ଅଷ୍ଟମୀତୃତୀୟା ଏହା ସତ୍ୟଯୁଗାଦି । ଏଥିରେ
ପୂର୍ଣ୍ଣିମାଦୃଶ୍ୟାପିନୀ ତିଥି ଗ୍ରାହ୍ୟା । କରୁଥିବା ସୂର୍ଯ୍ୟୋଦୟକୁ ଥିଲେ ପୂର୍ବଦିଗ ଦେଖି ।
ମାର୍ଗଶିର ଶୁକ୍ଳ ତୃତୀୟା ଓ ଜ୍ୟେଷ୍ଠ ଶୁକ୍ଳ ତୃତୀୟା ରମ୍ଭା ତୃତୀୟା ।
ଏଥିରେ ପୂର୍ବବେଳା ତିଥି ଗ୍ରାହ୍ୟା ।

पाठा. १) सा द्विविधा.....मेकाच" इति नास्ति ख, ग, घ, छ, ज, झ ।

२) चापरं- ग, झ, यथापरं-घ ।

ଗୌରୀବ୍ରତम्

ଗୁଡ଼ପୁଷ୍ପାଞ୍ଚ ଦାତବ୍ୟା ମାସି ଶ୍ରାଦ୍ଧପଦେ ସିତେ ।

ତୃତୀୟାୟାଂ ସର୍ବଦାନଂ ବାସୁଦେବସ୍ୟ ପ୍ରୀତୟେ ॥

ଓମାଂ ଶିବଂ ଗଣେଶଞ୍ଚ ବିଧିବ୍ରତଂ ପୂଜୟନ୍ତି ଯା: ।

ଗୌରୀବ୍ରତପ୍ରସାଦେନ ପରଂ ସୌଭାଗ୍ୟମାप्नुୟୁ: ॥ (ଶତାନନ୍ଦସଂଗ୍ରହେ)

ତିଥିଦ୍ୱୈବେ ପରଦିନେ ବ୍ରତଂ କାର୍ଯ୍ୟମ୍ । ତଥା ଚ ମାଧବାଚାର୍ଯ୍ୟା:

ମୁହୂର୍ତ୍ତମାତ୍ରସତ୍ତ୍ୱେଽପି ଦିନେ ଗୌରୀବ୍ରତଂ ପରେ ।

^୧ଶୁଦ୍ଧାଧିକାୟାମ^୧ପ୍ୟେବଂ ଗଣଯୋଗପ୍ରଶଂସନାତ୍ ।

ଚତୁର୍ଥୀ

ସା ଚ ପୁରମବାବ୍ୟାତ୍ ପରବିଦ୍ଧା ^୨ଗ୍ରାହ୍ୟା ।

एकादशी तथा षष्ठी अमावास्या चतुर्थिका ।

उपोष्याः परसंयुक्ताः पराः पूर्वेण संयुताः । (वसिष्ठः) इति वचनात् ।

अमा वै सोमवारेण रविवारेण सप्तमी ।

चतुर्थी भौमवारेण अक्षयादपि चाक्षया ॥ (भविष्यपु.)

विनायकव्रतम्

विनायक^୧ ସମସ୍ତେଷାଂ ଚତୁର୍ଥୀ ଯଦୁନନ୍ଦନ ।

ସର୍ବବିଘ୍ନନୈବିନିମୁକ୍ତ: କାର୍ଯ୍ୟସିଦ୍ଧିମବାप्नुୟାତ୍ ॥ (ଭବିଷ୍ୟପୁ.)

୧) ଗୌରୀବ୍ରତେ ସୂର୍ଯ୍ୟୋଦୟବ୍ୟାପିନୀ ତିଥିଗ୍ରାହ୍ୟା । ତत्र शुद्धाधिकायाଂ ଗୌରୀବ୍ରତଂ ପରେଷ୍ଠୁରिति ମାଧବାଚାର୍ଯ୍ୟମତଂ ନୈବ ସମୀଚୀନଂ ତସ୍ୟା: ତିଥିମଳତ୍ୱେନ ଶ୍ରକର୍ମଣ୍ୟ-
ତ୍ୱାତ୍ “ତ୍ୟଜେଦେକାଦଶୀଂ ବିନେତି” ବ୍ରତେନୈବ ବାସ୍ତିତ୍ୱାତ୍ ଗଣଯୋଗପ୍ରାଶସ୍ତ୍ୟସ୍ୟ
ତଦିତରସ୍ଥଳେଷୁ ଶାବକାଶାଞ୍ଚ । ତତ: ପଞ୍ଚିଦଶାତ୍ମିକାୟାଂ ତୃତୀୟାୟାଂ
ଗୌରୀବ୍ରତଂ ନ ତୁ ମଳତୃତୀୟାୟାମ୍ ଇତି ମନ୍ୟତମ୍ ।

କୃତ୍ୱ ଶୁକ୍ଳ ଚୂଳପୁ। ବାଲିଚୂଳପୁ। ବା ଗୋଷ ବାଳ । ସେଥିରେ
ସୁନ୍ଦରୀପଦ୍ମବ୍ୟାଘ୍ର ଗ୍ରାହ୍ୟ ।

ଚତୁର୍ଥୀ ସାମାନ୍ୟତଃ ଲେଖିବା । ଚତୁର୍ଥୀରେ ମଙ୍ଗଳବାଚ, ୭ମୀରେ
ଲେଖିବା ଓ ଅମାବାସ୍ୟାରେ ସୋମବାଚ ପଢ଼ିଲେ ଚାହା ଅଷ୍ଟପୁଚ୍ଛପୁ।ଠାରୁ
ମଧ୍ୟ ଅଷ୍ଟପୁ ପଳଦାୟକ ଦିବସ ହୁଏ ।

ମାଠା. 1) ଯାଂ ଚାପ୍ୟେବଂ-କ । 2) ପୂଜ୍ୟା- ଖ ଗ ଘ ଙ୍ଗ ଞ ।

ପରା इतरेषु पञ्चसु भेदेषु जयायोगस्य प्राशस्त्यात् पूर्वद्युरेव सा भवति ।
यदा पूर्वद्युरेव मध्याह्नव्यापिनी तदा नागचतुर्थी पूर्वा इतरेषु पञ्चसु
भेदेषु पञ्चमीयोगस्य प्राशस्त्यादुत्तरा भवति । तत् प्राशस्त्यञ्च पञ्चम्यां
पूजयेदिति वचनादवसीयते ।

चतुर्थी तु परोपोष्या गणनाथव्रतस्य तु ।

मध्याह्नव्यापिनी पूज्या तद्वन्नागचतुर्थ्यपि ॥

परेद्युरेव मध्याह्नव्याप्तौ विघ्नस्य सोत्तरा ।

अन्यथा पूर्वविद्धैव मातृयोगप्रशस्तितः ॥ इति माधवाचार्याः ।

“चतुर्थ्या च गणेशस्य गौर्याश्चैव विधानतः ।

पूजां कृत्वा लभेत् सिद्धिं सौभाग्यञ्च नरः क्रमात् ॥”

इति लिङ्गपुराणवचनात् ।

सिद्धिसौभाग्य^१विशिष्टफलकामो यस्यां कस्याञ्चित् चतुर्थ्या
गौरीगणेशौ पूजयेत् । पूजाकालव्यवस्था तु विनायकव्रतवत् द्रष्टव्या ।
तस्मिन् विशेष^२धानभिधानात् ।

१) कालसर्वस्वकारः कृष्णमिश्रः “दिव्यसिंहोऽत्र वभ्राम इत्यभिधाय
सिद्धिकामो गणेशचतुर्थ्यामेव पूजयेदित्याह । कालसारकारस्तु दिव्यसिंह-
मनुसरति । वस्तुतस्तु “वह्निः स्कन्दपुरन्दरौ गणपति” रित्यादिवचनै
श्चतुर्थ्या गणपत्यत्वेनोक्तेर्दिव्यसिंहवचनं युक्तम् । किन्तु भाद्रशुक्लचतुर्थी
प्रशस्ततमा, अन्या शुक्लचतुर्थी प्रशस्ततरा कृष्णचतुर्थी प्रशस्ता
इत्यवधेयम् ।

ନାଗଚତୁର୍ଥୀର ମଧ୍ୟାହ୍ନ କର୍ମକାଳ । କେବଳ ପୂର୍ବଦିନ ମଧ୍ୟାହ୍ନକୁ ଚତୁର୍ଥୀ
ଥିଲେ ପୂର୍ବଦିନ, ଅନ୍ୟଥା ପରଦିନ ହେବ ।

ପଲ କାମନାରେ ଯେ ଗୋଷ୍ଠୀ ଚତୁର୍ଥୀରେ ଗୋଷ୍ଠ ଓ ଗଣେଶଙ୍କୁ
ପୂଜା କରାଯାଇପାରେ ।

पाठा. 1) सौभाग्यरूपविशिष्ट- घ, झ । 2) विशिष्टाभिधानात्-ख, घ, छ,
ज । तस्मिन् विधानात्- क, विशेषाभिधानात्-झ ।

शिवचतुर्थी

मासि भाद्रपदे शुक्ला चतुर्थी शिवपूजिता ।

तस्यां स्नानं तथा दानमुपवासो जपस्तथा ।

तावत् सहस्रगुणितं प्रसादाद्यतिनो नृप ॥ (शतानन्दः)

अत्र पूजाऽपराङ्म कर्त्तव्या ॥ रौद्रत्वात् । तिथिद्वये परदिने कर्त्तव्यम् ।

भाद्रशुक्लचतुर्थी

शुक्लपक्षे चतुर्थ्यां तु सिंहे चन्द्रस्य दर्शनम् ।

मिथ्याभिशासनं कुर्यात्तस्मात्पश्येन्न तं सदा ॥ (पद्मपु.)

चतुर्थ्यां निषेधदर्शनात् तत्रोदितस्य चन्द्रस्य पञ्चम्यां दर्शने न दोषः ।

तथा— ^१पञ्चाननगते भानौ पक्षयोरुभयोरपि ।

चतुर्थ्यामुदितश्चन्द्रो नेक्षितव्यः कदाचन ॥ (पद्मपु.)

उदितशब्दोऽत्राद्धोदितव्यावृत्तिपरः स्वरूपाख्यानपरो वा ।

नारायणोऽभिषिक्तस्तु निशाकरमरीचिषु ।

स्थितः चतुर्थ्यामद्यापि मनुष्यायापतेच्च सः ॥

अतश्चतुर्थ्यां चन्द्रं तु प्रमादाद् वीक्ष्य मानवः ।

पठेद्वात्रेयि^१कावाक्यं प्राङ्मुखो वाप्युदङ्मुखः ॥ (ब्रह्मपु.)

धात्रेयि^२कावाक्यं यथा—

सिंहः प्रसेनमवधोत् सिंहो जाम्बवता हतः ।

सुकुमारकमारोदीस्तव ह्येष स्यमन्तकः ॥ (ब्रह्मपु. १६-३)

१) पञ्चाननगते भानौ—सिंहगते सूर्ये, सिंहे मासि इत्यर्थः । उभयोरिति शुद्धमासमलमासयोः, नतु शुक्लकृष्णयोः “शुक्लपक्षे चतुर्थ्यां तु इति वचनेन शुक्लपक्षे एव चन्द्रदर्शनस्य निषिद्धत्वात् ।

२) कालसारे तु नारायणस्थाने वामुदेव इति पाठः । यतः चन्द्रकिरणे वर्त्तमानः कृष्णः अभिषिक्तः अतः अद्यापि मनुष्यं प्रति सः शापः आपततीति भावः ।

पाठा. १) यिकं—क । २) धात्रेय—क ।

୧ “सीमन्तं प्रेतकृत्यञ्च नवशय्या नवः शशी” । (विष्णुपु. १३-४२)

“मलमासेऽपि कर्त्तव्यं निमित्तविहितं च यत्” ॥ इति (स्मृत्यन्तरम्)
वचनात् सिंहे मलमासपातेऽपि चन्द्रदर्शनं निषिद्धम् ।

माघशुक्लचतुर्थी

माघशुक्लचतुर्थ्यां तु गौरीमाराधयेद् बुधः ।

चतुर्थीं वरदा नाम गौरीं तत्र प्रपूजयेत् ॥ (नारदः)

तथा^१- चतुर्थीं वरदा नाम तस्यां गौरीं सुपूजिता ।

सौभाग्यमतुलं कुर्यात् पञ्चम्यां श्रीरपि^२ श्रियम् ॥ (धवलसंग्रहः)

इति वचनात् वरदाचतुर्थ्यां सौभाग्यकामो गौरीं पूजयेत् । व्रतसामान्यात्
सोदयत्रिमुहूर्तंव्यापिकालः कर्मकालः । युग्मादिवा^३क्येन पराविद्धा ग्राह्या ।
परदिने पूर्वाह्णव्यापित्वे^४ पूर्वदिने व्रतम् ।

^२गौर्याः शुद्धा जयाप्यस्तु नागविद्धा निषिध्यते ॥ इति (माघवा.)

१) सीमन्तमिति । सीमन्तं सीमन्तोन्नयनाख्यं संस्कारकर्म स्वकाले
क्रियमाणम् । प्रेतकृत्यं प्रेतस्य दाहादिसपिण्डनान्तं कर्म । नवशय्या-
नववधूसंगमः । नवः शशी- विवाहानन्तरं नूतनतया विहिता चन्द्रनी-
राजता । यच्च निमित्तविहितं ग्रहणस्नानश्राद्धादि तत् मलमासे अपि
कर्त्तव्यं न च त्यक्तव्यम् । अत्र चन्द्रदर्शननिमित्तकं धात्रेयीवाक्यपठनमपि
निमित्तविहितत्वेन कार्यमिति ।

२) जया- तृतीया, नागविद्धा पञ्चमीविद्धा । नागः- पञ्चमी, पञ्चम्यां नाग-
पूजाया विहितत्वात् ।

ଭଦ୍ର ଶୁକ୍ଳ ଚତୁର୍ଥୀ ଶିବଚତୁର୍ଥୀ । ଅପରଦ୍ଵାର ଢାଢ଼ାଉ କାଳ ଓ ତିଥି
ଦେଖିଥିଲେ ପରଦିନ ଗ୍ରାହ୍ୟ ଅଟେ । ଭଦ୍ର ଶୁକ୍ଳ ଚତୁର୍ଥୀ ଗଣିତର ଚନ୍ଦ୍ରଦର୍ଶନ
ନଷ୍ଟ । ଦେବାତା ଦେଖିଲେ ଧାନ୍ଦେୟିକା ବାକ୍ୟ ପଠନ୍ତୁ ।

ବରଦା ଚତୁର୍ଥୀ

ମାଘ ଶୁକ୍ଳ ଚତୁର୍ଥୀ ବରଦା ଚତୁର୍ଥୀ । ସୋଦୟତ୍ରି ମୁହୂର୍ତ୍ତ ଢାଢ଼ାଉ
କର୍ମକାଳ ।

ପାଠା. 1) तथा इत्यारभ्य सुपूजिता” इत्यन्त नास्ति, क, ख । 2) स्वयं-घ ।

3) युग्मादिवाक्ये- झ, युग्मेति वाक्यात्-घ । 4) पूर्वाह्णव्यापित्वे-
ख, पूर्वाह्णव्यापित्वेऽपि घ, झ । पत्रं नास्ति-ङ ।

पञ्चमी

सा चतुर्थीयुक्ता ग्राह्या युग्मात् ।

पञ्चमी च प्रकर्तव्या चतुर्थीसंयुता विभो । इति वचनात्^१ ।

पञ्चमी तु प्रकर्तव्या षष्ठ्यायुक्ता तु नारद । इति (ब्रह्मवै.पु)
वचनं स्कन्दोपवासविषयम् ।

तथा च—सर्वत्र पञ्चमी पूर्वा ग्राह्या स्कन्दव्रतेत^२रेति । (माधवाचार्यः)
स्कन्दोपवासे पञ्चमी परविद्धा, अन्यत्र पूर्वविद्धेति । अत्र पञ्चम्या-
मुपवासः षष्ठ्यां स्कन्दोपा^३सनाय ।

मनसादेवीपञ्चमी

^४सुप्ते जनार्दने कृष्णे पञ्चम्यां भवनाङ्गणे ।

पूजयेन्मनसादेवीं स्नुहीविटपसंस्थिताम् ॥

पद्मनाभे गते शय्यां देवैः सर्वैरनन्तरम् ।

पञ्चम्यामसिते पक्षे समुतिष्ठन्ति पन्नगाः ॥

मनसादेवी-विषहरी । स्नुही-सर्जवृक्षः । देवैरिति सहार्थे तृतीया ।

“देवीं सम्पूज्य नत्वा च न सर्पभयमाप्नुयात् ।”

“पञ्चम्यां पूजयेन्नागाननन्ता^५दीन्महोरगान् ॥

क्षीरं सर्पिश्च नैवेद्यं देयं^६सर्वविषापहम्” । (देवीपु. ६१-६)

रक्षापञ्चमी

रात्रौ रक्षाविधानं कर्तव्यम् ।

“तथा भाद्रपदे मासि पञ्चम्यां श्रद्धयान्वितः ।

यस्त्वालिख्य नरो नागान् कृष्णवर्णादिवर्णकैः ॥

१) सर्पिः- घृतम् । क्षीरसर्पिणी तु गव्ये देये सर्वविषापहमिति निर्देशात् ।

सर्वस्थाने सर्प इति कचित् पाठः ।

२) १३३३, १३३३, १३३३, १३३३, १३३३ ।

पाठा. १) वचनाङ्ग- ग, छ, ज, झ । २) परेति-ख । ३) पवासनाय-क, झ ।

४) सुप्तेइत्यतः पूर्वं “श्रावणशुक्लपक्षे जाग्रदगौरीपञ्चमी- क ।

५) न्ताद्यान्- ख, ग, देवीपुराणेऽपि । ६) सर्प- क ।

पूजयेद् गन्धपुष्पैश्च सर्पान् पायसगुगुलैः ।

तस्य तुष्टिं समायान्ति पन्नगास्तक्षकादयः ॥

आसप्तमात्कुल।तस्य न भयं नागतो भवेत् ।

तस्मात् सर्वप्रयत्नेन नागान् सम्पूजयेद् बुधः” ॥ (स्कन्दपु.)

यः श्रवणे स्रवति शीतजले ^१सुरेन्द्र रक्षाविधानमिदमाचरते मनुष्यः ।

आस्ते सुखेन परमेण स वर्षमेकं पुत्रप्रियादिसहितः ससुहृज्जनश्च ॥

(भविष्यपु.)

रक्षाकरणमन्त्रो यथा...घण्टाकर्ण महावीर सर्वव्याधिनिवारण ।

सर्वोपद्रवसंहार^२विद्रावण हरप्रिय ॥

कण्ठे यस्य महानीलं भूषणं यस्य पन्नगाः ।

तेजांसि तस्य देवस्य रक्षन्तु मम मन्दिरम् ॥

रज्जुधारणमन्त्रो यथा- येन बद्धो बलीराजा दानवेन्द्रो महासुरः ।

तेन त्वाम^३पि बध्नामि रक्षामाचर मा चल^४ ॥

यदोभयदिने रात्रौ पञ्चमी स्पृशति^१ तदा पूर्वदिने कर्त्तव्यम् ।

ऋषिपञ्चमी

भाद्रे सितेऽपराह्णे तु पञ्चमी यत्र तिष्ठति ।

विश्वामित्रऋषिः स्त्रीभिः पूज्यः सन्तानवृद्धये ॥ (स्मृतिसमुच्चयः)

१) स्पृशतिपदात् सम्पूर्णप्रदोषव्याप्तिनपिक्ष्या । प्रदोषस्पर्शमात्रेऽपि पूर्वद्युः कर्त्तव्यम् । दिनद्वये प्रदोषव्याप्त्यभावेऽपि पूर्वद्युरेव ।

रक्षापञ्चमी

ॐ कृष्ण पञ्चमी रक्षा पञ्चमी । कात्वार प्रदोष कर्मकाल । ॐ कृष्ण
ॐ प्रदोषकृ पञ्चमी पूर्वाह्णे का कर्मकाल पूर्वाह्ण वेष्य अष्ट ।

रक्षि पञ्चमी

ॐ शूल पञ्चमी रक्षि पञ्चमी । अष्टमि कर्मकाल । ॐ शूल
ॐ कर्मकाल पूर्वाह्ण अष्ट ।

पाठा. १) नरेन्द्र-क । २) संघात- ग, घ, ङ । ३) मभि- ग, ङ, छ, ज ।

४) मा चलेत्यनन्तरं-“द्वारदेव नमस्तुभ्यं नमस्ते नन्दिकेश्वर । पञ्चम्यां
निशि देवेश रक्ष त्वं मम मन्दिरम्” ॥ इति ख पुस्तकेऽधिकः ।

अत्र तिथिद्वये पञ्चमी पूर्वविद्धा ग्राह्या ।

षष्ठीयुक्ता पञ्चमी या महर्षेस्तत्र पूजने ।

पतिपुत्रहता नारी सा नारी नरकं व्रजेत् ॥ (शतानन्दः)

श्रीपञ्चमी

माघे मासि सिते पक्षे पञ्चमी या श्रियः प्रिया ।

तस्याः पूर्वाह्णे एवेह कार्यः सारस्वतोत्सवः ॥

श्रियः सरस्वत्याः ।

“पञ्चम्यां कुन्दकुसुमैः कौन्दी पूज्या समृद्धये” ।

कौन्दी सरस्वती । “पञ्चम्यां श्रीरपि श्रिय”मितिपूर्वलिखित-

वचनात् श्रीकामो माघशुक्लपञ्चम्यां सरस्वतीपूजां कुर्यात् ।

१) पञ्चम्यां तु त्रिमुहूर्तव्यापिन्यामेव सरस्वतीपूजा कार्या । नात्र “पूजाव्रतेषु सर्वेषु मध्याह्नव्यापिनी तिथि”रिति मध्याह्नव्याप्तिः, नापि सम्मुखी-
तिथित्वेन सायाह्नव्याप्तिः, न च “अस्मद्देशशिष्टैस्तु रात्रावेव सरस्वतीपूजा क्रियते” इति कालसारोक्तेः प्रदोषव्यातिर्वा ग्राह्या । तस्याः पूर्वाह्णे एवेह कार्यः सारस्वतोत्सव इति पूर्वाह्णव्याप्तेः साक्षात् श्रवणात् । यत्तु कुन्दकुसुमानुरोधेन रात्रिपूजनं केषांचिन्मतं तदपि दूषणम् । सन्ध्यायां प्रस्फुटितस्य कुन्दकुसुमस्य सन्ध्यायां वा प्रदोषे वा चयनस्य निषिद्धत्वेन तत्कालचयने पूजायां विनियोगानर्हत्वादानुपयोगात् । पूर्वदिनसायं प्रस्फुटितकुन्दपुष्पसाधनपूजापक्षे पूर्वाह्णे एव श्रेयान् । तथा समाचाराच्च । यद्यपि केषांचित् रात्रिपूजाचारः स्यात् तन्मतेऽपि गौरीव्रतन्यायेन सोदयत्रिमुहूर्तव्याप्तायां पञ्चम्यां रात्रौ पूजासमाचारो व्याख्येयः । श्रीजगन्नाथमन्दिरे तथा दर्शनात् । तत्र हि सूर्योदयवेधेन विहिताया वसन्तगुण्डिचायात्रायाः प्रत्यावर्तनात् परं सरस्वत्या अर्चनं
श्रीपञ्चमी

माघ शुक्ल पञ्चमी श्रीपञ्चमी । एतत्तु घोषवत् हि मूढार्थं कर्मकाल ।
जलवत् किं घोषवत् हि मूढार्थं लब्धले घृण्यते त्वेव । (श्रीजगन्नाथक
वचनं गृहीत्वा ॐ घोषं जलानि प्रक्षुब्धं कार्यं क्रमन्ते तेषु घूःस्थानादवकु
मात्रं लब्धले गृह्णातु त्वेव ।)

षष्ठी

सा च सप्तमीयुता ग्राह्या युग्मात् ।

एकादश्यष्टमी षष्ठी पौर्णमासी चतुर्दशी ।

अमावास्या तृतीया च ता उपोष्याः परान्विताः ॥ (वृहस्पतिः)
यदा तु कदाचित्तिथिक्षयवशात् उत्तरविद्धा न लभ्यते तदा नागविद्धा
ग्राह्या ।

एकादशी तृतीया च षष्ठी चैव त्रयोदशी ।

पूर्वविद्धा तु कर्त्तव्या यदि न स्यात् परेऽहनि ॥ ^१इति (वसिष्ठः)

स्कन्दषष्ठी

ज्येष्ठमासे सितेपक्षे षष्ठी चारण्यसंज्ञका ।

^३व्यजनैककरा ^१स्तस्यामटन्ति विपिने सित्रयः ॥

भवति । कालसर्वस्वकारस्तु रात्रिपूजाचारो निर्मूल इत्याह । पण्डित-
सर्वस्वकारमतेनापि तन्मन्दम् । वस्तुतस्तु कापि रात्रौ पूजासमाचारो
नोपलभ्यते । विद्यार्थिनां बालकबालिकानां पक्षे सर्वथा असम्भवोऽपि ।
विशेषविचारस्तु अस्मत्कृते वसन्तपञ्चमीनिर्णये द्रष्टव्यः । अत्र
श्रीजगन्नाथदेवस्य वसन्तगुण्डचायात्रा, तत्र उदयवेधो ग्राह्यः “दैवे
ह्यौदयिकी ग्राह्येति” नारदीयोक्तेः । उभयदिने सूर्योदयव्याप्तौ तु पूर्वद्युरेव,
मलतिथेरकर्मण्यत्वात् । अस्मिन् दिने देवानां प्रावरणत्यागोऽपि ।

१) अत्रव्यजनधारणपरिणामित्वेन शीतलषष्ठीसंज्ञा प्रसिद्धा सा शिवविवाह-
समनन्तरपरदिने विधेया । श्रीजगन्नाथमन्दिरे तु उदयव्यापिनी एव
गृह्यते इति विशेषः ।

षष्ठीର ಪೊದವು ಕೆ ಮೃದ್ವುಳ್ಳ ಕರ್ಮಿಣಿ । ಪ್ರದೀಪಕು ಉಪ ನ ಪುನೇ
ಪ್ರದೀಪಕು ಉಪದೀಪಕು ।

ಜ್ಯೇಷ್ಠ ಶುಕ್ಲ ಷಷ್ಠಿ ಓ ಚೇಕ ಕೃಷ್ಣ ಷಷ್ಠಿ ವೃಷ ಷಷ್ಠಿ । ಸ್ವ ಷಷ್ಠಿ ಕರ್ಮ
ಕರ್ಮ ।

पाठा. 1) “इति” नारित- क । 2) संज्ञिता- ख, ग, घ, ङ, ज, झ ।

3) ‘व्यजनैक... सित्रयः’ इति श्लोकार्द्धं नास्ति-ख, ग घ, ङ, छ, ज, ।

तां विन्ध्यवासिनीं स्कन्दषष्ठीमारुधयन्ति च ।

कन्दमूलफलाहारा लभन्ते सन्तति शुभाम ॥ (राजमार्तण्डे)

कन्द सूरणादि । मूलं तदितरमूलकादि । इयमेका स्कन्दषष्ठी । अपरा
चैत्रकृष्णषष्ठी । व्यवस्थावचनं तत्रैव वक्ष्यामः ।

षष्ठीदेवीषष्ठी

यथा भाद्रस्य शुक्लायां षष्ठी षष्ठ्यां प्रपूजिता ।

जोवपूत्रा च सौभाग्यधनधान्यसुखान्विता ।।

तस्माद् यत्नेन नार्थश्च पूजयन्ति सदैव तु ।

अत्र विशेषेण व्यवस्थाभावात् साधारणषष्ठीन्यायेन व्यवस्था द्रष्टव्या ।

¹ अथ प्रावरणषष्ठी

या तु मार्गशिरे शुक्ला महाषष्ठी नराधिप ।

देवद्विजसूहृद्भ्यश्च शीतघ्नं तत्र ^२दापयेत् ॥ (कूर्मपुरा.)

शोतघ्नशब्देन वस्त्रकम्बलपटीप्रभृतयः । अत्र सोदयत्रि^१मुहूर्तव्या^२पिकालो
दानरूपत्वात् ।

१) अत्र सोदयत्रिमुहूर्तः काल इति यद्यपि ग्रन्थकारेण कालसारे च गदाधरेण दर्शितं तथापि उदयवेध एव गृह्यते “दैवे ह्योदयिकी ग्राह्येति नारदीयोक्तेः । उदयव्यापिन्यामेव श्रीजगन्नाथश्रीलिङ्गराजदेवयोर्यात्रा विधीयते । ‘शीतघ्नं तत्र दापयेत्’ इत्यत्र दानस्य विहितत्वात् दाने च देवलेन “यां तिथिं समनुप्राप्य उदयं याति भास्करः । सातिथिः सकला ज्ञेया स्नान-दानव्रतादिषु” इति सूर्योदयव्याप्तेर्दर्शितत्वात् सूर्योदयवेधेन व्यवस्था युज्यते ।

ଭଦ୍ର ଶିଳ୍ପ ସଷ୍ଟୀ ସଷ୍ଟୀଦେବୀ ସଷ୍ଟୀ ବା ଚିତ୍ରଣ । ଏଥିରେ ସାଧାରଣ ସଷ୍ଟୀ
ନ୍ୟାୟ ପ୍ରଯୁଜ୍ୟ ଅଟେ ।

ମାର୍ଗେଇ ଶୁକ୍ଳଷଷ୍ଠୀ ପ୍ରାବଲ୍ୟଷଷ୍ଠୀ ବା ଓଡ଼ଶାଷଷ୍ଠୀ । ତହିଁରେ ଉଦୟ-
ବେଧ ଗ୍ରାହ୍ୟ ଅଟେ । ଏ ଦିନ ଶ୍ରୀଜଗନ୍ନାଥଦେବ ଓ ଲକ୍ଷ୍ମୀଗଣଦେବଙ୍କ ଯାତ୍ରା ।

पाठा. 1) अथ इति नास्ति- ग, घ, ङ । 2) कारयेत्- ग, घ, ङ । 3) व्याप्ति क ।

चैत्रकृष्णस्कन्दषष्ठी

षष्ठ्यां स्कन्दस्य कर्त्तव्या पूजा सर्वोपकारिका ।

इहैव सुखसौभाग्यमप्ते ^१विष्णुपुरं व्रजेत् ॥ (देवीपु. ६१-१०)

कृष्णाष्टमी स्कन्दषष्ठी शिवरात्रिश्चतुर्दशी ।

तास्तु पूर्वयुताः कार्यास्तिथ्यन्ते पारणं भवेत् ॥ (वसिष्ठः)

सप्तमी

सा च षष्ठीयुता ग्राह्या युग्मात् ।

“षष्ठी तु सप्तमी यत्र अन्योन्यं च समाश्रिते ।

पूर्वविद्धा द्विजश्रेष्ठ कर्त्तव्या सप्तमी तिथिः ।” (ब्रह्मपु.)

“पञ्चमी सप्तमी चैव दशमी च त्रयोदशी ।

प्रतिपन्नवमी चैव कर्त्तव्या सम्मुखी तिथि”रिति । (पैठीनसिः)

सम्मुखी नाम सायाह्नव्यापिनी दृश्यते यदा । इति (स्कन्दपु.)

यदा पूर्वैद्युरस्तमयपर्यन्ता षष्ठी परेद्युस्तिथिक्षयादस्तमयादर्वाक् अष्टमी त्रिमुहूर्त्ता तदा पूर्वविद्धाया ^२अभावात् उत्तरविद्धायाश्च प्रतिषिद्धत्वात् कुत्रानुष्ठानमिति चेत् निषेधमुल्लङ्घ्याप्युत्तरविद्धायामनुष्ठान ब्रूमः । शेषिलोपस्यान्याय्यत्वात् उत्तरविद्धा गौणकालत्वेन स्वीकर्त्तव्या । अतएव माध^३वाचार्या.— “आलाभे पूर्वविद्धायाः परविद्धाऽपि गृह्यतामिति ।

१) षष्ठीति विष्णुपुराणे इति कालसारे । विष्णुपुराणे तु न लभ्यते ।

भविष्यत्पुराणब्रह्मपुराणयोरिति कालमाधवे ।

षष्ठमी

षष्ठमी पूज्येति, मास सूर्याष्ट पूज्येति षष्ठमी पूजा आचक्षेप ।
अथवा पञ्चमी षष्ठमी ।

पाठा. १) यान्ति हरेः पुरम्-ग । स्कन्दपुरं व्रजेदिति मुद्रितदेवीपु. ।

२) अलाभात्- ग । ३) माधवीकारः— ख, ग, ड ।

कुम्कुटीव्रतम्

भाद्रे मासि सितेपक्षे सप्तम्यां ललितालये ।

स्नात्वा शिवं लेखयित्वा मण्डले च ^१सहाम्बिकम् ।

पूजयेच्च तदा तस्यां ^२दुष्कृतं नैव विद्यते ॥ इति (भविष्यपु.)

माघसप्तमी

^१सूर्यग्रहणतुल्या हि शुक्ला माघस्य सप्तमी ।

अरुणोदयवेलायां स्नानं तस्यां महाफलम् ॥ (स्मृतिसंग्रहः)

माघे मासि सिते पक्षे सप्तमी कोटिभास्करा ।

^३नद्यां स्नानार्घ्यदानाभ्यामायुरारोग्यसम्पदः ॥

अरुणोदयवेलायां ^४स्नानं तस्यां महाफलम् ।

गङ्गायां यदि लभ्येत सूर्यग्र^२हशतैः समा ॥ (भविष्यपु.)

कोटिभास्करा इति सप्तम्या भास्करदेवताकत्वेन कोटिसप्तमीतु^५ल्य-
त्वम् । ^६अत्र पूर्णसप्तम्यां पूर्वापरयोर्यत्रारुणोदयकाले सप्तमी तत्र
पूर्वारुणोदयकाले स्नानम् ।

चतस्रो घटिकाः ^७पूर्वमुदयादरुणोदयः ।

यतीनां स्नानकालोऽयं गङ्गाम्भः सदृशः स्मृतः ॥

१) सूर्यग्रहणेति वचनं स्मृतिसंग्रहे इति कालसारे । स्मृतिसमुच्चये इति
कृत्यकौमुद्याम् ।

२) सूर्यग्रहः- सूर्यग्रहणम् ।

३) नद्यां महाफलमिति श्लोको नास्ति- ज । दद्यात्-
ख, ग, ड । तस्यां-छ । ४) शुक्ला माघस्य सप्तमी- ख, ग, घ, ड ।
५) तुल्या-ख, ग, घ, ङ, भ । ६) अत्र च- ख, ड । ७) प्रातरुणोदय
उच्यते-ख, ग, घ, ङ, छ, ज । कालसारपाठोपि ।

पाठा. १) सहाम्बिकम् । सदाम्बिकम्- ख, ड । सहाम्बिके ग । २) दुष्प्रापं-
ख, ग । ३) नद्यां महाफलमिति श्लोको नास्ति- ज । दद्यात्-
ख, ग, ड । तस्यां-छ । ४) शुक्ला माघस्य सप्तमी- ख, ग, घ, ड ।
५) तुल्या-ख, ग, घ, ङ, भ । ६) अत्र च- ख, ड । ७) प्रातरुणोदय
उच्यते-ख, ग, घ, ङ, छ, ज । कालसारपाठोपि ।

त्रियामां^१ रजनीं प्राहुस्त्यक्त्वाद्यन्तचतुष्टयम् ।

नाडीनां तदुभे सन्ध्ये दिवसाद्यन्तसंज्ञिते (ब्रह्मवैव.पु.)

इत्यनेन पूर्वस्य तत्कालस्य^२ पूर्वतिथिसम्बन्धिदिनकर्माङ्गत्वेन इतरस्य
इतराङ्गत्वेनाभिधानात् । अतएव दक्षोण^३ तत्कालमारभ्याह्निककृत्य-
मभिहितम् । अत्रारुणोदयकाले मुहूर्त्तान्यूनतिथिलाभ एव स्नानम् ।

व्रतोपवासस्नानादौ घटिकैका यदा भवेत् ।

उदये सा तिथिर्ग्राह्या श्राद्धादाव^४स्तगामिनी । (विष्णुधर्मोत्तरपु.)

अत्र घटिका^५ मुहूर्त्तम् । श्राद्धयोग्यकालानुरोधात् । अत्र माघ^६मास-
निमित्तकमाघसप्तमीनिमित्तककाम्यस्नानयोस्तु प्रातर्विधानाज्ञैमित्तिक-
त्वेन प्रायश्चित्तवत् सकृदनुष्ठानम् ।

प्रधानस्याक्रिया यत्र साङ्गं तत् क्रियते पुनः ।

तदङ्गस्याक्रियायां तु नावृत्तिर्न च तत्क्रिया । इति

कात्यायनवचनात् ।

न स्नानमाचरेद् भुक्त्वा नातुरो न महा^७निशि ।

न वासोभिः सहाजस्रं नाविजाते जलाशये ॥ इति- (मनुः ४-१२६)

१) रात्रेः आदिनाडीचतुष्टयं दिवसान्तसंज्ञकम् अन्तिमनाडीचतुष्टयं च
दिवसादिसंज्ञकमिति अष्टाभिर्नाडीभिः न्यूना रजनी त्रियामा भवति ।
अतस्तस्या त्रियामेति संज्ञा । रात्रेः प्रथमान्तिमयामार्द्धद्वयं दिवसवत्
कर्मापयोगीति तत् दिवसेऽन्तर्भवतीति सारः ।

२) तथा च दक्षः- उपः काले तु संप्राप्ते शौचं कुर्याद् यथार्थवत् ।

ततः स्नानं प्रकुर्वीत दन्तधावनपूर्वकम् ॥ २-६

इति उपःकालमारभ्य दिवसमष्ट्या विभज्य कृत्यमुपदिशति ।

३) यद्यपि ग्रन्थकारेण घटिकापदेन मुहूर्त्तं गृह्यते तथापि अत्र स्नानकर्मणि
दण्ड एव ग्राह्यः । मुख्यार्थसम्भवे लक्षणाया अप्रसक्तेः ।

४) महानिशि- रात्रैः द्वितीयतृतीयप्रहरयोः । “महानिशा तु विज्ञेयं मध्यमं
प्रहरद्वयमिति देवलोक्तेः ।

पाठा. १) पूर्ण- ग । २) दौ त्वस्त- भ । ३) अत्र माघमासनिमित्तक- क ।

अत्र माघमासमाघसप्तमीनिमित्तक- भ ।

वचनेन एकदाऽजस्रस्नाननिषेधाच्च निष्कामविष्णुप्रीतिकामयोः सुतरां
सकृदनुष्ठानम् । स्नानमन्त्रस्तु—

यद् यज्जन्मकृतं पापं मया सप्तसु जन्मसु ।

तन्मे रोगञ्च शोकञ्च माकरी^१ हन्तु सप्तमी ॥

सूर्याय फलगन्धार्कपत्ररक्तप्रसूनवत् ।

दद्यादुत्थाय तत्रार्घ्यं सप्त^२धा यदि वा त्रिधा ॥

अर्घ्यमन्त्रस्तु—जननि सर्वभूतानां सप्तमि सप्तस^३प्तिके ।

सप्तव्याहृतिके देवि नमस्ते रविमण्डले ॥

प्रणाममन्त्रस्तु—सप्तसप्तिवह प्रीत सप्तद्वीपप्रदीपक ।

सप्तम्यां च नमस्तुभ्यं नमोऽनन्ताय वेधसे ॥

अथाष्टमी

अष्टम्युपवासफलम्—

एकादशी कोटिसहस्रतुल्याऽसिताष्टमी पर्वतराजपुत्र्याः ।

ततोऽपि शुक्ला गुणिता शतेन पराशरव्यासवसिष्ठमुख्यै^४रिति ॥
(देवीपु.)

शुक्लपक्षे तथाष्टम्यामुपवासपरायणः ।

मालती करवीरेण बिल्वपत्रैश्च पूजयेत् ॥

१) माकरी- भकरमाससम्बन्धिनी । मकरशब्दोत्र लक्षणया चान्द्रमास-
मासंबोधयति । समाचारात् शुक्लपक्षमपि । स्नानमन्त्रोयं धिष्णुक्त इत्युक्तं
तिथितत्त्वे, मुद्रित विष्णुस्मृतिविष्णुपुराणयोस्तु न दृश्यते ।

२) सप्तधा- सप्तवारान् । त्रिधा- त्रीन् वारान् ।

३) सप्तिः- अश्वः ।

४) एकादशीति देवीपुराणवचनमिति कालसारे । तिथितत्त्वे च । मुद्रित-
देवीपुराणे तु नास्ति ।

ମାଘ ସପ୍ତମୀ ସ୍ନାନର ଅରୁଣୋଦୟ କର୍ମକାଳ । ଦୁଇ ଅରୁଣୋଦୟକୁ
କିଥୁ ଥିଲେ ପୂର୍ବଦିନର ଅରୁଣୋଦୟରେ ସ୍ନାନ କରାଯିବ । ଅରୁଣୋଦୟକୁ
କିଥୁ ଏକ ମୁହୂର୍ତ୍ତ ଥିବା ଆବଶ୍ୟକ ବୋଲି ଗ୍ରନ୍ଥକାରଙ୍କ ମତ । ମୋ ମତରେ
ଉଣ୍ଡମାସ ଥିଲେ ହେବ ।

दुर्गेति नाम जप्तव्यं पुरतोऽष्टशतं नृप ।

सर्वमङ्गलना^१मेति जप्तव्यं किल भारत ॥ (भविष्यपु.)

उपवासं महाष्टम्यां पुत्रवाञ्छ समाचरेत् ।

यथा तथैवं पूतात्मा व्रती देवीं प्रपूजयेत् ॥ इति

वचनात् पुत्रवतः पूजाङ्गमहाष्टमीनिमित्तकोपवासनिषेधान्नाष्टमी-
निमित्तमात्रकोपवासनिषेधः । सा च शुक्ला नवमीयुता ग्राह्या युग्मात् ।

कृष्णा च सप्तमीयुता ग्राह्या ।

“कृष्णपक्षेऽष्टमी चैव कृष्णपक्षे चतुर्दशी ,

पूर्वविद्धैव कर्त्तव्या परविद्धा न कुत्रचित् ॥

शुक्लपक्षेऽष्टमी चैव शुक्लपक्षे चतुर्दशी ।

पूर्वविद्धा न कर्त्तव्या कर्त्तव्या परसंयुता । (निगमः)

उपवासादिकार्येषु एष धर्मः सनातनः ॥ ”

“^२चतुर्दश्यां तथाष्टम्यां पक्षयोः शुक्लकृष्णयोः ।

योऽब्दमेकं न भुञ्जीत शिवाञ्छेनपरो नरः ॥

यत् पुण्यमक्षयं प्रोक्तं सततं सत्रयाजिनाम् ।

तत् तुण्यं सकलं तस्य शिवलोकं स गच्छति ॥ (भविष्यपु.)

सततसत्रयाज्यक्षयपुण्यप्राप्तिः शिवलोकगतिश्च फलम् । फाल्गुनशुक्ला
ष्टमीचतुर्दश्योरारभ्य वर्षं यावत् प्रत्यष्टमि प्रतिचतुर्दश्युपवासव्रतम् ।

अष्टमीं समुपोष्यैव नवम्यामपरेऽहनि ।

मत्स्यमांसोपहारेण दद्यान्नैवेद्यमुत्तमम् ।

तेनैव विधिनाञ्च तु स्वयं भुञ्जीत नान्यथा ॥ इति (देवीपु.)

वचनादष्टम्युपवासपारणे मत्स्य^१मांसपा^२रणं कार्यम् ।

१) वस्तुतस्तु मत्स्यमांसपारणं मत्स्यमांसाशिनामेव, यैः यावज्जीवमामिष-
वर्जनं कृतं न तेषां कृते सात्त्विकपूजायां तादृशवस्तुनः अनुपयोगात् ।

“सात्त्विकी जपयज्ञाद्यैर्नैवेद्यैश्च निरामिषै”रिति स्कन्दभविष्ययो-

स्तुत्वात् ।

पाठा. १) कामेति- ड । २) भक्षणं- ख, ग, घ, झ ।

अष्टम्यां च नवम्यां च ^१पूजा कार्या विवृद्धये ।

पटेषु प्रतिमायां वा घटे मङ्गलचण्डिकाम् ॥

यः पूजयेद् भौमवारे शुभैर्दूवाक्षतैः शिवा^२म् ।

^१वहृशः साधकः सोऽपि काममिष्टमवाप्नुयात्” । (कालिकापु.)

‘शनैश्चरस्य वारेण वारेणाङ्गार^२कस्य च ।

कृष्णाष्टमीचतुर्दश्यौ पुण्यात् पुण्यतरे स्मृते" । (ज्योतिषम्)

तथा— सोमवारेऽप्यभावास्या आदित्याहे तु^३ सप्तमी ।

चतुर्थ्यङ्गारके चैव अष्टमो च बृहस्पतौ ॥

अत्र यत् क्रियते पापमथवा धमसञ्चयः ।

षष्टिजन्मसहस्राणि प्रतिजन्म तदक्षयम् ॥ (ज्योतिषम्)

अशोकाष्टमी

मीने मधौ शुक्लपक्षे अशोकाख्या^४ तथाष्टमी ।

पिबेदशोककलिकाः स्नायात्लौहित्यवारिणि ॥ (स्कन्दपू.)

अशोकाख्या^५ षट्मोत्युपादानात्तिथिमात्रे^६ ऽपि तत् कार्यम् । फल तु मन्त्र-
लिङ्गात् शोकरहितत्वमवगन्तव्यम् । लौहित्यवारिणि- ब्रह्मपुत्राख्यनद-
जले । पुनर्वसुयोगे तु फलाधिक्यमाह—

अशोककलिकाश्चाष्टौ ये पिवन्ति पूनर्वसौ ।

चैत्रे प्राप्तिं सिताष्टम्यां न ते शोकमवाप्नुयुः ॥

१) बहः इष्टम् अवाप्नुयात् इत्यन्वयः ।

२) अङ्गारकः—मङ्गलग्रहः । तस्य वारेण युक्ता कृष्णाष्टमी कृष्णचतुर्दशी च पूज्यतरा तथा शनैश्चरवायुक्तापि ।

ଅନ୍ଧାରୀ ଶୁକ୍ରବାରରେ ମରୁଥିଲା । ଓ କୃଷ୍ଣବାରରେ ପ୍ରାଣଥିଲା । ନନ୍ଦା ।

पाठा. 1) पूजां कुर्याद्-ग । 2) शिवम्-क, ख । 3) च, भ । 4) शोकाख्यां च
तथाष्टमीम्-ख, ग, छ, ज, भ । अशोकाख्यां तथाष्टमीम्-घ, ङ ।

5) ख्याष्टमीमित्युपादानात्- घ । ख्यामित्युपादानात्- ङ । ख्याष्टमी-
मित्युपादानाच्च- छ, ज, झ । 6) त्रेऽपि तत् पानम्- ग, ङ, झ ।
त्रे तत् पानम्- ख, घ ।

ମନ୍ତ୍ରଶ୍ଚ-ତ୍ବାମଶୋକ ହରାभीଷ୍ଟ ^୧ମଧୁମାସସମୁଦ୍ଭବ ।

ପିବामି ଶୋକସନ୍ତପ୍ତୋ ମାମଶୋକଂ ସଦା କୁରୁ । ଇତି (ଲୈଙ୍ଗମାରୁଢ଼୍ୟୋଃ) ପୌରାଣିକମନ୍ତ୍ରତ୍ବାତ୍ ଶ୍ତ୍ରୀଶୁଦ୍ଧୈରପ୍ୟୟଂ ମନ୍ତ୍ରଃ ପଠନୀୟଃ । ଶ୍ତ୍ରୀକର୍ତ୍ତୃକପା^୧ଠେ ନ ପ୍ରକୃତାବପୂର୍ବତ୍ବାଦିତି ନ୍ୟାୟାଦୂହାଭାବଃ । ଏତତ୍ ପାନଂ ଭ୍ରାତୃଦ୍ବି^୨ତୀୟୋକ୍ତ-
ଭୋଜନବତ୍ ପଞ୍ଚମଭାଗବ୍ୟାପିନ୍ୟାମଷ୍ଟମ୍ୟାଂ ^୨କର୍ତ୍ତବ୍ୟମ୍ ।

ପୁନର୍ବସୁବୁଧୋପେତାଂ ଚୈତ୍ରେ ମାସି ସିତାଷ୍ଟମୀମ୍ ।

ସ୍ରୋତଃସୁ ବିଧିବତ୍ ସ୍ନାତ୍ବା ବାଜପେୟଫଳଂ ଲଭେତ୍ ।

ଅଶୋକୈରଚ୍ଚର୍ଚ୍ଚୟେଦୁଗ୍ରମଶୋକକଳିକାଃ ପିବେତ୍ ॥

୧) ହରାभीଷ୍ଟ-ହରପ୍ରିୟ । ଗାରୁଡ଼େ 'ଆପ୍ରା' ଥାନେ 'ହାପ୍ରା' ଇତି ପାଠଃ ୧-୧୩୩-୧.୨ ।

୨) ଗ୍ରନ୍ଥକର୍ତ୍ତୃତ୍ବଂ ବିଚାରୋ ନୈବ ମନୋରମଃ । ଅଶୋକକଳିକାପାନଂ ନୈବ ଭୋଜନଂ ତत्र विधिमन्त्रयोः पानशब्दश्रवणात् स्वल्पकालवर्त्तिद्वादशीपारणावत् तस्य पानस्य अशितानशितरूपत्वात् भोजनप्रतिनिधित्वाभावाच्च । अशोककलिकामिश्रजलगण्डूषपାନान्तरमन्त्रादिकमप्यश्रन्ति शिष्टाः । तेन भ्रातृद्वितीयाभोजनाशोककलिकापानयोर्महद् वैषम्यम् । ततः पूर्वान्लि-
व्यापिन्यामेव “शुक्लपक्षेऽष्टमी चैवेति निगमोक्त्या अशोककलिकापानं युज्यत इत्यस्मन्मतं सुधीभिरादरणीयम् । कालसर्वस्वकृता कृष्णमिश्रेणापि दिवसपञ्चमभागं निषिध्य “नवा कापि तथाचार इत्युक्तम्” । श्रीलिङ्गराजदेवस्य यात्राप्यत्र सूर्योदयव्यापिन्यामेव “दैवे ह्योदयिकी ग्राह्या” इति नारदीयोक्तेः ।

ଅଶୋକାକ୍ଷୁମ୍ବୀ

ଚୈତ୍ରେ ଶୁକ୍ଳାଷ୍ଟମୀ ଅଶୋକାକ୍ଷୁମ୍ବୀ । ଗ୍ରହଜାରକ ମତରେ ଅଷ୍ଟମୀ ଚଉକ୍ତ ଉବସର ୫ମ ଭାଗ ଏହାର କର୍ମକାଳ ଯେଣୁ କଳିକା ପାନ ହେଉନ ଗ୍ରାମୟ । (ମୋ ମତରେ କଳିକା ପାନ ହେଉନ ପ୍ରତିକୃତ ନୁହେଁ କାହା ଦେବପାଦେ'ଦଳ ଗାନ ଗଡ଼ଣ । ଏଣୁ ଯୋଗ୍ୟ ସିମୁଡ଼ୁଣ୍ଡି ଏହାର କର୍ମକାଳ । କିନ୍ତୁ ଲିଙ୍ଗସ୍ନାନ-
ନବବଳ ଯାଶା ନମନ୍ତେ ସୂର୍ଯ୍ୟୋଦୟ ବେଳ ଗ୍ରାହ୍ୟ ଅଟେ ।)

ପାଠା. ୧) ପାନେ ଖ । ୨) ନାସ୍ତି- ଖ ।

जन्माष्टमी व्रतम्

तत् नित्यं काम्यं च । अकरणे प्रत्यवायश्रवणाद् वीप्सा^१श्रवणाच्च नित्यम् ।

“^२श्रावणे बहुले पक्षे कृष्णजन्माष्टमीव्रतम् ।

न करोति नरो यस्तु भवति ब्रह्मराक्षसः ॥

^३वर्षे वर्षे भागवतो मद्भक्तो धर्मनन्दन । इति^१ वीप्साश्रवणाच्च ।

पुत्रसन्तानमारोग्यं धनधान्यद्विमद् गृहम् ॥

^४शालीक्षुयवसम्पूर्णमण्डलं सुमनोहरम् ।

तस्मिन् राष्ट्रे प्रभु भुङ्क्ते दीर्घायुर्मनसेप्सितान् ॥

^५परचक्रभयं नास्ति तस्मिन् राष्ट्रेऽपि पाण्डव ।

पर्जन्यः कामवर्षी स्यादीतिभ्यो न भयं भवेत् ।” (भविष्योत्तरपु.)

“^२पुत्रानवाप्य समुपैति पदं स विष्णो” रित्यादिफलश्रवणात् काम्यं च । सैव जन्माष्टमी रोहिणीयोगगुणयोगेन जयन्तीसंज्ञां लभते । न च^३

१) वीप्सादयो नित्यत्वप्रतिपादका भवन्ति- नित्यं सदा यावदायुर्वीप्सा योगः

फलाश्रुतिः । प्रत्यवायानुकल्पश्चेत्यष्टौ नित्यत्वबोधकाः । इति

अत्र योगः व्यतिक्रमाभावः । यस्य कर्मणः करणे फलाभावः अकरणे प्रत्यवायः, असामर्थ्यं चानुकल्पविधानं तन्नित्यमिति सारः ।

२) श्रावणे इत्यादि वचनं प्रत्यवायप्रतिपादकम् । अत्र श्रावणमासः दर्शान्त-
मासापेक्षया । बहुले पक्षे—कृष्णपक्षे ।

३) वर्षे वर्षे इति वचनं वीप्साद्वारा नित्यत्वसाधकम् ।

४) हेमन्तपक्षं धान्यं शालि ।

५) परचक्रभयं—शत्रुसेनाभयम् । पर्जन्यः—मेघः । इतिः—कृषिवाधा । तथा चोक्तम्—

“अतिवृष्टिरनावृष्टिर्भूषिकाः शलभाः खगाः ।

प्रत्यासन्नाश्च राजानः षडेते ईतयः स्मृताः ॥ इति ।

पाठा. १) इति वीप्साश्रवणाच्च इति पाठो नास्ति-क । धर्मनन्दन इति-ज ।

२) तथा पुत्रा- घ, भ । ३) “च” इति नास्ति- घ ।

संज्ञया ^१कर्मभेदः ।

^१ऐकान्तिकोत्पत्तिवाक्यं प्रति निर्णयाभावेन भेदबीजाभावाद् दाक्षायणादिवद् गुणाः संज्ञापनि . द्वा इति नीत्याऽभेदेन उपपत्तौ भेदस्या-
ऽपूर्वभेदापादकस्याकल्पनात् ।

भेदे च पूर्वदिने अष्टमीनिशोथव्याप्तावपि—

उदये चाष्टमी किञ्चिन्नवमी सकला यदि ।

सा भवेद् बुधसंयुक्ता प्राजापत्यर्क्षसंयुता ॥

अपि वर्षशतेनापि लभ्यते वा न वा विभो । (स्कन्दपु.)

तथा— ^२मुहूर्तमप्यहोरात्रे यस्मिन् युक्तं हि लभ्यते ।

अष्टम्यां रोहिणीऋक्षं तां पुण्यां समुपावसेत् ॥ (विष्णु रहस्यम्)

१) संज्ञाभेदेन हि कर्म भिद्यते । अत्र जन्माष्टमीजयन्त्यौ भिन्नसंज्ञिके । ततः
तद्वयं व्रतद्वयमस्तु इति शङ्कां निराकरोति न चेति । ऐकान्तिकं नाम
एकमेव उद्दिश्य यत् प्रस्तुतम् । तादृशं यत् उत्पत्तिवाक्यं व्रतविधायकं
वाक्यं तत् प्रति निर्णयाभावेन अर्थात् जयन्ती प्रतिपादकं वचनमन्यत्
जन्माष्टमीप्रतिपादकं वचनमन्यत् इति निर्णयाभावात् भेदाभावः ।
जयन्त्या निर्वचनमुक्तं ब्रह्मवैवर्ते—

“जय पुण्यं च कुरुते जयन्ती तेन संस्मृता इति ब्र.वै.पु. ४.८.५२ ।

२) ब्रह्मवैवर्तेऽपि “भवेद्बुधेन्दुसंयुक्तेति विशेषः” (ब्र.वै. ४.८.१३)

पाठा- १) ऐकान्तिकोत्पत्तिवाक्यगतनिर्णयाभावेन भेदबीजाभावाद् दाक्षायणा-
दिवत् गुणाः संपवद्ध इति नित्याभेदेन उपपत्तावभेदस्यापूर्वभेदा- ख ।

ऐकान्तिकोत्पत्तिवाक्यगतनिर्णयाभावेन भेदबीजाभावाद् दाक्षायणा-
दिवद्गुणादिसंज्ञोपबन्धनमितिभेदेन उपपत्तावभेदस्यापूर्वभेदकस्या-
कल्पनात्— घ ।

ऐकान्तिकोत्पत्तिवाक्यं प्रति निर्णयाभावेन भेदबीजाभावाद् दाक्षा-
यणीत्यादिवद्गुणाः संज्ञोपबन्धनीया भेदेनोपपत्तावभेदस्यापूर्वभेदा-
पादकस्याकल्पनात्—ङ ।

ऐकान्तिकोत्पत्तिवाक्यगतनिर्णयाभावेन भेदबीजाभावाद् दाक्षा-
यणादिवद्गुणाः संज्ञोपबन्ध इति नित्याभेदेनोपपत्तावभेदस्या पूर्वभेद-
कस्याकल्पनात्—झ ।

इत्युक्ती^१त्या उत्तरदिने जयन्तीकरणे पूर्वदिने जन्माष्टमीव्रतं पृथक् कर्तव्यं स्यात् । न चेष्टापत्तिः, समाचारविरोधात् । द्वयोर्नित्यत्वे त्यागे भानाभावात् । भेदपक्षे चोत्तरदिने जन्माष्टमीव्रतस्य कालाभावात् । तस्मात्- प्रेतयोनिगतानां तु प्रेतत्वं नाशितं नरैः ।

यैः कृता श्रावणे मासि अष्टमी रोहिणीयुता ॥

किं पुनर्बुधवारेण सोमेनापि विशेषतः । इति वचनात् (पञ्चपु.) ब्रह्मपुराणे तु^२ केवलाष्टम्यां फलश्रवणात् ।

मासि भाद्रपदे कृष्णपक्षेऽष्टम्यां कलौ युगे ।

अष्टाविंशतिमे जातः कृष्णोऽसौ देवकीसुतः ॥ (ब्रह्मपु.)

“तस्मात् स तत्र सम्पूज्य^३” इति वच^३नात् रोहिणीयोगबुधवारादि-योगयो^४रेव फलसम्बन्धः ।

^५यथा सूर्यग्रह^६स्य सूर्यवारे ^२चूडामणिसंज्ञत्वेऽपि तद्विहितकर्मणो गुणादेव फलम् । तेन जन्माष्टमीव्रतमेव केवलाष्टम्यां क्रियमाणं यावत्

१) अथ भाद्रपदे मासि कृष्णाष्टम्यां कलौ युगे । अष्टाविंशतिमे जातः कृष्णो सौ देवकीसुतः ।

भासवतारणार्थाय क्षत्रियाणां क्षयाय च । तस्मात् स तत्र सम्पूज्यो यशोदा देवकी तथा ॥ इति कल्पतरौ (नियत ३९५) ।

२) चूडामणियोगमाह व्यासः -

“रविग्रहे सूर्यवारे सोमे सोमग्रहे तथा ।

चूडामणिरिति ख्यातस्तत्रानन्तफलं भवेत् ॥

वारेष्वन्येषु यत् पुण्यं ग्रहणो चन्द्रसूर्ययोः ।

तत् पुण्यं कोटिगुणितं ग्रस्ते चूडामणौ स्मृतम् ॥

रविग्रहे- सूर्यग्रहणे । सोमग्रहे- चन्द्रग्रहणे ।

पाठा. १) नीत्या- ख, ग । २) च-घ, झ । ३) नास्ति- क, घ, झ ।

४) योगयोगुणयोरेव-ख, ग, घ, ज, झ । योगयोगुणयोरेव सम्बन्धः- ड । अष्टमीरोहिणीयोगयोरेव फलसम्बन्धः- छ ।

५) तथा- ड । ६) ग्रहास्य- ग, ड ।

फलं रोहिणीयोगे तदधिकफलं बुधवा^१रसोमवारे ततो^२ऽधिकफलमित्यव-
सेयम् ।

तत्र— अर्द्धरात्रादधश्चोर्ध्वं कलयाऽपि यदा भवेत् ।

^३मुहूर्त्तो विजयो नाम यत्र जातो जनार्दनः ॥ इति (ब्रह्मपु.)

वचनात् पूर्वापरदण्डद्वयोपेतमर्द्धरात्रमत्र मुख्यक^३र्मकालः ।

यत्र संवत्सरे रोहिणीयोगो नास्ति तत्र शुद्धाष्टम्यां न सन्देहः ।

विद्धा चतुर्द्धा । पूर्वेष्वुरेव निशीथव्यापिनी । उत्तरेष्वुरेव निशीथव्यापिनी ।
उभयत्र निशीथव्यापिनी । उभयत्रानिशीथव्यापिनी चेति । प्रथमायां
पूर्वदिने व्रतम् । द्वितीयायां द्वितीयदिने व्रतम् । तृतीयचतुर्थयोरेव उत्तर-
दिने व्रतं संकल्पभारभ्य सर्वक^४र्मकालस्या^५ष्टमीसम्बन्धात् ।

रोहिणीसहिताष्टम्यां विशेषः । अष्टमीषष्टिदण्डमिता तत्र सम्पूर्ण-
रोहिणीयोगः । अथवा अर्द्धरात्रे रोहिणीयोगः । अथवा होरात्रमध्ये
यत्किञ्चिन्मुहूर्त्तयोगः । इति त्रिधा शुद्धाष्टमी । तत्र न सन्देहः, रोहिणी-
युताष्टम्यन्तराभावात् ।

एवं सप्तमीविद्धाष्टमी त्रिधा भवति रोहिणीयोगत्रैविध्येन ।
तत्राप्युत्तरदिने रोहिणीयोगाभावेन पूर्वोपोष्या मुहूर्त्तमप्यहोरात्र इति
वचनात् ।

शुद्धाष्टमी दिनद्वयेऽपि ^६वर्द्धते चेत् तदा शुद्धाधिका भवति । सा
त्रिविधा । पूर्वेष्वुरेव रोहिणीयुता । परेष्वुरेव रोहिणीयु^७ता । उभयत्र
रोहिणीयुता चेति । प्रथमे पूर्वेष्वुः । द्वितीये परेष्वुः । तृतीये पूर्वेष्वुरेव
^८उभयदिना अर्द्धरात्रेऽष्टम्या अभावात् तिथेर्मुल्यत्वात् ।

१) ब्रह्माण्डपुराणेऽपि विजयमुहूर्त्ते कृष्णजन्म उक्तम्—

“अभिजिन्नामनक्षत्रं जयन्ती नाम शर्वरी ।

मुहूर्त्तो विजयो नाम यत्र जातो जनार्दनः ॥ ब्रह्माण्ड(२/३/७१/२०५-२०६)

पाठा. १) बुधवारे-ख २) तोऽप्यधि-क, ड, भ. ३) कर्म- नास्ति ड. ४) सर्वकाल-क ।

५) स्याप्यष्ट- घ । ६) वर्द्धते- ख, भ. ७) युक्ता- ग, ड. ८) उत्तर-ख ।

“उदये चाष्टमी किञ्चि^१न्नवमीति” वाक्येन द्वितीयदिने कर्त्तव्य-
मिति चे^२न्न, तस्य रोहिणीयोगाभावपरत्वेऽप्युपपत्तेः ।

निशीथादर्वाक् सप्तम्यायुता परेद्युरपि विद्यमाना विद्वाधिका ।
तत्रापि पक्षत्रयम् । पूर्वद्युरेव रोहिणीयुक्ता, परेद्युरेव रोहिणीयुक्ता,
उभयत्र तथेति च । प्रथमे पूर्वविद्वाग्राहकवचनात् पूर्वविद्वैव । परेद्युरेव
रोहिणीयोगे परत्रोपवासः । “मुहूर्तमप्यहोरात्रे” ^३इति वचनात् ।

उभयत्र रोहिणीयुक्ता वि^४द्वाधिका चतुर्द्धा भिद्यते । पूर्वद्युरेव
निशीथे तिथिनक्षत्रयोगवती । परेद्युरेव निशीथे तिथिनक्षत्रयोगवती ।
उभयत्र तिथि^५नक्षत्रयोगवती । उभयत्र तद्योगरहिता च । प्रथमायां
पूर्ववोपोष्या ।

सप्तमी सहिताष्टम्यां निशीथे रोहिणी यदि ।

तत्रोपवासं कुर्वीते’ति वचनात् ।

(^६अवशिष्ट पक्षत्रये परत्रैवोपवासः) दिनद्वये निशीथयोगवत्यां
संकल्पावधिसर्वकर्मकाले रोहिणीसहिताष्टमीयोगस्य विद्यमानत्वात्

“सा^७ सक्षीपि न कर्त्तव्या ^८सप्तमीसहिताष्टमी”ति (ब्रह्मवै.पु.)
वचनात् ^९परेद्युः । परेद्युरेव निशीथयोगवत्यां परत्रैवोपवासः ।

१) विद्वा चासौ अधिका चेति विद्वाधिका । अधिका नाम उभयदिने
कर्मकालव्याप्तिसम्भावनादायिनी षष्टिदण्डाधिका च । यस्यां तिथौ
सूर्योदयस्त्वेको दिनद्वये कर्मकालसम्बन्धश्च सा विद्वाधिका । सूर्योदय-
द्वयसम्बन्धे तु शुद्धाधिका इति निष्कर्षः ।

२) ब्रह्मवैवर्त्ते सम्पूर्णः श्लोकः—

“वर्जनीया प्रयत्नेन सप्तमीसहिताष्टमी ।

सा सक्षीपि न कर्त्तव्या सप्तमीसहिताष्टमी”ति (४-८-५५)

पाठा. 1) चिदिति वाक्येन- ग, घ, ङ, झ. 2) तन्न, तस्य पूर्वदिने रोहिणी-
झ. 3) इत्यादि- ङ, झ. 4) तद्योगवती- ग, घ, ङ, झ. 5) ख, ग, झ पाठः । 6) रोहिणीसहिता- क । 7) परेद्युरिति
नास्ति- ग, घ, ङ ।

दिनद्वये निशीथयोगराहित्यं त्रिधा भवति । पूर्वचुरेव निशीथादूर्ध्वं तिथिनक्षत्रद्वयं प्रवृत्तं परदिने निशीथादवर्क् समाप्तमित्येकः प्रकारः, तत्र परत्रोपवासः, निशीथे योगाभावेऽपि संकल्पकालमारभ्य योगस्य सत्त्वात् ।

^१पूर्वचुरोहिणी महती परेद्युः स्वल्पा निशीथादूर्ध्वं प्रवृत्तत्वा-
दष्टमी पूर्वदिने स्वल्पा ^२परदिने भूयसीति दिनद्वयेऽत्र ^३निशीथे योगो
नास्ति एव द्वितीयः प्रकारः । तत्र परत्रैवोपवासः ।

सप्तमीसहिताष्टम्यां भूत्वा ऋक्षं द्विजोत्तमः ।

^१प्राजापत्यं द्वितीयेऽह्नि मुहूर्त्ताद्धं भवेद्यदि ।

तदाष्टयामिकं पुण्यं चोक्तं व्यासादिभिः पुरा ॥ इति (स्कन्दपु.)
वचनात् ।

यदा पूर्वदिने अष्टमी भूयसी परेद्युः स्वल्पा, रोहिणी ^४निशीथादूर्ध्वं
प्रवृत्तत्वात् पूर्वदिने स्वल्पा परदिने भूयसी तदापि ^५परदिने उपवासः ।

पूर्वविद्धाष्टमी या तु उदये नवमी दिने ।

मुहूर्त्तमपि संयुक्ता सम्पूर्णा चाष्टमी भवेदिति (पद्मपु.) वचनात् ।

अथ— उदये चाष्टमी किञ्चिन्नवमी सकला यदि ।

सा भवेद् बुधसंयुक्ता प्राजापत्यक्षसंयुता ॥ इति (स्कन्दपु.)
वचनात् ।

बुधवारयोगनिमित्त एवाष्टम्यल्पत्वेऽपि परविद्धा स्वीकारः
^६प्रतीयते इति चेत्, अस्य यथाप्राप्तजन्माष्टम्यनुवादेन बुधवारयोग-
प्राणस्त्यकथनपरत्वात् “उदये चाष्टमी किञ्चिदि” त्यस्यानुवादविशेषण-
त्वेनाविवक्षितत्वात् । तथा च “प्रेतयोनिगतानां च” इत्यादिवाक्यसमा-
नार्थत्वमेव । अतएवास्य बुधवारयोगपरत्वात् शुद्धाधिकायां पूर्वदिने-
ऽर्द्धरात्रेऽष्टमीयोगसत्त्वे पूर्वदिनप्राप्तेर्न बाधकत्वम् ^७अर्थवादपरत्वात् ।

१) प्राजापत्यं— रोहिणी ।

पाठा. १) पूर्वदिने- ग, ड, झ । २) परेद्युर्महती— ड । ३) त्र— च क ।

४) रोहिणी तु— घ, ड । ५) परत्रैवो— घ, ड । ६) प्रतिभाति— ख, ग,

घ, ड, झ । ७) अर्थपर— ग, झ । अन्यपर— घ, ड ।

विद्धाधिकायां तु पूर्वदिनेऽर्द्धरात्रेऽष्टमोयोगाभावेन “पूर्वविद्धाष्टमी या त्वि”ति वचनेनोत्तरदिनस्यार्द्धरात्रयोगाभावेऽपि ग्राह्यत्वमिति विशेषः ।

^१तेन माधवाचार्यानुसारेण उक्तेष्वेव जयन्तीभेदेषु वारयोगेन प्राशस्त्यं, न तु वारयोगानुसारेण व्यवस्थेति सिंहवाजपेयिनः^१ ।

^२अथ जयन्तीपारणे विशेषः

^२तिथिनक्षत्रनियमे तिथिभान्ते च पारणम् । (सुमन्तुः)

^३सर्वेष्वेवोपवासेषु दिवा पारणमिष्यते ।

अन्यथा पुण्यहानिः^३ स्याद्वते ^४पारणधारणात् ॥ (ब्रह्मवै.पु)

एवं च सति विद्धाभेदेषु यत्र दिवा तिथ्यन्तो भान्तो वा तदाऽन्यतरान्ते पारणम् ।

१) यथा वारयोगेन व्यवस्था न क्रियते तथा उत्कलदेशे साम्प्रतिकस्मार्त्त-परम्परायां रोहिणीयोगेनापि स्वतन्त्रा व्यवस्था नाचर्यते । केवलमष्टम्या निशीथयोगेन ग्राह्यतिथिर्निरूप्यते । श्रीजगन्नाथमन्दिरेऽपि तथैव समाचारः ।

२) तिथिनक्षत्रनियमे तिथिभान्ते च पारणम् ।

अतोऽन्यथापारणे तु व्रतभङ्गमवाप्नुयात् ॥ इति कालमाधवे सम्पूर्णः श्लोकः

३) अन्यथा फलहानिः स्मात् कृते धारणपारणे” इति मुद्रितब्रह्मवैवर्ते

४-८-५९

ଜଳାଶୁମୀ

ଭଦ୍ର କୃଷ୍ଣାଶୁମୀ ଶୁକ୍ଳାଶୁମୀ । ଚର୍ଦ୍ଦିଃକ ଶେଷିଣୀ ନକ୍ଷତ୍ରକୁ ହେଲେ ଜୟନ୍ତୀ ହୁଏ । ଜଳାଶୁମୀରେ ପୂବାପରଦଶଦ୍ଵାପ୍ରୋତ ନିଶୀଥ କର୍ମକାଳ ଅଟେ । ଦୁଇଦିନ କର୍ମକାଳକୁ ତିଥି ଥିଲେ ବା ଦୁଇଦିନ କର୍ମକାଳକୁ ତିଥି ନ ଥିଲେ ପରଦିନ ଘାତ ବଧେୟ ।

ଜୟନ୍ତୀ ପୁଲ୍ଲରେ ଗ୍ରହ୍ୟତିଥି ନରୂପଣେ ତିଥି ଓ ନକ୍ଷତ୍ର ପ୍ରଯୁକ୍ତ ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟ ଗ୍ରହଣାତ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ କର୍ମମାନ ଓଡ଼ିଶାର ପ୍ରାଚୀ ପରମ୍ପରାରେ ତଥା ଶ୍ରୀଜଗନ୍ନାଥ ମନ୍ଦିରରେ ଚାନ୍ଦା ପାଳିତ ହେଉନାହିଁ ।

पाठा. 1) यिनः इति-ग । 2) अथेति पंक्तिर्नास्ति-ग, घ, ङ । पारणम्-ग, घ, झ । 3) सिद्धिहानिः-झ । 4) धारणपारणात्-ख, घ, ङ, झ ।

ତିଥିନକ୍ଷତ୍ରସଂଯୋଗେ ଉପବାସୋ ଯଦା ଭବେତ୍ ।

ପାରଣଂ ତୁ ନ କର୍ତ୍ତବ୍ୟଂ ଯାବତ୍ନୈକସ୍ୟ ସଂକ୍ଷୟଃ ॥ (ନାରଦପୁ.)

ଯଦା ତ୍ବନ୍ୟତରାନ୍ତୋଽପି ଦିବା ନ ଲଭ୍ୟତେ ପୂର୍ବଦିନେଽର୍ଦ୍ଧରାତ୍ରମାରମ୍ଭ୍ୟ ପ୍ରବୃତ୍ତयो: ଶିଷ୍ୟୃକ୍ଷୟୋରୁତ୍ତରଦିନେ ରାତ୍ରିପ୍ରହରବ୍ୟାପିତ୍ବାତ୍ତଦା ରାତ୍ରାବପି ପାରଣଂ ^୧ପ୍ରତିପ୍ରସ-
ବବଚନାତ୍ ।

ତିଥିୃକ୍ଷୟୋର୍ଯଦା ଛେଦୋ ନକ୍ଷତ୍ରାନ୍ତମଥାପି ବା ।

ଅର୍ଦ୍ଧରାତ୍ରେଽପି ବା କୁର୍ଯାତ୍ ପାରଣଂ ତ୍ବପରେଽହ୍ନି ॥ ଇତି

^୧ ରାତ୍ରାବପି ଶବ୍ଦାର୍ଥ: । ଏବଂଚ—

ଜୟନ୍ତ୍ୟାଂ ପୂର୍ବବିଦ୍ଧାୟାମୁପବାସଂ ସମାଚରେତ୍ ।

ତିଥିନ୍ତେ ଚୋତ୍ସବାନ୍ତେ ବା ବ୍ରତୋ କୁର୍ଯାତ୍ତୁ ପାରଣମ୍ ॥ (ଗରୁଡ଼ପୁ.)

ଇତ୍ୟେତଦଶକ୍ତସ୍ୟ ପ୍ରାତରେବ ପୂଜାପୂର୍ବକଂ ବ୍ରତଂ ସମାପ୍ୟ ବ୍ରତରୂପୋତ୍ସବାନ୍ତେ ପ୍ରାତଃ
ପାରଣଂ ^୨କୁର୍ଯାତ୍ ।

ଦୂର୍ବାଷ୍ଟମୀ-ବ୍ରତମ୍

ଅତ୍ର ପୂର୍ବାବସ୍ଥାପୁ ପକ୍ଷେପୁ ବ୍ରତସାମାନ୍ୟବ୍ୟବସ୍ଥାୟା ପୂର୍ବେଘୁରେବ ବ୍ରତାନୁଷ୍ଠାନମ୍ ।

^୩ପୂର୍ବେଘୁରେବୋଦୟାଦିତ୍ରିମୁହୂର୍ତ୍ତାଦ୍ୟାନ୍ତୀ ତିଥିସାମ୍ୟବୃଦ୍ଧ୍ୟୋରପି ପୂର୍ବବିଦ୍ଧୈବ

୧) ନିଷିଦ୍ଧସ୍ୟ ପୁନରଭ୍ୟନୁଜ୍ଞାନଂ ପ୍ରତିପ୍ରସବଃ ।

“ସର୍ବେଽପ୍ୟୋପବାସେପୁ ଦିବାପାରଣଂ”ମିତି ଏବକାରେଣ ରାତ୍ରିପାରଣଂ ନିଷିଦ୍ଧ୍ୟତେ
ତତ୍ତ “ଅର୍ଦ୍ଧରାତ୍ରେଽପି ବା କୁର୍ଯାଦିତି ପୁନଃ ବିଧୀୟତ ଇତି ପ୍ରତିପ୍ରସବଃ” ।

ଜୟନ୍ତୀ ପାରଣ

ତିଥି ନକ୍ଷତ୍ର ପ୍ରଯୁକ୍ତ ଜୟନ୍ତୀ ଉପବାସରେ ଦିନାତ୍ମକରେ ତିଥି ଓ
ନକ୍ଷତ୍ର ଉଭୟଙ୍କ ସମାପ୍ତି ପରେ କିମ୍ବା ତିଥି ବା ନକ୍ଷତ୍ର ମଧ୍ୟରୁ ଗୋଟିକର
ସମାପ୍ତି ପରେ ପାରଣ କରିବ । ଦିନାତ୍ମକରେ ଯଦି ତିଥି ଓ ନକ୍ଷତ୍ର ଦୁଇଟିରୁ
ଗୋଟିକର ସମାପ୍ତି ନ ହୁଏ ତେବେ ସେ ସ୍ଥଳରେ ରବିରେ ମଧ୍ୟ ଗୋଟିକର
ସମାପ୍ତି ପରେ ପାରଣ କରିଯିବ । ଅଶକ୍ତ ପକ୍ଷେ ଉପବାସରେ ଅର୍ଥାତ୍
ଉପବାସର ମରଦିନ ସକାଳେ ତିଥି ଓ ନକ୍ଷତ୍ରର ସମାପ୍ତି ହୋଇ ନ ଥିଲେ
ମଧ୍ୟ ପାରଣ କରିବ ।

ପାଠା. 1) ରାତ୍ରାବପିତ୍ୟପିଶବ୍ଦାର୍ଥ: ଘ । ରାତ୍ରାବପିତି ଶବ୍ଦାର୍ଥ: ଗ । 2) କୁର୍ଯାତ୍ ଇ-
ନାସ୍ତି-ଙ । 3) ପରେଘୁରେ- ଖ, ଗ, ଘ, ଙ, ଙ । 4) ହୃତ୍- ଘ ।

ग्राह्या

श्रावणी दुर्गनवमी तथा दूर्वाष्टमी च या ।

पूर्वविद्धैव कर्त्तव्या शिवरात्रिर्बलेदिनम् ॥ इति (नारदः)

एवकारयुक्तवचनात् ।

“मासि भाद्रपदे शुक्ले या भवेदष्टमी नृप ।

दूर्वाष्टमीति विज्ञेया पूर्वविद्धा प्रशस्यते ॥

शुक्लाष्टमी तिथिर्या तु मासि भाद्रपदे भवेत् ।

दूर्वाख्या साष्टमी ज्ञेया नोत्तरा सा विधीयते ॥^१ इति वचनाच्च ।

अत्र दूर्वापूजा नित्या काम्या च ।

प्राप्ते भाद्रपदे मासि शुक्लाष्टम्यां च भारत ।

या न पूजयते दूर्वा मोहादिह यथानिधि ॥

त्रीणि जन्मानि वैधव्यं लभते नात्र संशयः ।

तस्मात् सम्पूजनीया सा प्रतिवर्षं वधूजनैः ॥

सुख^१सन्तानजननी भ्रातृसौभाग्यदा सदा ।

ब्रह्मन् भाद्रपदे मासि शुक्लाष्टम्यामुपोषितः ॥

महेशं पूजयेद्यस्तु दूर्वायां सहितं वने ।

इति भविष्यपुराणे दूर्वासहितमहेशपूजा विहिता ॥^२

भाद्रशुक्लाष्टम्यां दुर्गाशयनम्

सर्वदेवोत्थिता तिष्ठेद् दुर्गा लोकहिताय वै ।

स्वपेद् भाद्रसिताष्टम्यां त्रिपञ्चदिवसात् परम् ॥

१) सुखसन्तानं सुखपरम्परा ।

२) सम्प्रति उत्कलदेशे अस्य व्रतस्य समाचारो नास्ति ।

ଭଦ୍ର ଶୁକ୍ଳାଷ୍ଟମୀ ଦୂର୍ବାଷ୍ଟମୀ ଚାନ୍ଦ୍ରା ପୂର୍ବବଦ୍ ।

ଭଦ୍ର ଶୁକ୍ଳାଷ୍ଟମୀରେ ଦୁର୍ଗାଙ୍କ ଶୟନ ବ୍ୟବସ୍ଥା । ଚାନ୍ଦ୍ରା ପରବଦ୍ ।

କର୍ମକାଳ ପ୍ରଦେଶ । ଶୟନ ପରମାଣ ୧୧୫ନରୁ ଅଧିକ ହେବ ନାହିଁ । କିନ୍ତୁ

ଶୟ ହେଲେ କର୍ମପାରେ ।

पाठा. १) इत्यादि ग, घ, ङ, झ ।

उत्तिष्ठत्यर्चिता देवी षोडशेऽह्नि न रात्रितः ।

३ दिवा स्वापे भवेद्रोगो निश्युत्थाने जनक्षयः ॥

दिनक्षयो यदि भवेत् स्वपेद् घसांश्चतुर्दश ।

न वर्द्धयेत् स्वापदिनं तिथिवृद्धौ कदाचन ॥ इति ॥ (भगवतीपु)

शरत्कालीन-दुर्गापूजा

“२ एवं च यजनं कुर्याद् वर्षे वर्षे युधिष्ठिर ।

यो वै न पूजयेत् सम्यक् चण्डिकां भक्तवत्सलाम् ॥

भस्मीकृत्यास्य पुण्यानि निर्दहत्यवमानिता ॥ ” (देवीपु.)

“३ यदा दैवदशादस्मिन् मासे पूजा न जायते ।

तदा तु कार्तिकाष्टम्यां कर्म चैतत् प्रकीर्तितम् ॥

कृष्णाष्टमीं समारभ्य यावच्छुक्लाष्टमी भवेत् ।

दिवसे दिवसे पूर्वोक्तं कर्म प्रशस्यते ॥

आश्विने कार्तिके वाऽपि कृष्णाष्टम्यां समाचरेत् ।

सर्वकामार्थसिद्ध्यर्थं कर्मेदं दुर्लभं स्मृतम् ॥ इत्यादि-(दुर्गाकल्पः)

वचनात् दुर्गार्चनं नित्यं काम्यं च संयोगपृथक्त्वन्यायेन ।

तत्र- दिनैः षोडशभिर्नवभिरथपञ्चभिस्त्रिभिर्द्वाभ्याम् ।

एकेन च यद् विहितं क्रमशः प्रस्तौमि तद्विधानमहम् ॥

तत्र कृष्णाष्टम्यादि शुक्लाष्टम्यन्तं पूजनं षोडशदिनात्मकम् ।

१) दुर्गाशयने प्रदोषः कर्मकालः । उभयदिनप्रदोषस्पर्शे परेद्युः शुक्लाष्टमीत्वात् ।

२) एवं चेति देवीपुराणवचने “वर्षे वर्षे” इति वीप्सया प्रत्यवायेन च दुर्गापूजायाः नित्यता प्रतिपाद्यते ।

३) यदा दैवेति वचनेन अनुकल्पेन “दिवसे दिवसे” इति वीप्सया च दुर्गापूजायाः नित्यत्वं प्रतिपादितं, सर्वकामार्थसिद्ध्यर्थमिति काम्यत्वमपि । तेन संयोगपृथक्त्वन्यायेन दुर्गापूजाया नित्यकाम्योभयरूपत्वं सिद्धमेव ।

6034

तत्र— सप्त^१म्यामुदिते सूर्ये परतश्चाष्टमी यदि ।
 तत्र दुर्गोत्सवं कुर्यान्न कुर्यादपरेऽहनि ॥
 यदाऽष्टमी तु सम्प्राप्य अस्तं याति दिवाकरः ।
 तत्र दुर्गोत्सवं कुर्यान्न कुर्यादपरेऽहनि ॥ (विश्वरूपनिबन्धः)
 “वृथा पशुघ्नतां याति नवमीवासराच्चिते ।
 अष्टमीनिशि सन्तुष्टा पूजां गृह्णाति पार्वती ॥
 अष्टमी नवमीविद्धा तत्र दुर्गा न पूजयेत् ।
 पूजयन् क्लेशभागी स्यात् यथा वज्रहतो गिरि”रिति—(भगवतीपु.)
 वचनात् ^२पूर्वविद्धाष्टमी ग्राह्या ।
 आश्विने मासि शुक्ले तु कर्तव्यं नवरात्रकम् ।
^१प्रतिपदाक्रमेणैव यावच्च नवमी भवेत् ॥ (भविष्योत्तरपु.)
 शुक्ले—शुक्लपक्षे । ^२नवरात्रिसम्बन्धि पूजादिकं कर्म ।
 नवरात्रं प्रयत्नेन प्रत्यहं सा समर्चिता ॥
 नाशयत्येव विघ्नौघान् सुगतिं चैव दास्यति” इति फल^३ञ्च ।
 “पञ्चमी सप्तमी चैव दशमी च त्रयोदशी ।
 प्रतिपन्नवमी चैव कर्तव्या सम्मुखी तिथिः ॥ (पैठीनसिः)
^३सम्मुखी नाम सायाह्न्यापिनी गृह्यते यदा ॥ इति (स्कन्दपु.)
 पूर्वविद्धा ग्राह्या । उपरितनेषु ^४चतुर्ष्वपि पक्षेषु इयमेव व्यवस्था उन्नेया ।
 अथवा नवरात्रं तु उपवासपरायणः ।
 पूजयेद् विधिवद् दुर्गां बिल्वपत्रैर्नराधिप ॥

१) सप्तम्यामिति वचनेन दुर्गोत्सवस्य उदयवेधो वारितः । यदाष्टमीमिति वचनेन अस्तमयवेधश्च दर्शितः ।

२) अष्टम्याः पूर्वविद्धत्वं सूलाष्टमीविषयं कृष्णाष्टमीत्वात् ।

३) सम्मुखीवचनेन प्रतिपदादि-नवरात्रपक्षः पूर्वविद्धो ग्राह्यः ।

४) चतुर्षु पञ्चदिनत्रिदिनद्विदिनैकदिनपक्षेषु इयमेव व्यवस्था सायाह्न्याप्या ग्राह्यतिथिर्निरूपणरूपा । इत्थमुक्त्वापि ग्रन्थकारः महाष्टमीविषये प्रदोषव्याप्तिं तिथिद्वये च परविद्धत्वं दर्शयिष्यति ।

पाठा. १) प्रतिपदादि—ग, ड, ज । प्रतिपदाद्यक्रमे—भः । प्रतिपत्तिथिमारभ्य—घ । २) नवमी—घ । ३) फलम्—ङ ।

द्रौणपुष्पैस्तथा वीर जातीपुष्पैश्च पूजयेत् ।

अत्र नक्तमपि विहितमस्ति । ^१आश्विनमासे योऽयं नवरात्रौत्सवः प्रतिपदादिः क्रियते, तस्य नक्तव्रतत्वात्तत्^२कालेन व्यवस्थेति माधवाचार्याः । पञ्चदिनपक्षे पञ्चम्यादि तिथिषु पूजा । त्रिदिनपक्षे—

^१व्रती प्रपूजयेद् देवीं सप्तम्यादिदिनत्रये ।

द्वाभ्यां चतुरहोभिर्वा ह्रासवृद्धिवशात्तिथेः ॥” (भविष्यपु.)

“चेर्हविष्यं भुञ्जानाः कात्यायन्यर्चनं व्रतम् । (भागवत १०-२२-१)

इत्यादौ दुर्गापूजाया अपि व्रतत्वं व्यक्तम् ।

ऋक्षत्रयेऽपि मूलादौ नवम्यामाश्विने सिते ।

चण्डिकामुहारैश्च पूजयेद् राष्ट्रसिद्धये ॥ (रुद्रयामलभविष्यपु)

इति वचनात् राष्ट्रसिद्धिका^३मस्तु ^२मूलादिनक्षत्रत्रये ^४पूजां कुर्यात् ।

तदापि काम्ये कृते नित्यमनुष्ठितं स्यादिति न्यायात् नित्यपूजासिद्धिः ।

“अष्टम्याञ्च नवम्याञ्च जगन्मातरमम्बिकाम् ।

१) व्रतीप्रपूजयेदिति चेर्हविष्यमिति चाभ्यां भविष्यभागवतवचनाभ्यां दुर्गापूजाया व्रतत्वमुक्तम् । “यद्यपि भागवतवचने “हेमन्ते प्रथमे मासि नन्दव्रजकुमारिकाः, चेर्हविष्यं भुञ्जानाः कात्यायन्यर्चनं व्रत”मित्यत्र पूजान्तरं वर्णितं न तु शारदीयार्चनं तथापि अर्चनस्य व्रतरूपत्वप्रतिपादने नास्य वचनस्यासामर्थ्यम् ।

२) मूलादिपक्षस्तु काम्यः । प्रायेणास्य समाचारो न दृश्यते । कामी तत्र नृपतिः वचने राष्ट्रसिद्धेरुक्तत्वात् ।

३) आश्विनशुक्लपक्षमधिकृत्योक्तं ब्राह्मे—तत्राष्टम्यां भाद्रकालीदक्षयज्ञ-विनाशिनी ॥ प्रादुर्भूता महाघोरा योगिनीकोटिभिः सह अतोर्थं पूजनीया सा तस्मिन्नहनि मानवैः । (कल्पतरु-नियत-४०७)

पाठा. १) आश्वयुज्मासे-घ । आश्वयुज- ख, ग, भ. । “ननु आश्वयुजमासे योयं नवरात्रौत्सवः तदुपक्रमस्यापि पूर्वविद्धायां क्रियमाणत्वात् सोप्यत्र विवक्षणीय इति चेन्न तस्य नक्तव्रतत्वा”दिति मुद्रितकालमाधवपाठः ।

२) नक्तकाले ग ३) कामेन तु-ग, भ. । कामेन- घ । ४) पूजां कार्या- घ । ऋक्षत्रितये-पूजा कार्या-भ. ।

ପୁଜୟିତ୍ବାଽଽଶ୍ବିନେ ମାସି ବିଶୋକୋ ଜାୟତେ ନର:” ॥ ^୧ଇତି

(ସ୍କନ୍ଦ-ଭବିଷ୍ୟପୁ.)

“ମାସି ଚାଶ୍ବୟୁଜେ ବୀର ଶୁକ୍ଳପକ୍ଷେ ତ୍ରିଶୂଳିନୀମ୍ ।

ନବମ୍ୟାଂ ପୁଜୟେଦ୍ ଯସ୍ତୁ ତସ୍ୟ ପୁଣ୍ୟଫଳଂ ଶ୍ଯୁଣୁ ॥

ଅଶ୍ବମେଧସହସ୍ରସ୍ୟ ବାଜପେୟଶତସ୍ୟ ଚ ।

ତତ୍ଫଳଂ ଲଭତେ ବୀର ଦେବୀଦେବଗଣୈର୍ବୃତ: ॥ ” (ଦେବୀପୁ.)

“ଆଶ୍ବିନେ ମାସି ଶୁକ୍ଳାୟାଂ ନବମ୍ୟାଂ ନିଶି ଚଞ୍ଚିକାମ୍ ।

ପୁଜନାଚ୍ଛତ୍ରୁନାଶ: ସ୍ୟାଦ୍ରାଷ୍ଟଂ ଜୟତି ଲୀଳୟା ॥

ଦୁର୍ଗା ସମ୍ପୂଜ୍ୟ ଦୁର୍ଗାଞ୍ଚି ନବମ୍ୟାଂ ତରତୀଚ୍ଛୟା ।

ସଂଗ୍ରାମେ ବ୍ୟବହାରେ ଚ ସଦା ବିଜୟମଶ୍ନୁତେ ॥ (ଭବିଷ୍ୟପୁ.)

“ପ୍ରାବୃଟ୍‌କାଳେ ବିଶେଷେଣ ଆଶ୍ବିନେ ହ୍ୟଷ୍ଟମୀଷୁ ଚ ।

ମହାଶବ୍ଦୋ ନବମ୍ୟାଞ୍ଚ ଲୋକେ ଧ୍ୟାୟତି ଗମିଷ୍ୟତୀ”ତି (ଦେବୀପୁ.)

ବଚନାତ୍ ମହାଷ୍ଟମୀମହାନବମୀତି ଧ୍ୟାୟତିରୂପ^୨ପତ୍ତା ।

“ଯ: କରୋତ୍ୟୁପବାସଂ ତୁ ନବମ୍ୟାଂ ବିଧିବନ୍ନପ ।

ସ ଫଳଂ ପ୍ରାପ୍ନୁୟାତ୍ ସର୍ବଂ ରାଜସୁୟାଶ୍ବମେଧयो: ॥

ଅଶ୍ବୟୁକ୍‌ଶୁକ୍ଳପକ୍ଷସ୍ୟ ନବମ୍ୟାଞ୍ଚ ବରାନନେ ।

ଉପବାସପରୋ ଭୂତ୍ବା ଯସ୍ତ୍ବାଂ ପଞ୍ଚୟତି ଭକ୍ତିତ: ॥

ତସ୍ୟ ପାପଂ କ୍ଷୟଂ ଯାତି ତମ: ସୂର୍ଯ୍ୟୋଦୟେ ଯଥା ॥ (ସ୍କନ୍ଦପୁ.)

ଦୁର୍ଗା ଶ୍ରବ

ଶକ୍ତଚଳାଳୀନ ଦୁର୍ଗା ଶ୍ରବ ଓ ଗୋଟି ପକ୍ଷ ଯଥା — ଶୋଡଶଦିନ ପକ୍ଷ, ନବଦିନ ପକ୍ଷ, ପଞ୍ଚଦିନ ପକ୍ଷ, ଚିଦିନ ପକ୍ଷ, ଦ୍ଵିଦିନ ପକ୍ଷ ଓ ଏକଦିନ ପକ୍ଷ । ଶୋଡଶଦିନ ପକ୍ଷ ଆଶ୍ଵିନ କୃଷ୍ଣାଷ୍ଟମୀ ଠାରୁ ଶୁକ୍ଳାଷ୍ଟମୀ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ । ନବଦିନ, ପଞ୍ଚଦିନ, ଚିଦିନ ଓ ଦ୍ଵିଦିନ ପକ୍ଷ ଯଥାକ୍ରମେ ଆଶ୍ଵିନ ଶୁକ୍ଳ ପ୍ରତିପଦା ଠାରୁ, ପଞ୍ଚମୀଠାରୁ, ସପ୍ତମୀଠାରୁ ଓ ଅଷ୍ଟମୀଠାରୁ ଆଶ୍ଵିନ ଶୁକ୍ଳ ନବମୀ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ । ଏକଦିନ ପକ୍ଷ କେବଳ ଆଶ୍ଵିନ ଶୁକ୍ଳ ନବମୀ । ଏ ସମସ୍ତ ପକ୍ଷରେ ସାଂସ୍କୃତିକାଳ(ନକ୍ଷତ୍ରକାଳ) କର୍ମକାଳ । ଦ୍ଵିଦିନପକ୍ଷଭିନ୍ନ ଅନ୍ୟ ସମସ୍ତ ପକ୍ଷାରମ୍ଭତଥ୍ୟ ପୂର୍ବକରି ଅଟେ ।

ପାଠା. 1) “ଇତି” ଗ, ଘ, ଙ ପାଠ: । 2) ରୂପପତ୍ତା- ଗ, ଘ, ଙ, ଜ, ଙ ।

पूजादिकं क्रियते । तत्र व्रतसामान्योक्तः कालः ।^१ तिथिद्वये युग्मवाक्यात्
पूर्वदिने पूजादिकं ^१कार्यम्^२ ।

भद्राष्टमी

^३पौषे मासि यदा विप्र शुक्लाष्टम्यां बुधो भवेत् ।

तदा तस्मात् महापुण्या अहो ^३भद्रा प्रकीर्तिता ॥

तस्यां स्नानं तथा दानं तर्पणं विप्रभोजनम् ।

मत्प्रीतये कृतं देवी शतसाहस्रिकं भवेत् ॥ (शतानन्दसं.)

भीष्माष्टमीव्यवस्था त्वस्मत्कृतश्राद्धदीपेऽनुसन्धेया ।

नवमी

सा चाष्टमीयुता ग्राह्या युग्मात् ।

१) कृत्यकोमुद्यां “मध्याह्नादधिकमिति वचनं पठित्वा” न च तत्र मूलं
पश्याम इत्युक्तम्” कालसारकारस्तु तद्वचनमुत्थाप्य तदसम्बलमिति
निबन्धनकृत इत्याह । कालदीपे यद्यपि ‘क’ पुस्तके पूजादिकं कार्यमित्य-
नन्तरं तद्वचनं लभ्यते तथापि ख, ग, घ, ङ, च, छ, ज, झ-पुस्तकेषु तन्नास्ति ।
ततो दीपकृता वचनमिदं नोद्धृतमित्यवगम्यते । श्रीलिङ्गराजदेवस्य
यात्रायामुदयवेध एव ग्राह्यः ।

२) भद्राष्टम्यामुदयवेध एव ।

३) भीष्माष्टमी- माघशुक्लाष्टमी । एकोद्दिष्टकालस्तत्र ग्राह्यः भीष्माष्टम्यां
भीष्मश्राद्धस्य मुख्यत्वात् तस्य चैकोद्दिष्टरूपत्वात् ।

ମାର୍ଗଶିର କୁଷ୍ଠାଷ୍ଟମୀ ପ୍ରଥମାଷ୍ଟମୀ ସୋଦଶସିମୃଦୁର୍ଣ୍ଣ କର୍ମକାଳ । ଛତ୍ର
ଦ୍ବେଷଦ୍ବଳେ ପୂର୍ବଦିନ ଦ୍ବେଷ । (ଶ୍ରୀଲକ୍ଷ୍ମଣ ଦେବଜାୟା ଚମକେ
ପୂର୍ଣ୍ଣିମାଦୟ ବେଧ ଗ୍ରାହ୍ୟ ।)

ପ୍ରେଷଶୁକ୍ଳାଷ୍ଟମୀ ବୁଧବାର ପଡ଼ିଲେ ଭଦ୍ରାଷ୍ଟମୀ ଗୋଟି ହୁଏ । ତହିଁରେ
ଉଦୟବେଧ ଗ୍ରାହ୍ୟ ଅଟେ । ମାଘଶୁକ୍ଳାଷ୍ଟମୀ ଶୁକ୍ଳାଷ୍ଟମୀ । ତହିଁରେ ଏକୋଦ୍ଦିଷ୍ଟ
କାଳବ୍ୟାପିନୀ ଛତ୍ର ଗ୍ରାହ୍ୟ ଅଟେ ।

ସାମାନ୍ୟତଃ ନବମୀ ପୂର୍ବଭଜା ।

पाठा. 1) तद्व्यवस्थातिथि ख, ग । 2) मध्याह्नादधिकं किञ्चित् परतः
प्रथमाष्टमी । तत्र पूजादिकं कार्यं न्यूना चेत् पूर्ववासरे” इति
स्मृत्यन्तरे- क । 3) रात्रीतिकी ग । रात्रीतिकी- ङ ।

रामनवमी

प्राप्ते श्रीरामनवमीदिने मर्त्यो विमूढधीः ।

उपोषणं न कुरुते कुम्भीपाकेषु पच्यते ॥

यस्तु रामनवम्याञ्च भुङ्क्ते मोहाद् विमूढधीः ।

कुम्भीपाकेषु घोरेषु पच्यते नात्र संशयः ॥

^१अत्र मर्त्य इत्युपादानात् नरमात्राधिकारः ।

एवञ्च- कुर्यात् रामनवम्यां तु उपोषणमतन्द्रितः ।

मातुर्गर्भमवाप्नोति नैव रामोऽव^२दत् स्वयम् ॥

^३तस्मात् सर्वात्मना सर्वे कृत्वैव नवमीव्रतम् ।

मुच्यन्ते पातकैः सर्वैर्यान्ति ब्रह्म सनातनम् ॥

अतः संयोगपृथक्त्वम्यायान्नित्यं काम्यं च ।

चैत्रे मासि नवम्यां तु जातो रामः स्वयं हरिः ।

^४पुनर्वस्वक्षसंयुक्ता सा तिथिः सर्वकामदा ।

पुनर्वस्वक्षसंयोगः स्वल्पोऽपि यदि लभ्यते ।

चैत्रशुक्लनवम्यां तु सा तिथिः सर्वकामदा ॥

श्रीरामनवमी प्रोक्ता कोटिसूयग्रहाधिका ।

तस्मिन् दिने महापुण्ये राममुद्दिश्य भक्तिः ।

यत् किञ्चित् कुरुते कर्म ^५तद् भवत्यक्षयकारकम् ।

उपोषणं जागरणं पितृनुद्दिश्य तर्पणम् ॥

तस्मिन् दिने तु कर्त्तव्यं ब्रह्म प्राप्तिमभीप्सुभिः ।

^६चैत्रशुक्लनवम्यां तु रामस्य पूजनं भवेत् ॥

१) अनेन प्रत्यवायप्रदर्शनमुखेन व्रतस्य नित्यत्वमुक्तम् । प्राप्ते श्रीरामे-

त्यारभ्य सर्वाणि रामनवमीप्रकरणोक्तानि वचनानि अगस्त्यसंहिताया
इत्युक्तमाचार्यैः ।

पाठः १) अथ- क, ख, । तत्र-घ । २) भवेत्-तथितत्त्वधृतपाठः-६१ ।

३) तस्मात्सर्वप्रयत्नेनकृत्वैव नवमीव्रतम् । मुच्यते पातकैः सर्वैर्यान्ति ब्रह्म

सनातनम्-ख । ४) श्लोकाद्धमिदं नास्ति- ख, झ । ५) भवत्यक्षय-

कारकम्-ख । तद् भवत्यक्षयं पुनः- ग । ६) चैत्रे- ख ।

ततो मध्याह्नवेलायां संजातो हि जगत्पतिः ।

चित्रे^१ शुद्धा^१ तु नवमी पुनर्वसुयुता यदि ॥

सैव मध्याह्नयोगेन महापुण्यतमा भवेत् ।

नवमी चाष्टमीविद्धा त्याज्या विष्णुपरायणैः ॥

उपोषणं नवम्यां वै दशम्यामेव पारणम् ।”

श्रीरामजन्मनवमी सम्पूर्ण फलदा सदा ॥

विद्धा चेत् परविद्धैव कर्त्तव्या तु विशेषतः ।

द्वयोर्मध्याह्नयुक्ता चेन्नोपोष्या पूर्वसंयुता ॥

परविद्वैव कर्तव्या मध्याह्नव्यापिनी सदा^२ ॥ (अगस्त्यसंहिता)

^१असम्बद्धप्रलापश्च वाङ्मयं स्याच्चतुर्विधम् ॥ (१२-६)

परद्रव्येष्वभि^२ध्यानं मनसाऽनिष्टचिन्तनम् ।

वितथाभिनिवेशश्च त्रिविधं कर्म मानसम् ॥ (१२-५)

“ज्येष्ठे मासि क्षितिसुतदिने शुक्लपक्षे दशम्यां,

हस्ते शैलान्निरगमदियं जाह्नवी मर्त्यलोकम् ।

पापान्यस्यां हरति च त्रिधौ सा दशेत्याहुराचार्याः,

पुण्यं दद्यादपि शतगुणं वाजिमेधायुतस्य ॥ (शङ्खः)

भौमहस्तयुक्तज्येष्ठशुक्लदशम्यां गङ्गास्तानादशविधपापक्षयः । शतगुण
वाजिमेधायुतजन्य^१पुण्यसप्तपुण्यं च फलम् । अत्र तिचिद्वैधे परविद्धा
ग्राह्या । दशहराधिकारे—

^२यस्तस्यां हलिनं कृष्णं पश्येद् भद्रां सुसंयतः ।

सर्वपापविनिर्मुक्तो विष्णुलोकं व्रजेन्नरः ॥ (ब्रह्मपु. ६३-१६)

आश्विनशुक्लदशमी

एकादशीयुतायांच दशम्यामुत्सवादिकम् ।

शुक्लायामाश्विने मासि कुरुत्वं भरतर्षभ ॥

सूर्योदये ^२महाराज ! दृश्यते दशमी तिथिः ।

आश्विने मासि शुक्ला तु विजयां तां विदुर्बुधाः ॥

मार्त्तण्डस्योदये पुण्या वर्तते दशमी तिथिः ।

आश्विनशुक्लपक्षे तु सा भवेद् जयदा नृणाम् ॥

१) असंबद्धप्रलापः—सत्यस्यापि राजदेशपौरवात्तादिः निष्प्रयोजनं वर्णनमिति कुल्लुकः ।

२) अभिध्यानं—केनोपायेन अस्य धनं हरामीति चिन्तनम् ।

३) हलिनं—वलभद्रम् । कृष्णं—जगन्नाथम् । सुसंयतः—हविष्यब्रह्मचर्यादियुतः ।

जेष्ठे शुक्ल दशमी दशम्या दशमी । एतदेव गङ्गापूजनकाले
दशम्या (कापूक जातिन मानवीक) पौषपू द्वाद । एतदेव दशम्या
पुष्करतीर्थपूजन कालात्त चलत्तु ७ शुक्लपूजाक दर्शनकाले विष्णुलोक
प्राप्तु द्वाद । इत्यु द्वादशमे पदद्वयं द्वाद ।

पाठा. १) जन्म—क । २) यदा राजन्—ग, ड, भ ।

“इषस्य दशमीं शुक्लां पूर्वविद्धां परित्यजेत् ।

श्रवणेनापि संयुक्ता”मित्यादिवचनात् परविद्धायामेवोत्स^१वादिकं कार्यम् ।

“^२श्रवणेन युता चेत् स्याद् दशमी चापराजिता ।

तत्र नीराजनं कृत्वा यात्रा कार्या जिगीषुणा ॥ ” (शतानन्दः)

दुर्गोत्सवानन्तरवैष्णवक्ष^३ तिथौ दशम्यामपराजितायाम् ।

रामो जिगीषुर्दशदिक्षु वेद्यं कृत्वा जगामारिपुरं प्रवीरः ॥

दशमीं यः समुलङ्घ्य प्रस्थानं कुरुते नृपः ।

तस्य संवत्सरं राज्ये न क्वापि विजयो भवेत् ॥

अशक्तौ खड्गादियात्रा कार्या ।

कार्यवशात् स्वयम^४गमे ^३भूमर्तुः केचिदाचार्याः ।

छत्रायुधार्चामष्ट वैजयिकं निर्गमे ^४कुर्याद् ॥

आश्विने दशमी ^५शुक्ला श्रवणेन समन्विता ।

विजयादशमी प्रोक्ता सा चैवात्यन्तदुर्लभा ।

आश्विनस्य सिते पक्षे दशम्यां तारकोदये ।

स कालो विजयो ज्ञेयः सर्वकार्यार्थसिद्धये ॥

लसत्सन्ध्यामतिक्रान्तः किञ्चिदुद्भिन्नतारकः ।

विजयो नाम कालोऽयं सर्वकार्यार्थसाधकः ॥

आश्विनस्य सिते पक्षे दशम्यां सर्वराशिषु ।

सायं काले शुभा यात्रा दिवा वा विजयक्षणे ।

एकादशो मुहूर्तो विजयः^६ ।

^१सायं काले यदा न स्याद्दशमी चापरेऽहनि ।

नवमीसंयुक्ता कार्या सर्वदा जयकाङ्क्षिभिः ॥

१) विजययात्रायां सायंसन्ध्याकालौ मुख्यः तदभावे विजयनामा एकादश-
मुहूर्तः । मुहूर्तानामानि यथा— कालमाधव कालसारयोः—

पाठा. 1) योपवासादिकं- क, भ । 2) मक्षमे-क । 3) च भूमिभर्तुः
केचिदाचार्याः-क । भूमिभर्तुः केचिदाहुराचार्याः-च । भूमर्तुः
केचिदाहुराचार्याः- ख । 4) कुर्युः-क । 5) शुक्ले-ख, ग, भ ।
6) विजयः, चतुर्दशश्च स्मृत्युक्तत्वात्- ख ।

ନବମୀଶେଷସଂଯୁକ୍ତଦଶମ୍ୟାଂ ବିଜୟୋତ୍ସବଂ ।

କुरु ରାମ ତ୍ବମିତ୍ୟୁକ୍ତଂ ବସିଷ୍ଠେନ ମହାତ୍ମନା ॥

ଇତ୍ୟାଦିବଚନାତ୍ ନବମୀ ସଂଯୁକ୍ତାୟାଂ ଦଶମ୍ୟାମେବ ପ୍ରସ୍ଥାନଂ କାର୍ଯ୍ୟମ୍ ।

ଶମୀମଭ୍ୟର୍ଚ୍ଚୟେଦ୍ୱେ^୧ ଯାତ୍ରା ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟନିଷିଦ୍ଧୟେ ।

ବାରଶୂଳାଦି ହିତ୍ବା ତୁ ଦିକ୍ଷୁ ପ୍ରସ୍ଥାନମାଚରେତ୍ ॥

“ରୌଦ୍ରଶ୍ଚୈବଶ୍ଚ ମୈତ୍ରଶ୍ଚ ତଥା ଶାଳଟକଃ ସ୍ମୃତଃ ।

ସାବିତ୍ରଶ୍ଚ ଜୟନ୍ତଶ୍ଚ ଗାନ୍ଧର୍ବଃ କୃତପସ୍ତଥା ॥

ରୌହିଣଶ୍ଚ ବିରିଞ୍ଚଶ୍ଚ ବିଜୟୋ ନୈଋତସ୍ତଥା ।

ମାହେନ୍ଦ୍ରୋ ବାହୁଣଶ୍ଚୈବ ଭେଦାଃ ପଞ୍ଚଦଶ ସ୍ମୃତାଃ । ଇତି ।

ଦିନଦ୍ୱୟେ ଏକାଦଶମୁହୂର୍ତ୍ତାଦିଯୋଗେ ସାୟକାଳଯୋଗେ ବା ପୂର୍ବେଽପ୍ୟୁଃ ଯାତ୍ରା ପରେଽପ୍ୟୁପବାସା-
ଦିକମିତି ଗ୍ରନ୍ଥକର୍ତ୍ତୁଃ ଶାସ୍ୟଃ । ଚତୁର୍ଦ୍ଦଶମୁହୂର୍ତ୍ତଶ୍ଚ ବିଜୟ ଇତି ପାଠାନ୍ତରା
ଚତୁର୍ଦ୍ଦଶମୁହୂର୍ତ୍ତାଦିନୋପଲଭ୍ୟତେ । ତଦୁକ୍ତଂ ବୀରମିତ୍ରୋଦୟେସମୟପ୍ରକାଶେ (ପୃ ୨୩୨)

“ରୌଦ୍ରଃ ଶ୍ୱେତଶ୍ଚ ମୈତ୍ରଶ୍ଚ ତଥା ସାରଭଟଃ ସ୍ମୃତଃ ।

ସାବିତ୍ରୋ ବୈଶ୍ୱଦେବଶ୍ଚ ଗାନ୍ଧର୍ବଃ କୃତସ୍ତଥା ।

ରୌହିଣସ୍ତିଳକଶ୍ଚୈବ ବିଭବୋ ନିକୃତିସ୍ତଥା ।

ଶମ୍ବରୋ ବିଜୟଶ୍ଚୈବ ଭେଦାଃ ପଞ୍ଚଦଶ ସ୍ମୃତାଃ” ଇତି ।

ଯଦ୍ୟପ୍ୟେପୁ ବାକ୍ୟେପୁ ପଞ୍ଚଦଶ ସଂଖ୍ୟା ନୋପଲଭ୍ୟତେ ତଥାପି କୃତ୍ୟକୌମୁଦୀପାଠାନୁସାରଂ
ଭଗଃ ପଞ୍ଚଦଶତ୍ୱେନ ଗଣ୍ୟମ୍ । ତଥା ହି ତତ୍ର ଶ୍ରାଦ୍ଧପ୍ରକରଣେ ମାତ୍ସ୍ୟେ—

ରୌଦ୍ରଃ ଶ୍ୱେତଶ୍ଚ ମୈତ୍ରଶ୍ଚ ତଥା ସାରଭଟଃ ସ୍ମୃତଃ ।

ସାବିତ୍ରୋ ବିଜୟଶ୍ଚୈବ ଗାନ୍ଧର୍ବଃ କୃତପସ୍ତଥା ॥

ରୌହିଣଶ୍ଚ ବିରିଞ୍ଚଶ୍ଚ ଜୟୋଦାନିକୃତିସ୍ତଥା ।

ମାହେନ୍ଦ୍ରୋ ବାହୁଣଶ୍ଚୈବ ଭଗଃ ପଞ୍ଚଦଶଃ ସ୍ମୃତଃ ॥ ଇତି

ଆଶ୍ୱିନ ଶୁକ୍ଳଦଶମୀ ଚନ୍ଦ୍ରପାଦଶମୀ । ଚନ୍ଦ୍ରପାଦଶମୀ ସାପ୍ତଂସରା
ମୁଖ୍ୟକାଳ ଓ ଚନ୍ଦ୍ରବଳ ଏକାଦଶ ମୁହୂର୍ତ୍ତ ଗୋଷକାଳ । ଦୁଇଦିନ ଚନ୍ଦ୍ର-
କାଳକୁ ଥିଲେ କମ୍ପ ଦୁଇଦିନ ସାପ୍ତଂସରାକୁ ଥିଲେ ସୁବଂସରା ଚନ୍ଦ୍ରପାଦ
ଓ ଚନ୍ଦ୍ରବଳ ଉପକାଶାଦି ହେବ ।

ପାଠା. ଦେଶ- ଖ, ଖ । ଦେବ- ଘ । ଦଶମୀମଭ୍ୟର୍ଚ୍ଚୟେଦ୍ୱେଶ- ଙ ।

एकादशी

एकादश्युपवासो नित्यः । 'उपोष्यैकादशी नित्य'मिति (गरुडपु.)

"एकादशी सदोपोष्ये"ति । (सनत्कुमारसंहिता)

तथा^१— एकादस्यां न भुञ्जीत पक्षयोरुभयोरपि ।

वनस्थयतिघर्मोऽयं शुक्लामेव सदा गृही ॥ (वृ.नारदीयपु. २१-४)

^२तथा— शयनी बोधिनीमध्ये या कृष्णैकादशी भवेत् ।

सैवोपोष्या गृहस्थेन नान्या कृष्णा कदाचन ॥ (ब्रह्मवै.पु.)

अत्र कृष्णानिषेधः व्रतविषयः ।

यानि कानि च पापानि ब्रह्महत्यादिकान्य^३पि ।

अन्नमाश्रित्य तिष्ठन्ति सम्प्राप्ते हरिवासरे ॥ (वृ.नारदीयपु. २१)

न भोक्तव्यं न भोक्तव्य सम्प्राप्ते हरिवासरे । (कूर्म-स्कन्दपु.)

'निष्कृतिर्मद्यपस्योक्ता धर्मशास्त्रे मनीषिभिः ॥

एकादश्यन्नकामस्य निष्कृतिः क्वापि नोदिता ।

मद्यपानान्मुनिश्रेष्ठ पातैव नरकं व्रजेत् ॥

एकादश्यन्नकामस्तु पितृभिः सह मज्जाते । (सनत्कुमारसंहिता)

इति भोजनस्य निषिद्धत्वात् कृष्णायामपि भोजन^४ न कार्यम् ।

एकादशीषु कृष्णासु रविसक्रमणे तथा ।

चन्द्रसूर्योपरागे च न कुर्यात् पुत्रवान् गृही ॥ (कात्यायनः)

संक्रान्त्यादिविषये जैमिनिः—तन्निमित्तापवासस्य निषेधोऽयमुदाहृतः ।

नानुषङ्गकृतो ग्राह्यो यतो नित्यमुपोषणम् ।

१) एकादस्यां भोजननिषेधः सर्वान् प्रति अविशेषः । व्रताङ्गनियमपालने तु

गृहस्थं प्रति कृष्णानिषेधः इति निष्कर्षः । कृष्णा अपि शयनीबोधिनी-

मध्यगा उपोष्या तदुक्तम्—

शयनीबोधिनीमध्ये या कृष्णैकादशी भवेत् ।

सैवोपोष्या गृहस्थेन नान्या कृष्णा कदाचनेति ॥

पाठा. १) ग, तथा च- भ. २) ड, भ पाठः । ३) नि च- ग, घ, ड, भ ।

४) भोजनम् इति नास्ति- ग, घ, ड, भ ।

तैन शुक्लैकादश्यां संक्रान्तिरविवासरादौ नैका^१दशीनिषेधः ।
(किन्तु^१ संक्रान्तिनिमित्तकोपवासस्य गृहस्थ्य प्रति निषेधः ।)

“उपवासो यदा नित्यः श्राद्धं नैमित्तिकं भवेत् ।

उपवासं च^२ कुर्वीत आघ्राय पितृसेवितम् ॥ (कात्यायनः)

“सूतकेऽपि नरः स्नात्वा प्रणम्य मनसा हरिम् ।

एकादश्यां न भुञ्जीत व्रतमेतन्न लुप्यते ॥

मृतकेऽपि न भुञ्जीत ।” (बराहपु.)

“नारी दृष्टे रजस्यपि” पौलस्यः) ।

अशक्तस्य-^२ “एकभक्तेन नक्तेन तथैवायाचितेन च ।

उपवासेन दानेन न निद्विदशिको भवेत् ॥

मच्छयने मदुत्थाने मत्पार्श्वपरिवर्त्तने ।

फलमूल-“जलाहारी^३ हृदि शत्यं समर्पयेत् ॥” (मार्कण्डेयः)

प्रकारान्तमाह—

“असामर्थ्ये शरीरस्य व्रते च समुपस्थिते ।

कारयेद्धर्मपत्नीं वा पुत्रं वा विनयान्वितम् ॥

भ्रातरं पितरं शिष्यं ब्राह्मणं दक्षिणादिभिः ।” (विष्णुरहस्यम्)

अन्यार्थमुपवासे कृते कर्तुरपि फलमाह—

“कर्त्ता दशगुणं पुण्यं प्राप्नुयान्नात्र संशयः” (कात्यायनः)

१) एकादशीसंक्रान्त्योः सन्निपाते एकादश्युपासः मया क्रियते इति गृहस्थेन
ध्येयं न तु संक्रान्त्युपवासः क्रियते इति चिन्तनीयमिति भावः ।

२) एकभक्तेनेति मार्कण्डेयवचनम् । एकभक्तं तत् यत्र नियमपूर्वकं मध्याह्नस्य
उत्तरभागे भुज्यते । नक्तं तत्, यत्र नियमेन नक्तकाले उक्तरूपे भुज्यते ।
अयाचितं-याचितान्नत्यागः । दानं चात्र उपवासप्रतिनिधिरूपं द्विगुणा-
त्मभोज्यद्रव्यदानम् । निद्विदशिकः द्वादशीपारणाशून्यः एकादशीव्रत-
रहित इत्यर्थः ।

पाठा. १) () नास्ति-ख । २) प्र- ग, घ, झ । ३) -हारी रौरवं नरकं व्रजेत् ।

ममार्पयेत्-घ ।

तत्र चैकादश्यां द्वैधे निर्णयः—

यत्रोदये कला काष्ठा मुहूर्तमपि दृश्यते ।

सैवैकादश्युपोष्या स्यान्न तु पूर्वा कथञ्चन ॥

दिन^१ द्वयेऽप्युदयसम्बन्धे द्वादशीवृद्धौ सर्वेषामुत्तरैव ।

द्वादशीक्षये

^२सम्पूर्णैकादशी यत्र प्रभाते पुनरेव सा ।

द्वादशी च त्रयोदश्यां नास्ति चेत् तत् कथं भवेत् ॥

उत्तरां तु यतिः कुर्यात् पूर्वामुपवसेद् गृही (गृह्णु.) ।

इति व्यवस्था । “निष्कामस्तुत्तरां वसेदितिवाक्यान्तरात् विधवापि अपि द्वितीयायामुपवासः ।

यदा तूदये दशमी, क्षीणा चैकादशी, परदिने द्वादशी तदा दशमी-विद्यायामपि एकादश्यामेवोपवासः, एकादश्युपवासस्य नित्यत्वात् दशमीविद्वयतिरिक्तायाश्चाभावात्, दशमीविद्व निषिद्धवाक्यानां परदिने एकादशीस^१त्तापरत्वात् । उक्तं च^२ विष्णुधर्म- एकादशी दशाविद्धा सकला द्वादशी परे ।

उपोष्या दशमीविद्धा ऋषिरुद्दालकोऽब्रवीत् । इति ।

एवञ्च- कलार्द्धेनापि विद्धा स्याद् दशम्यैकादशी यदि ।

तदा ह्येकादशीं त्यक्त्वा द्वादशीं समुपोषयेत् ॥ इति ।

तत् काम्यद्वादशोव्रतनिमित्तं^३ न दशमीविद्वानेवधरम्^४ । काम्यं चास्ति

१) एकादश्यां दिनद्वये उदयव्यापिन्यां द्वादश्यां च तत्परेषुर्वर्धमानायां, यथा एकादशी द ६०, परेषुः एकादशी द ४ तत्परेषुः द्वादशी द ६ यदि वर्तते तर्हि द्वितीयदिने यतिभिः गृहीभिश्चोपवासः कार्यः ।

२) सम्पूर्णैकादशीतिगारुडवचनेन मलेकादशीदिने यदि द्वादशी क्षयं गच्छति तदा उत्तरां-मलैकादशीं यतिः, पूर्वां सम्पूर्णमैकादशीं गृही कुर्यात् । विधवापि यतिवत् कुर्यात् ।

पाठा. 1) सद्भाव- ग, घ, ङ, झ । 2) उक्तं- क, ख, ङ । 3) ते- ख, ग, झ । 4) न त्वेकादशीव्रतनिषेधपरम् ख, ङ, झ अधिकपाठः ।

द्वादशीव्रतम् ।

“द्वादश्यामुपवासं तु ये वै कुर्वन्ति मानवाः ।

वत्स मामेव ते यान्ति मम व्रतपरायणाः ॥”

अन्यथादशमीविद्धोपवासविधायकवाक्यानामनव^१काशप्रसङ्गात् ।

“एकादशी दशाविद्धा परतोऽपि न विद्यते ।

गृहिभिर्यतिभिश्चैव सेवोपोष्या सदा तिथिः ॥” (वायुपु.)

“एकादशी द्वादशी च रात्रिशेषे त्रयोदशी ।

त्र्यहस्पृक् तदहोरात्रं नोपोष्यं तत् सुतार्थिभिः ॥” (पद्मपु.) इति
यद्यपि गृहस्थस्य निषिद्धं तथापि—

“दशमीशेषसंयुक्ता गान्धायर्का समुपोषिता ।”

तस्याः पुत्रशतं नष्टं तस्मात्तां परिवर्जयेत् ॥ इति (नारदः)

दशमीविद्धानिषेधात् एकादशीक्षयवदिह विशेषदशमीविद्धपरवचना-
भावात्

उप^२वासनिषेधे तु भक्ष्यं किञ्चित् प्रकल्लयेत् । (वायुपु.)

इत्यस्या^३ शक्तविषयत्वे मानाभावात् ।

१) सावकाशनिरवकाशयो निरवकाशस्य बलवत्त्वमिति न्यायः । एकादशी-
क्षयव्यतिरिक्तस्थलेषु दशमीविद्धानिषेधवाक्यानि अवकाशं लभन्ते ।
एकादशीक्षयस्थले उक्तं दशमीविद्धवचनं तद्भिन्ने कापि अवकाशं न लभते ।
अतएव तत् बलवत् । अतः एव तत्र एकादशीक्षये गृहिभिः यतिभिश्च
उपवासः^३ व्य इति भावः ।

२) गारुडे तु “दशम्यैकादशीमिश्रेति पाठ (गारु. १-१२५-२) ।

३) अनेन वचनेन निषेधशब्दस्य साक्षात् श्रवणात् अशक्तविषयता वक्तुं न
शक्यते इति भावः ।

पाठा. १) त्यशक्तस्याविषयत्वे-ख ।

“एकादशी दशाविद्धा ¹द्वादशी च क्षयं गता ।

दानं चाप्येकभक्तं वा तदा कुर्यादयाचितमिति (²वाक्याच्च) ॥

एकादश्या उदयस्थितावपि द्वादशीक्षये गृहस्थस्योपवासनिषेधवाक्या³-
द्धानव्रतादिरूपेण एकादशीव्रतविधिपरत्वमेव ।

अथ वैष्णवैकादशी व्यवस्था (⁴माधवाचार्योक्ता लिख्यते)

(माध⁵वाचार्याः) कलाकाष्ठादिवैधोऽरुणोदये सूर्योदये च समानस्तत्रा-
रुणोदये वैधो वैष्णवविषयः⁶ ।

उदयात् प्राक् चतस्रस्तु नाडिका अरुणोदयः (स्कन्दनारदौ.)

“दशमीशेषसंयुक्तो यदि स्यादरुणोदयः ॥

नैवोपोष्य वैष्णवेन ताद्दिनैकादशी व्रतम् ॥” (गण्डपु)

वैखानसपञ्चरात्रादिवैष्णवागमोक्तदीक्षायुक्तो वैष्णवः । तदभावे
स्कन्दपुराणाद्युक्तगुणसम्पन्नो ⁷वैष्णवः यथा—

୮ ବର୍ଷ ୦।ରୁ ୮୦ ବର୍ଷ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ପ୍ରତ୍ୟେକ ମନୁଷ୍ୟର ଏକାଦଶୀରେ ଅନୁଷ୍ଠାନ କରିବା । ପୃଷ୍ଠବନ୍ତ ଗୃହୀଣାମାନେ କେବଳ ଶୁକ୍ଳ ଏକାଦଶୀରେ ଓ ଶଯ୍ୟୁନ ଉତ୍ଥାନ ଏକାଦଶୀ ମଧ୍ୟଗତ କୃଷ୍ଣ ଏକାଦଶୀରେ ବ୍ରତ କରିବେ । ଅନ୍ୟ କୃଷ୍ଣ ଏକାଦଶୀରେ ବ୍ରତ କରିବେ ନାହିଁ କିନ୍ତୁ ଅନୁଷ୍ଠାନ କରିବେ । ଯେଉଁଦିନ ସୂର୍ଯ୍ୟୋଦୟକୁ ଏକାଦଶୀ ପୂର୍ବ ସେହିଦିନହିଁ ଉପବାସ କରିବା । ଦୁଇଦିନ ସୂର୍ଯ୍ୟୋଦୟକୁ ଥିଲେ ପରଦିନ ଉପବାସ କରିବି । ଯେଉଁଠି ପୂର୍ବଦିନ ଏକାଦଶୀ ଦିନ ଓ ପରଦିନ କିଛି ଏକାଦଶୀ ଥାଇ ଦ୍ଵାଦଶୀ ସବୁ ହୋଇଥାଏ ସେଠାରେ ପୂର୍ବଦିନ ଗୃହୀ ଓ ପରଦିନ ସନ୍ନ୍ୟାସୀ ଓ ବ୍ରତ କରିବେ ।

ଏକାଦଶୀ ସବୁ ହୋଇଥିଲେ ସେଠି ଅଗତ୍ୟ ଦଶମୀବିଜ୍ଞା ଉପବାସ କରିଥାଏ । ଦ୍ଵାଦଶୀ ସବୁ ସ୍ଥଳରେ ପୃଷ୍ଠବନ୍ତ ଗୃହୀଣାମାନେ କିଛି ଭକ୍ଷଣପୂର୍ବକ କନ୍ୟା ଦାନ ପ୍ରଭୃତି ଦାନ ବ୍ରତର ପ୍ରବନ୍ଧକୁ ସମ୍ପାଦନ କରି ବ୍ରତ ପାଳନ କରିବେ ।

पाठा. 1) दशमी-ड । 2) ख, भू पाठः । 3) वाक्यानां व्रतादि- ख, भू ।

4) ग, ड, भू पाठः । 5) नास्ति- भू । 6) वैष्णवविषय इत्यनन्तरं

“अरुणोदयवैधोऽत्र वैधः सूर्योदये तथा । उक्तौ द्वौ दशमीवैधौ वैष्ण-

वस्मार्त्तयोः क्रमात्” इति वचनात्- भू । 7) वा वैष्णवः- भू, ड ।

“परमापदमापन्नो हर्षे वा समुपस्थिते ।

नैकादशीं त्यजेद्यस्तु तस्य दीक्षा तु वैष्णवी ।

समात्मा सर्वजीवेषु निजाचाराद्विप्लुतः ।

विष्ण्वर्षिताखिलाचारः स हि वैष्णव उच्यते” ॥ (स्कन्दपु.)

“^१न चलति निजवर्णधर्मतो यः सममतिरात्मसुहृद्विपक्षपक्षे ।

न हरति न च हन्ति किञ्चिदुच्चैः सितमनसं तमवेहि विष्णुभक्तम्” ॥

(विष्णुपु ३-७-२०)

^२एतादृशं प्रति, तिथिरेवं निर्णीयते—

एकादशी द्विविधा । अरुणोदयविद्धा, शुद्धा चेति । तत्र विद्धा त्याज्या ।
अरुणोदयवेधोऽपि यदा त्यज्यते तदा किमु वक्तव्यं सूर्योदयवेधे ।

“अर्द्धरात्रात् परा यत्र एकादश्युपलभ्यते ।

तत्रोपवासः कर्त्तव्यो न तु चैका^१दशी कला” ॥ इति (स्मृतिः)

अर्द्धरात्रवेधोऽप्यस्तीति चेत् सैवम्, अर्द्धरात्रवेधोऽपि यदा वर्ज्यस्तदा किमु
वक्तव्यमरुणोदयवेध इति^२ अर्द्धरात्रवेध उपन्यस्तो न तु वेधाभिप्रायेण ।
तदेतत् ब्रह्मवैवर्त्ते शौनकेन ^३स्फुटीकृतम्—

“अर्द्धरात्रेऽपि केषांचिदृशस्यां वेध इष्यते ।

अरुणोदयवेलायां नावकाशो विचारणे ॥

कपालवेध इत्याहुराचार्या ये ^३हरिप्रियाः ।

न तन्मम मतं यस्मात् त्रियामा रात्रिरिष्यते” ॥ इति

“त्रियामां रजनीं प्राहुस्त्यक्त्वाद्यन्तचतुष्टयम् ।

नाडीनां तदुभे सन्ध्ये दिवसाद्यन्तसंज्ञिते” ॥ इति. (ब्रह्मवै.पु.)

वचनात् त्रियामात्वं रात्रेः ।

१) सितमनस- शुद्धाशयम् ।

२) एतादृशं-वैष्णवलक्षणोपेतं वैष्णवं प्रति तिथिः उपवासयोग्या एकादशी-
तिथिः, एवं-वक्ष्यमाणरीत्या निर्णीयते ।

३) हरिप्रियाः- वैष्णवाः । यद्यपि कपालवेधो ब्रह्मवैवर्त्ते निषिद्धः तथापि
रामानुजपरम्परया आद्रियते ।

पाठा. १)वै दशमी-ख,ग,भ कालमाधवेपि । २)इतिवक्तुं-ग,ङ । ३)स्पष्टी-ङ ।

ଅତଏବ ଦକ୍ଷେଣ ପ୍ରାତଃ^୧କାଳମାରମ୍ଭ୍ୟ ଉତ୍ତରଦିନାହିକକୃତ୍ୟମାବିହିତମ୍ ।

ଶୁଦ୍ଧେକାଦଶୀ ଦ୍ଵିବିଧା । ଆଧିକ୍ୟେନ ଯୁତା ତଦ୍ଵହିତା ଚ । ଆଧିକ୍ୟ
ତ୍ରିବିଧମ୍ । ଏକାଦଶ୍ୟାଧିକ୍ୟ, ଦ୍ଵାଦଶ୍ୟାଧିକ୍ୟ, ଉଭୟାଧିକ୍ୟ ଚେତି ।
ତ୍ରିଷ୍ଠେତେଷୁ ଅରୁଣୋଦୟମାରମ୍ଭ୍ୟ ପ୍ରବୃତ୍ତାଂ ଶୁଦ୍ଧାମପ୍ୟେକାଦଶୀଂ ପରିତ୍ୟଜ୍ୟ ପରେଷୁ-
ରୁପବାସଃ କର୍ତ୍ତବ୍ୟଃ ।

ଏକାଦଶ୍ୟାଧିକ୍ୟେ— ‘ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣେକାଦଶୀ ଯତ୍ର ଦ୍ଵା^୧ଦଶ୍ୟାଂ ବୃଦ୍ଧିଗାମିନୀ ।

ଦ୍ଵାଦଶ୍ୟାଂ ଲଙ୍ଘନଂ କାର୍ଯ୍ୟଂ ତ୍ରୟୋଦଶ୍ୟାଂ ତୁ ପାରଣମ୍ ॥

ଏକାଦଶୀକଳା ପ୍ରାପ୍ତା ଯେନ ଦ୍ଵାଦଶ୍ୟୁପୋଷିତା ।

ତୁଲ୍ୟା କ୍ତୁ ଶତେନ ସ୍ୟାତ୍ ତ୍ରୟୋଦଶ୍ୟାଂ ତୁ ପାରଣମ୍” ॥

ଦ୍ଵାଦଶ୍ୟାଧିକ୍ୟେ—

ଏକାଦଶୀ ଯଦା^୨ଲୁପ୍ତା ପରତ୍ର ଦ୍ଵାଦଶୀ ଭବେତ୍ ।

ଉପୋଷ୍ୟା ଦ୍ଵାଦଶୀ ଯତ୍ର ଯଦୀଚ୍ଛେତ୍ ପରମାଂ ଗତିମ୍ ॥

ଉଭୟାଧିକ୍ୟେ— ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣେକାଦଶୀ ଯତ୍ର ପ୍ରଭାତେ ପୁନରେବ ସା ।

ତତ୍ରୋପୋଷ୍ୟା ଦ୍ଵିତୀୟା ତୁ ପରତୋ ଦ୍ଵାଦଶୀ ଯଦି ॥ (ଭୃଗୁଃ)

ଉଭୟାଧିକ୍ୟରହିତାୟାଂ ତୁ ଶୁଦ୍ଧାୟାଂ କୋଽପି ସନ୍ଦେହୋ ନାସ୍ତି^୨ ।

ଇତି ବୈଷ୍ଣବାନାମେକାଦଶୀ ନିର୍ଣ୍ଣୟା ।

୧) “ପ୍ରାତଃସ୍ଥାୟ କର୍ତ୍ତବ୍ୟ ଯଦ୍ଵିଜେନ ଦିନେ ଦିନେ । ତତ୍ସର୍ବଂ ସମ୍ପ୍ରବକ୍ଷ୍ୟାମି
ଦ୍ଵିଜାନାମୁପକାରକମ୍ ॥ (ଦକ୍ଷ: ୨-୧) ଇତ୍ୟୁପକ୍ରମ୍ୟ ଉଷଃକାଳେ ତୁ ସଂପ୍ରାପ୍ତେ ଶୌଚଂ
କୃତ୍ଵାଦି ଯଥାର୍ଥଂବତ୍ । ତତଃ ସ୍ନାନଂ ପ୍ରକୃର୍ବୀତ ଦନ୍ତଧାବନପୂର୍ବକମ୍ ॥ (ଦକ୍ଷ: ୨-୬)
ଇତି ଲିଳେଖ । ଅତ୍ର ପ୍ରାତଃଶବ୍ଦଃ ପ୍ରଭାତପରଃ ।

୨) ପ୍ରସଞ୍ଜାଦ୍ ବୈଷ୍ଣବାନାମନ୍ୟା ଉପୋଷ୍ୟା ଦ୍ଵାଦଶ୍ୟ ଉଚ୍ୟନ୍ତେ —

ବୈଷ୍ଣବମାନେ ଯେଉଁଦିନ ଅରୁଣୋଦୟକୁ ଏକାଦଶୀ ଥିବ ସେହିଦିନହିଁ
ଏକାଦଶୀ ଘୁଳି କରନ୍ତି । ଅରୁଣୋଦୟ ସୂର୍ଯ୍ୟୋଦୟର ଦୂରତ୍ଵ ଫଳରୁ ହୁଏ ।
ଦୁଇ ଅରୁଣୋଦୟାଦିମଧ୍ୟକୁ ଚିହ୍ନି ରହିଲେ ପରଦିନ ଗୁଡ଼ି । (ଗମାନୁଜ ବୈଷ୍ଣବ-
ମାନେ ଅର୍ଦ୍ଧଂ ଗୁଣିବେଧ ଗ୍ରହଣ କରନ୍ତି) ।

ପାଠ: 1) ଦ୍ଵାଦଶୀ= ଖ, ଜ, ଖ । 2) ଇଷ୍ଟା-ଖ ।

ଅଷ୍ଟବର୍ଷାଧିକୌ ମର୍ତ୍ତ୍ୟୋ ^୧ହ୍ୟୁପୁର୍ଣ୍ଣାଶୀତିବତ୍ସର: ।

एकादश्यामुपवसेत् पक्षयोरुभयोरपि ॥ (कात्यायनः)

प्रतिनिधौ (^୨कश्चिद्) विशेषः स्मर्यते ।

काम्ये प्रतिधिर्नास्ति नित्ये नैमित्तिके च सः ।

काम्येऽप्युपक्रमाद्दुର୍ध्वं केचित् प्रतिनिधिं विदुः ॥ (त्रिकाण्डमण्डनः)

असामर्थ्ये उपक्रमाद्दुର୍ध्वं प्रतिनिधिनापि तत् कारयेत् ।

“सायमाद्यन्तयोरह्नोः सायं प्रातश्चमध्यमे ।

उपवासफलं प्रेष्युर्जह्याद् भक्तचतुष्टयम् ॥” (अङ्गिरାः)

“अथ नित्योपवासी चेत् सायं प्रातर्भुजक्रियाम् ।

वर्जयेन्मतिमान् विप्रः सम्प्राप्ते हरिवासरे” ॥ (विष्णुरहस्यम्)

“उपवासो यदा नित्यः श्राद्धं नैमित्तिकं भवेत् ।

उपवासं तदा कुर्यादाघ्राय पितृसेवितम्” ॥ (कात्यायनः)

यदि अमावास्या वा पूर्णिमा वा शुद्धाधिका भवति तदा तत्पक्षे एकादशीं परित्यज्य द्वादश्यामुपवासः कार्यः । सा पक्षवर्द्धिनीत्युच्यते । पुण्या श्रवणापुनर्वसुरोहिणीनां द्वादश्यां योगे द्वादश्यामुपवासः । क्रमेण ताः पापनाशिनी, विजया, जया, जयन्तीत्युच्यन्ते । पुण्यादीनां नक्षत्राणां द्वादश्याश्च सूर्योदयमारभ्य सूर्यास्तं यावत् स्थितिर्त्रापेक्ष्यते । श्रवणा यास्तु सूर्योदये एव । प्रमाणं हरिभक्तिविलासादौ द्रष्टव्यम् ।

ଅମାବାସ୍ୟା ବା ପୂର୍ଣ୍ଣିମା ବା ଶୁଦ୍ଧାଧିକା ଭବତି ତଦା ତତ୍ପକ୍ଷେ ଶୁକ୍ଳାଦିନୀ

ପରିତ୍ୟଜ୍ୟ ଦ୍ଵାଦଶ୍ୟାମୁପବାସଃ କାର୍ଯ୍ୟଃ । ସା ପକ୍ଷବର୍ଦ୍ଧିନୀତିୁଚ୍ୟତେ । ପୁଣ୍ୟା

ଶ୍ରବଣାପୁନର୍ବସୁରୋହିଣୀନାଂ ଦ୍ଵାଦଶ୍ୟାଂ ଯୋଗେ ଦ୍ଵାଦଶ୍ୟାମୁପବାସଃ । କ୍ରମେଣ ତାଃ
ପାପନାଶିନୀ, ବିଜୟା, ଜୟା, ଜୟନ୍ତୀତିୁଚ୍ୟନ୍ତେ । ପୁଣ୍ୟାଦୀନାଂ ନକ୍ଷତ୍ରାଣାଂ
ଦ୍ଵାଦଶ୍ୟାଂ ଚ ସୂର୍ଯ୍ୟୋଦୟମାରମ୍ଭ୍ୟ ସୂର୍ଯ୍ୟାସ୍ତଂ ଯାବତ୍ ସ୍ଥିତିର୍ତ୍ରାପେକ୍ଷ୍ୟତେ । ଶ୍ରବଣା
ଯାସ୍ତୁ ସୂର୍ଯ୍ୟୋଦୟେ ଇବ । ପ୍ରମାଣଂ ହରିଭକ୍ତିବିଳାସାଦୌ ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟମ୍ ।

ପାଠା, 1) ପ୍ୟ-ଖ । 2) ଖ,ଗ,ଙ,ଞ ପାଠଃ ।

“विधवा या भवेन्नारी भुञ्जीतैकादशी दिने ।

तस्यास्तु सुकृतं नश्येद् भ्रूणहत्या दिने दिने” ॥ (सौरधर्म)

“‘‘मूलं फलं पयस्तोयमुपभोग्यं भवेच्छुभम् ।

न त्वैवं भोजनं कैश्चिद् ^१एकादश्यां प्रकीर्तितम्” ॥ (नारदीयम्)

एवमिति अनुकल्पातिरिक्तम् ।

“तत्तं हविष्यान्नमनोदनं वा फलं तिलाः क्षीरमथाम्बु चाज्यम् ।

यत् पञ्चगव्यं यदि वाथ वायुः प्रशस्तमत्रोत्तरमुत्तरं च” ॥ (वायुपु.)

“दन्तखाद्यं भवेद् यद्धि तदोदनमिति स्मृतम्” । (भविष्यपु.)

इति वचनात् तद्व्यतिरिक्तमनोदनम् । अनुकल्पेऽपि द्वादश्यां विष्णु-
पासनं पारणञ्च कर्तव्यम् ।

“‘‘उपवासासमर्थश्चेदेकं विप्रं तु भोजयेत् ।

तावद्धनानि वा दद्याद् यद् भुक्ताद् द्विगुणं भवेत् ॥

सहस्रसम्पितां देवीं जपे^२द्वा प्राणसंयमान् ।

कुर्याद् द्वादशसंख्याकान् यथारक्ति व्रते ^३द्विजः” ॥ (ब्रह्मवै पु.)

देवी-गायत्रीम् ।

୧) एव मूलादियुभमुपभोग्यमनुकल्पत्वेनोपदिष्टम्, यतः कैश्चिदेकादश्यां
भोजनं न प्रकीर्तितम् । अनुकल्पवच्च “तत्तं हविष्यान्न” मित्यादिना उच्यते ।

୨) मुद्रितब्रह्मवैवर्ते: वचनान्ते “यथार्थं तद्व्रते नर” इति पाठः ॥

(୪-୧-୮୫)

ଏକାଦଶୀ ବ୍ରତେ ଦଶମୀ ଓ ଦ୍ଵାଦଶୀରେ ଏକତ୍ର କରାଯେ । କେବଳ
ଉପବାସୀ ଲୋକ ଏକାଦଶୀରେ କେବଳ ଭୋଜନ ତ୍ୟାଗ କରିବେ । ଏକାଦଶୀ
ଦିନ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ପଡ଼ିଲେ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣପାଳକୁ କେବଳ ଅର୍ଘ୍ୟ କରିବ, ଭୋଜନ କରିବ
ନାହିଁ ।

ଉପବାସରେ ଅସମର୍ଥ ବ୍ୟକ୍ତି ଜଣେ ବ୍ରାହ୍ମଣକୁ ଭୋଜନ ଦେବ କିମ୍ବା
ଭୋଜନର ଦୁଇଗୁଣ ଧନ ଦାନ କରିବ କିମ୍ବା ଏକବ୍ରତାର ଗାୟତ୍ରୀମଳ
ଜପକରିବ କିମ୍ବା ୧୭ ଗୋଟି ପ୍ରାଣାୟାମ କରିବ ।

पाठा. 1) कंचित्- क । 2) जपेच्च- क । 3) नरः- ख, ग, ड, झ ।

द्वादशीपारणम्

“^१पारणान्तं व्रतं ज्ञेय”मिति वचनात् पारणमावश्यकम् । तच्च द्वादशी-
समये—

^२महाहानिकरी ह्येषा द्वादशी लङ्घिता नृणामि”ति वचनात् ।

“द्वादश्याः प्रथमः पादो हरिवासरसंज्ञकः ।

तमतिक्रम्य कुर्वीत पारणं विष्णुतत्परः” ॥ (विष्णुधर्मोत्तरपु.)

“कलाद्धां द्वादशीं दृष्ट्वा निशीथादूर्ध्वमेव हि ।

आमध्याह्नाः क्रियाः सर्वाः कर्तव्याः शम्भुशासनात् ॥ (स्कन्दपु.)

निशीथादूर्ध्वं सार्द्धं प्रहरत्रयोपरि ।

यदा भवेदतीवाल्पा द्वादशी पारणादिने ।

उषः काले द्वयं कुर्यात् प्रातर्मध्याह्निकं तदा^१ ॥ (स्कन्दपु.)

अत्रासामर्थ्ये— संध्यादिकं भवेन्नित्यं पारणं तु निमित्ततः ।

अद्भिस्तु पारयित्वाथ नैत्यकान्ते भुजिक्रिया ॥ (कात्यायनः)

“^३सङ्कटे समनुप्राप्ते द्वादश्यां पारयेत् कथम् ।

अद्भिस्तु^२ पारयित्वाऽथ^३ नैत्यकान्ते भुजिर्भवेत् ॥ (देवलः)

१) पारणान्तं व्रतं ज्ञेयं व्रतान्ते तद्धि भोजनम् ।

असामाप्ते व्रते पूर्वं नैव कुर्याद् व्रतान्तरम् ॥ इत्यादित्यपुराणवचनम् ।

२) करोति धर्महरणमस्नातेव सरस्वती”त्यस्य नारदीयवचनस्य उत्तरार्द्धम् ।

३) जलपानस्य अशितानशितरूपत्वात् तेन सङ्कटसमाधानं भवति ।

“अशितानशिता यस्मादापो विद्वद्भिरीरिता” इति वचनात् ।

ମାରଣ ଦ୍ଵାରା ବୃତ୍ତ ପୂର୍ଣ୍ଣାଙ୍ଗ ହୁଏ । ମାରଣ ଦ୍ଵାଦଶୀରେ ହିଁ କରିବା
ବ୍ୟବସ୍ଥା କରୁ ଦ୍ଵାଦଶୀର ପ୍ରଥମପାଦରେ ନିଷିଦ୍ଧ । ଯଦି ଦ୍ଵାଦଶୀ ଅଳ୍ପ ଥାଏ
ତେବେ ଗୃହିରୁ ନିତ୍ୟକର୍ମ ସାରି ଦ୍ଵାଦଶୀରେ ମାରଣ କରିବ । ତାହା ସମ୍ଭବ
ନ ହେଲେ ଜଳଦ୍ଵାରା ଦ୍ଵାଦଶୀ ମଧ୍ୟରେ ମାରଣ କରି ନିତ୍ୟକର୍ମ କରିବ ଏବଂ
ନିତ୍ୟକର୍ମ ସମାପ୍ତି ମରେ ଶ୍ରେକ୍ଷଣ କରିବ ।

पाठा. 1) भवेत्—ङ । 2) इव-ग । 3) तु ग,ङ,भ ।

ଶୟନପରିବର୍ତ୍ତନୋତ୍ଥାନକାଳା:

“ଶେତେ ବିଂଶୁ: ସଦା^୧ ଷାଢ଼େ ଭାଦ୍ରେ ଚ ପରିବର୍ତ୍ତନ୍ତେ ।

କାର୍ତ୍ତିକେ ପ୍ରତିବୁଦ୍ଧ୍ୟେତ ଶୁକ୍ଳପକ୍ଷେ^୨ ହରେଦିନେ” ॥ (ମତ୍ସ୍ୟପୁ.)

ହରେଦିନେ- ଏକାଦଶ୍ୟାମ୍ ।

“ପଞ୍ଚ ମାସାନ୍ ହରୀ ସୁପ୍ତେ ଦେଶେ ତତ୍ର ଭୟଂ ଭବେତ୍ ।

ବ୍ରହ୍ମହା ସ ଭବେଦ୍ରାଜା ସଂଗ୍ରାମେ ଭୟମାପ୍नुୟାତ୍ ॥

ସ୍ବପେତ୍ତାରାୟଣୋ ଦେବଞ୍ଚତୁର୍ଥ ମାସି ସଂହ୍ୟୟା ।

ନ ବଢ଼୍ୟେତ୍. ସ୍ବାପଦିନଂ ତଦା-ଲୋକ: ସୁଖୀ ଭବେତ୍ ॥ (ନରସିଂହପୁ.)

ଅତ: କାର୍ତ୍ତିକାନ୍ତମାସଚତୁଷ୍ଟୟେ ଶୟନଂ କାର୍ଯ୍ୟମ୍ ।

“ତତୋ ବିବୁଦ୍ଧ୍ୟତେ ଦେବ: ଶ୍ରୀମାନ୍ ଶଙ୍ଖଗଦାଘର: ।

କାର୍ତ୍ତିକେ ଶୁକ୍ଳପକ୍ଷସ୍ୟ ଏକାଦଶ୍ୟାଂ ତଥା ସୁତ ।

ତଥା ସମୁତ୍ଥିତେ ବିଂଶୀ କ୍ରିୟା: ସର୍ବା: ପ୍ରବର୍ତ୍ତୟେତ୍” ॥

ମାଘଶୁକ୍ଳପକ୍ଷେ ଭୈଷ୍ୟେକାଦଶୀ

“ତଥା ପୁଷ୍ୟାମିମାଂ ଭୀମତିଥି ପାପପ୍ରଣାଶିନୀମ୍ ।

ଉପୋଷ୍ୟ ବିଧିନାତେନ ଗଚ୍ଛେଦ ବିଂଶୀ: ପରଂ ପଦମ୍” ॥ (ବିଂଶୁଧର୍ମେ)

୧) ଗ୍ରହ ସଦାପଦେନ ଶୟନସ୍ୟ ଶୁକ୍ଳପକ୍ଷହରିବାସରସଂଯୋଗସ୍ୟ ଚ ନିତ୍ୟତ୍ବମ୍, ନତୁ
ଆପାଢ଼ସ୍ୟ । ଭାଦ୍ରାଦୌ ମଳମାସପାତେ ଶ୍ରାବଣଶୁକ୍ଳେକାଦଶ୍ୟାଂ ଶୟନବିଧାନାତ୍
କାର୍ତ୍ତିକାନ୍ତମାସଚତୁଷ୍ଟୟେ ଶୟନଂ କାର୍ଯ୍ୟମିତି ସିଦ୍ଧାନ୍ତାନ୍ତଃ ।

୨) ହରେଦିନେ ଇତି ଏକାଦଶ୍ୟାଂ ନତୁ ଦ୍ଵାଦଶ୍ୟାମ୍ । ତଦୁକ୍ତଂ କଳ୍ପତରୁ ବ୍ରହ୍ମପୁରାଣେ—
(କଳ୍ପ-ତ୍ରୟତ- ୩୧୧) ଏକାଦଶ୍ୟାଂ ତୁ ଶୁକ୍ଳାୟାମାଷାଢ଼େ ଭଗବାନ୍ ହରି: ।
ଭୁଜଙ୍ଗଶୟନେ ଶେତେ ଯଦା କ୍ଷୀରାର୍ଣ୍ଣବେ ସଦା ଇତି ପୁନଃସ୍ତତ୍ରୈବ—
ଏକାଦଶ୍ୟାଂ ତୁ ଶୁକ୍ଳାୟାଂ କାର୍ତ୍ତିକେ ମାସି କେଶବମ୍ । ପ୍ରସୁପ୍ତଂ ବୋଧୟେଦ୍ରାବୀ
ଅଦ୍ଭାଭକ୍ତିସମନ୍ବିତ ଇତି ।

ବିଷ୍ଣୁଙ୍କର ଆଷାଢ଼ ଶୁକ୍ଳ ଏକାଦଶୀରେ ଶୟନ, ଭଦ୍ରଶୁକ୍ଳ ଏକାଦଶୀରେ
ଶାର୍ଗ୍ଵପରବର୍ତ୍ତନ ଓ କାର୍ତ୍ତିକଶୁକ୍ଳ ଏକାଦଶୀରେ ନିଦ୍ରାଭଙ୍ଗ ହୁଏ । ଶୟନକାଳ
ଏ ମାସରୁ ଅଧିକା ହେବନାହିଁ । ଏଣୁ ଏକଲବ୍ୟରେ ମଳମାସ ପଡ଼ିଲେ ଶାବଣ
ଶୁକ୍ଳ ଏକାଦଶୀରେ ବିଷ୍ଣୁଙ୍କ ଶୟନ କରାଇବ । ହରିଶୟନ ଶୁକ୍ଳକାଳରେ
ବିବିଦାଦ ଶୁଭକର୍ମ ନିଷିଦ୍ଧ ଅଟେ ।

भीमतिथि- भीमतिथित्वेन ख्यातां माघशुक्लैकादशीम् ।

“^१माघमासे शुक्लपक्षे पुष्यर्क्षेण युता पुरा ।

एकादशी तथा चैव भीमेन समुपोषिता ॥

अर्चयंस्तु व्रतं कृत्वा पितॄणामनृणो भवेत् ।

^१भीमैकादशी विख्याता प्राणिनां पुण्यवर्द्धिनी ॥

नक्षत्रेण विनाऽप्येषा ब्रह्महत्यां विनाशयेत्” । (गरुडपु.)

द्वादशी

“^२द्वादश्यामुपवासेन सिद्धार्थो नृप सर्वशः ।

चक्रवर्तित्वमतुलं संप्राप्नोत्यतुलां श्रियम्” ॥ (मार्कण्डेयः)

सा चैकादशीयुता ग्राह्या युग्मात् ।

“द्वादशी च प्रकर्तव्या एकादश्या युता विभो ।

सदा कार्या च विद्वद्भिर्विष्णुभक्तैश्च मानवैः ॥

द्वादशी श्रवणोपेता सर्वपापहरा तिथिः ।

बुधवारसमायुक्ता ततः शतगुणा भवेत् ॥

^३तामुपोष्य समाप्नोति द्वादशद्वादशीफलम् ॥

१) गरुडे इति कृत्यकौमुद्याम् । गरुडे तु—

“माघमासे शुक्लपक्षे सूर्यर्क्षेण युता पुरा ।

एकादशी तथा चैका भीमेन समुपोषिता ॥

वाश्चयं तु व्रतं कृत्वा पितॄणामनृणोऽभवत् ।

भीमद्वादशी विख्याता प्राणिनां पुण्यवर्द्धिनी ॥

नक्षत्रेण विनाऽप्येषा ब्रह्महत्यादि नाशयेत्” । इति पाठः ।

२) “ब्रह्महत्यादि” इति कृत्यकौमुद्याम् ।

३) बुधश्रवणोपेता इयं द्वादशी विजयद्वादशीत्युच्यते । तदुक्तं कल्पतरौ ब्राह्मे—“विजयद्वादशीं प्राप्य पूजयेत्तु जनार्दनम् ।

मासि भाद्रपदे शुक्ला द्वादशी श्रवणे बुधः ॥

प्रशस्तः सोदयः कालः सिंहसंस्थो दिवाकरः ।

सिहात्ततीयो द्रेक्काणः प्रावृष्ण्णद्योश्च संगमः” इति (नियत १६७)

प्रा. ६०० एकादशी-६०१ एकादशी २६८ ।

पाठा. १) भीम द्वादशी- ख, ग । भीमाद्या सात्र- झ । २) द्वादशी- क, ख ।

चम्पकद्वादशी

ज्येष्ठे मासि सिते पक्षे द्वादश्यां चम्पकैः शुभैः ।
शुद्धैरभ्यर्च्य गोविन्दं नरः किमनुशोचति ॥ (भविष्यपु)

वामनजन्म

नभस्ये शुक्लपक्षे तु द्वादश्यां श्रवणोडुनि ।
वलेस्तु बन्धनं कर्तुं मध्याह्ने वामनस्त्वभूत् ॥
जयन्ती वामनाख्या सा सैवोपोष्या नरोत्तमैः ।
सर्वपापप्रशमनी सर्वकामप्रदायिनी ॥
एकादश्यां भवेद् योगो द्वाद^१श्याः श्रवणस्य च ।
पूर्वाह्णे वाथ मध्याह्णे सा तिथिर्महती स्मृता ॥

^२विष्णुशृङ्खलयोगः

“^१द्वादशी श्रवणर्क्षं च स्पृशेदेकादशीं यदि ।
स एव वैष्णवो योगो विष्णुशृङ्खल ^३संज्ञकः ॥

१) एकादश्याः द्वादश्याः श्रवणानक्षत्रस्य च देवता विष्णुः । एतस्य विष्णु-
देवतत्रितयस्य शृङ्खलावत् परस्परसम्बद्धत्वेन स्थित्या विष्णुशृङ्खल-
संज्ञा उपपद्यते । अत्र श्रवणा एकादशीं द्वादशीं चोभयं स्पृष्ट्वा वर्त्तते ।
अत्र सूर्योदये श्रवणास्थितिर्नपि क्षयते किन्तु श्रवणद्वादश्यां द्वादशी-
श्रवणयोः सूर्योदयकालवर्त्तित्वमावश्यकमित्यनयोर्भेदः ।

द्वादशीरे श्रवणा नक्षत्रं पड़ले तद्द्वारे श्रवणपक्षे द्वादशीरे
श्रवणा करव । द्वादशी ३ श्रवणा घूर्णणादपूज्ये श्रवणाद्वादशी
पूज्य । एकादशी श्रवणपक्षे पड़े श्रवणा न कर श्रवणा द्वादशी श्रवणपक्ष
करवाळपाळे । दुसरेन श्रवणपक्ष कर न पारले (एकादशीरे
पल्लावाळकर) श्रवणा द्वादशीरे श्रवणपक्ष करव ।

जेष्ठ शुक्ल एकादशी तृप्त द्वादशी अष्ट ।

वामनजन्म

शुक्ल शुक्ल द्वादशी वामनजन्म द्वादशी । मध्याह्ने काद्वार कर्मकाल ।

पाठा. १) द्वादश्यां- क । २) ख, ग, ड, भ पंक्ति नास्ति । ३) संज्ञितः-ख, ग, ड ।

ତस्ମିନ୍ନୁପୋଷ୍ୟ ବିଧିବନ୍ଧର: ପ୍ରକ୍ଷୀଣକଲମଃ ।

ପ୍ରାପ୍ନୋତ୍ୟनुତ୍ତମାଂ ସିଦ୍ଧିଂ ପୁନରାବୃତ୍ତିଦୁର୍ଲ୍ଲଭାମ୍" ॥ (ମତ୍ସ୍ୟପୁ.)

୧ ଶକ୍ରୋତ୍ଥାପନମ୍

ଆଦ୍ରେ ମାସି ସିତେ ପକ୍ଷେ ଶ୍ରବଣା ଦ୍ଵାଦଶୀ ଯଦା ।

ଶକ୍ରମୁତ୍ଥାପୟେତ୍ତତ୍ର ଶ୍ରବଣେ ତଦ୍‌ବିଯୋଗତ: ॥ (ବ୍ରହ୍ମାଞ୍ଜପୁ.)

୧ ଏବଂ ଯ: କୁରୁତେ ଯାତ୍ରାମିନ୍ଦ୍ରକେତୋର୍ଯୁ ଧିଷ୍ଠିତଃ ।

ପର୍ଜନ୍ୟ: କାମ^୨ବର୍ଷାଂ ସ୍ୟାତ୍‌ତସ୍ମିନ୍ ^୩ରାଷ୍ଟ୍ରେ ନ ସଂଶୟ: । (ଭବିଷ୍ୟୋତ୍ତର)

ଭୀମଦ୍ଵାଦଶୀ

୨ ମୃଗଶିର୍ଷେ ଶଶଧରେ ମାଘେ ମାସି ^୪ପ୍ରଜାପତେ ।

ଏକାଦଶ୍ୟାଂ ସିତେ ପକ୍ଷେ ସୋପବାସୋ ଜିତେନ୍ଦ୍ରିୟ: ॥

ଦ୍ଵାଦଶ୍ୟାଂ ଷଟ୍‌ତିଳାଚାରଂ କୃତ୍ଵା ପାପାତ୍ ପ୍ରମୁଚ୍ୟତେ ।

ତିଳସ୍ନାୟୀ ତିଳୋଦ୍‌ବର୍ତ୍ତୀ ତିଳହୋମୀ ତିଳୋଦକୀ ॥

ତିଳସ୍ୟ ଦାତା ଭୋକ୍ତା ଚ ଷଟ୍‌ତିଳୀ ନାବସୀଦତି ।

ସକୃତ୍ତୁ ଷଟ୍‌ତିଳୀ ଭୂତ୍ଵା ସର୍ବପାପଃ ପ୍ରମୁଚ୍ୟତେ ।

ତ୍ରିଶଦ୍‌ବର୍ଷସହସ୍ରାଣି ସ୍ଵର୍ଗଲୋକେ ^୩ମହୀୟତେ ॥ (ବିଷ୍ଣୁଧର୍ମୋତ୍ତର)

ଅତ୍ର ତୈଳଗ୍ରହଣେ ଦୋଷମାହ

୧) ଏବଂ ଯଃ ଇତି ଭବିଷ୍ୟୋତ୍ତରବଚନମିତି କାଳସାରେ ବିଷ୍ଣୁଧର୍ମୋତ୍ତରବଚନମିତି
କୃତ୍ୟକୀମୁଦ୍ୟାମ୍ ।

୨) ମୃଗଶିର୍ଷେ-ମୃଗଶିରୋନକ୍ଷତ୍ରେ । ଶଶଧରେ ଚନ୍ଦ୍ରେ ।

୩) ମହୀୟତେ- ପୂଜ୍ୟତେ ।

ବିଷ୍ଣୁ ଶୃଙ୍ଗଲ

ସୂର୍ଯ୍ୟାଦୟକୁ ଏକାଦଶୀ ତା'ପରେ ଦ୍ଵାଦଶୀ ଦେଲେ ଗ୍ରହଣ, ଏକାଦଶୀ
ଓ ଦ୍ଵାଦଶୀ ଉଭୟକୁ ଶୃଙ୍ଗଲରେ ବନ୍ଧି ଶୃଙ୍ଗଲ ଯୋଗ ହୁଏ । (ଗ୍ରହଣ
ଦ୍ଵାଦଶୀରେ ଦ୍ଵାଦଶୀ ଓ ଗ୍ରହଣନକ୍ଷତ୍ର ସୂର୍ଯ୍ୟାଦୟକୁ ଥାନ୍ତି କିନ୍ତୁ ବନ୍ଧି-
ଶୃଙ୍ଗଲରେ ଏକାଦଶୀ ସୂର୍ଯ୍ୟାଦୟକୁ ଥାଏ) ।

ଏହି ଶୃଙ୍ଗଦ୍ଵାଦଶୀରେ ଇନ୍ଦ୍ରଧନୁପୁରୀ ।

ପାଠା. 1) "ଶକ୍ରୋତ୍ଥାପନ"ମିତି- ଗ, ଙ, ଖ । 2) କାଳବର୍ଷା- ଖ, ଗ । 3) ରାଜ୍ୟେ

ଗ । ଦେଶେ- ଖ, ଙ, ଖ । 4) ପ୍ରଜାପତେ- ଗ ।

उपोष्यैककादशीं माघे तैलाभ्यङ्गः कृतस्त्वया ।

द्वादश्यां^१ प्राग्भवे देव तेन व्याघ्रमुखो^२ भवान् ॥ (पद्मपु.)

त्रयोदशी

षष्ठ्यष्टम्यप्यमावास्या कृष्णा चैव त्रयोदशी ।

एताः परयुताः पूज्याः पराः पूर्वेण संयुताः ॥ (निगमः)

पराः— सप्तम्यादयः । “कृष्णा चैव त्रयोदशी”ति विशेषवचनात् ।

त्रयोदशी प्रकर्त्तव्या द्वादशी सहिता विभो । इति (ब्रह्मवैवर्तपु.)
सामान्यवचनं शुक्लत्रयोदशीपरम् । सायंकालीनत्रिमुहूर्त्तव्यापित्वे
पूर्वविद्धायां प्राप्तायां प्रातिपदिक इवास्याप्यपरा^३ल्लः मुख्योऽपेक्षित इति
द्रष्टव्यम् ।

त्रयोदशी प्रकर्त्तव्या या भवेदापराल्लिकी^४ । (स्कन्दपु.)

एकादशी तृतीया च षष्ठी चैव त्रयोदशी ।

पूर्वविद्धा तु कर्त्तव्या यदि न स्यात् परेऽहनि । (वसिष्ठः)

इति वचनात् ।

कृष्णपक्षे^५ यदि परविद्धा न लभ्यते, तदा पूर्वविद्धैव ग्राह्या ।

शुक्ला त्रयोदशी पूर्वा परा कृष्णत्रयोदशी ।

अलाभे साऽपि पूर्वैव पूर्वानङ्गत्रयोदशी ॥

“या शुक्ला गृह्यते पूर्वा गृह्यतां सापराल्लिकी”ति माधवाचार्याः ।

अनङ्गत्रयोदशी

“मार्गशीर्षेऽमले पक्षे” इत्युपक्रम्य—

माघ शुक्ल द्वादशी क्षम द्वादशी । एकादशी दिन उपवास कर
द्वादशीले सप्तम्यावर कले घटोत्तमपूजा होव ।

शुक्ल सप्तम्यादशी पूर्वपक्षा ३ कृष्ण सप्तम्यादशी पक्षपक्षा । अत्र
सप्तम्या कृष्ण सप्तम्यादशी मध्य पूर्वपक्षा ३ ।

पाठा. 1) द्वादशी प्राप्य वै- क । 2) भव- ज । 3) -राल्लसम्बन्धोऽपेक्षि-
ख, ग, ज, भ । 4) -ल्लिकी । इति माधवाचार्याः । अनन्तरं
एकादशीत्यादि वचनं नान्ति- ग । 5) यदा- ख, ड, ज, भ ।

ଅନଙ୍ଗନ କୃତା ହ୍ୟେଷା ତେନାନଙ୍ଗତ୍ରयोदशी"ति (भविष्ये)
 कालमाधवीय उपसंहृतम् ।

कृष्णाष्टमी बृहत्तुल्या सावित्री वटपैतृकी ।

अनङ्गत्रयोदशी रम्भा उपोष्याः पूर्वसंयुताः ॥ (संवर्तः)
 तिथितत्त्वे तु- "चैत्रशुक्लत्रयोदश्यां मदनं दमनात्मकम् ।

कृत्वा सम्पूज्य विधिवद् वीजयेद् व्यजनेन च ॥

ततः ^१संधुक्षितः कामः पुत्रपौत्रसमृद्धिदः ।

^२"कामदेवस्त्रयोदश्यां पूजनीयो यथाविधि ॥

रतिप्रीतिसमायुक्तो ह्यशोकमणिभूषितः" । (भविष्यपु.)

ततः प्रातः समुत्थाय स्नात्वा ^२कलशवारिणा ॥

परं सौभाग्यमाप्नोति कामांश्चाप्नोति पुष्कलान् । (शतानन्दः)

^३दमनो- दमनकवृक्षः । मदनं चन्दनात्मकमिति क्वचित्पाठः ।

^३संधुक्षितः-प्राणितः ।

एवं यः कुरुते पूजामनङ्गस्य महात्मनः ।

भवन्ति नापदस्तस्य तस्मिन्नव्दे कदाचन ॥ इति । (भविष्ये)

चतुर्दशी

शुक्ला चतुर्दशी ग्राह्या परविद्धा सदा व्रते ।

शुक्लपक्षोऽष्टमी चैत्र शुक्लपक्षे चतुर्दशी । (व्यासः)

पूर्वविद्धा न कर्त्तव्या कर्त्तव्या परसंयुता ॥ (निगमः)

इति वचनात् शुक्ला चतुर्दशा परविद्धा ग्राह्या । कृष्णचतुर्दशी तु पूर्वविद्धा
 ग्राह्या ।

१) कामदेव इति श्लोकस्तु देवीपुराणे (अ ६१/१७ १८) अपि वर्तते ।

२) दमनः भाषायां दम्राणा इति प्रसिद्धः ।

ଅନଙ୍ଗ ଚତୁର୍ଦ୍ଦଶୀ

ମାର୍ଗଶିର ଶୁକ୍ଳ ଚତୁର୍ଦ୍ଦଶୀ ଓ ଚୈତ୍ର ଶୁକ୍ଳ ଚତୁର୍ଦ୍ଦଶୀ ଅନଙ୍ଗ
 ଚତୁର୍ଦ୍ଦଶୀ । ସେ ପୂଜିତ ହେବ ।

ପାଠା. 1) ସନ୍ଧୂଷିତ:- ଗ । 2) ଲବଣବାରିଣା:- ଗ । 3) ସନ୍ଧୂଷିତ:- ଗ ।

“କୃଷ୍ଣପକ୍ଷେଽଟମୀ ଚୈବ କୃଷ୍ଣପକ୍ଷେ ଚତୁର୍ଦ୍ଦଶୀ ।

ପୂର୍ବବିଦ୍ଭାବ କର୍ତ୍ତବ୍ୟା ପରବିଦ୍ଭା ନ କୁତ୍ତଚିତ୍” ॥ (ଆପସ୍ତମ୍ବ:)

ଚୈତ୍ରଶ୍ରାବଣଚତୁର୍ଦ୍ଦଶ୍ୟୌ ^୧ଶୁକ୍ଳପକ୍ଷେଽପି ରାତ୍ରିଯୋଗିନ୍ୟୌ ଗ୍ରାହ୍ୟେ ।

“ମଧୁଶ୍ରାବଣମାସସ୍ୟ ଶୁକ୍ଳା ଯା ତୁ ଚତୁର୍ଦ୍ଦଶୀ ।

ସା ରାତ୍ରିବ୍ୟାପିନୀ ଗ୍ରାହ୍ୟା ପରା ପୂର୍ବାଲ୍ଲିଖାମିନୀ” ॥ (ତ୍ରୌଷାୟନ:)

ପରା ମାସାନ୍ତରବର୍ତ୍ତିନୀ ଶୁକ୍ଳଚତୁର୍ଦ୍ଦଶୀ ।

ଦମନକଚତୁର୍ଦ୍ଦଶୀ

“ମଧୁମାସେ ତୁ सम्प्राप्ते ଶୁକ୍ଳପକ୍ଷେ ଚତୁର୍ଦ୍ଦଶୀ ।

ପ୍ରାକ୍ତା ଦମନଭଞ୍ଜୀତି ସିଦ୍ଧିଦା ତୁ ମହୋତ୍ସବା” ॥

ପୂଜୟନ୍ତି ଚ ଯେ ମର୍ତ୍ତ୍ୟାସ୍ତଦଞ୍ଜନବପ୍ତବ: ।

ତେ ଯାନ୍ତି ପରମ୍ ସ୍ଥାନଂ ଦମନସ୍ୟ ପ୍ରଭାବତ:” ॥ (ସ୍କନ୍ଦପୁ.)

ପୂର୍ବବିଦ୍ଭା ଗ୍ରାହ୍ୟା ।

“ସର୍ବା ଚତୁର୍ଦ୍ଦଶୀ ପୂଜ୍ୟା ଯୁକ୍ତା ପୂର୍ଣ୍ଣେନ୍ଦୁନା सह ।

ଅପୂଜ୍ୟା ପୂର୍ଣ୍ଣିମାୟୁକ୍ତା ମର୍ଦ୍ଦା ଶୁକ୍ଳା ଚତୁର୍ଦ୍ଦଶୀ” ॥ (ବାୟୁପୁ.)

ନୃସିଂହଚତୁର୍ଦ୍ଦଶୀ

“ଶୁକ୍ଳପକ୍ଷେ ଚତୁର୍ଦ୍ଦଶ୍ୟାଂ ମାସି ମାଧବସଞ୍ଜକେ ।

ପ୍ରାଦୁର୍ଭୂତୋ ନୃପଞ୍ଚାସ୍ୟସ୍ତସ୍ମାତ୍ତାଂ ସମୁପୋଷୟେତ୍ ॥

ଅନଞ୍ଜନେ ସମାୟୁକ୍ତା ନ ଶୋପୋଷ୍ୟା ଚତୁର୍ଦ୍ଦଶୀ ।

ପୂର୍ଣ୍ଣାୟୁକ୍ତାଂ ତୁ ତାଂ କୁର୍ଯ୍ୟାନ୍ ନରସିଂହସ୍ୟ ^୩ତୃପ୍ତୟେ ॥

୧) ମହାନୁ ଉତ୍ସବ: ଯस्याଂ ସା ।

୨) ଶ୍ରୀଜଗନ୍ନାଥମନ୍ଦିରେ ତୁ ଦମନୋତ୍ସବ: ଉଦୟବେଦେନ କ୍ରିୟତେ ।

ଚତୁର୍ଦ୍ଦଶୀ ଶୁକ୍ଳପକ୍ଷରେ ପଡ଼ଇବା ଓ କୃଷ୍ଣପକ୍ଷରେ ପୂର୍ବବିଦ୍ଭା ଅଟେ । କିନ୍ତୁ ଚୈତ୍ର ଶୁକ୍ଳ ଚତୁର୍ଦ୍ଦଶୀ ଓ ଶ୍ରାବଣ ଶୁକ୍ଳ ଚତୁର୍ଦ୍ଦଶୀ ପ୍ରଦେଶବ୍ୟାପିନୀ ଗ୍ରାହ୍ୟା ।

ଦମନକ ଚତୁର୍ଦ୍ଦଶୀ

ଚୈତ୍ର ଶୁକ୍ଳଚତୁର୍ଦ୍ଦଶୀ ଦମନକ ଚତୁର୍ଦ୍ଦଶୀ, ସେ ପୂର୍ବବିଦ୍ଭା, (କିନ୍ତୁ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ମନ୍ଦିରରେ ଦମନକ ଚତୁର୍ଦ୍ଦଶୀ ସୂର୍ଯ୍ୟୋଦୟବ୍ୟାପି ଅନୁଷ୍ଠାରେ ନିର୍ଣ୍ଣୀତ ହୁଏ) ।

ପାଠା. 1) ଶୁକ୍ଳେଽପି- ଖ, ଛ । 2) ନରସିଂହ-ଖ, ଛ, ଛ । 3) ତୃପ୍ତୟେ- କ ।

ମଧ୍ୟାହ୍ନେ ଭୋଜନବେଳାୟାଂ ସମୁତ୍ତୀର୍ଯ୍ୟ ସରିତ୍ତଟେ ।

ଦଦର୍ଶ ଶିଳା ସା ଶ୍ରୀମାତଂ ସମୂହଂ ରକ୍ତବାସସମଂ” ॥

ଚତୁର୍ଦ୍ଦଶ୍ୟାମର୍ଚ୍ଚୟନ୍ତଂ ଭକ୍ତ୍ୟା ଦେବଂ ପୃଥକ୍ ପୃଥକ୍ ॥ ଇତି (ଭବିଷ୍ୟପୁ.)
 ଗଚନାତ୍ ମଧ୍ୟାହ୍ନେ କର୍ମକାଳ ଇତି ଚେନ୍ନ । “ପୂର୍ବାହ୍ନୋ ବୈ ଦେବାନା”ମିତି ଶ୍ରୁତ୍ୟା
 ଦୈବକୃତ୍ୟେ ବିହିତସ୍ୟ ପୂର୍ବାହ୍ନସ୍ୟ ବିଧ୍ୟସମାଭିବ୍ୟାହୃତାର୍ଥବାଦେନ ବାଧାଯୋଗାତ୍ ।
 କିନ୍ତୁ ତସ୍ୟୈବ ଗୌଣକାଳବୋଧକଂ ତତ୍ । ଭବିଷ୍ୟେ ତୁ—

“ଆରାଧିତେ ମହେନ୍ଦ୍ରେ ତୁ ଧ୍ବଜାକାରାସୁ ଯଷ୍ଟିଷୁ ।

ତତଃ ଶୁକ୍ଳଚତୁର୍ଦ୍ଦଶ୍ୟାମନନ୍ତଂ ପୂଜୟେଦ୍ଧରିମ୍ ॥

ଏତ୍ର ତିଥିନ୍ତରବତ୍ ତ୍ରିମୁହୂର୍ତ୍ତଂ ମୁଖ୍ୟଃ । “ଦୈବେ ହ୍ୟାଦିକୀ ଗ୍ରାହ୍ୟା”ଇତି ଗଚନେନ
 ଦ୍ବିମୁହୂର୍ତ୍ତସ୍ତ୍ବ^୨ନୁକଲ୍ପଃ । ଉଦ୍ୟେ ଦ୍ବିମୁହୂର୍ତ୍ତାଽପି ଗ୍ରାହ୍ୟାନନ୍ତର^୧ତାଦିଦ୍ଧିତି ।

ଚିତ୍ରାକୃଷ୍ଣଚତୁର୍ଦ୍ଦଶୀ

“କାର୍ତ୍ତିକେ ଭୌମବାରେ ତୁ ଚିତ୍ରାକୃଷ୍ଣଚତୁର୍ଦ୍ଦଶୀ ।

ତସ୍ୟାମାରାଧିତଃ ସ୍ଥାପୁନଂୟେତ୍ ଶିବପୁରଂ ଧ୍ରୁବମ୍ ॥

ଯାଂ କାଂଚିତ୍ ସରିତଂ ପ୍ରାପ୍ୟ କୃଷ୍ଣପକ୍ଷେ ଚତୁର୍ଦ୍ଦଶୀମ୍ ।

ଯମୁନାୟାଂ ବିଶେଷେଣ ନିୟତଂ ତର୍ପୟେଦ୍ ଯମାନ୍ ॥

ତ୍ରିୟମାୟାଂ ଧର୍ମରାଜାୟାଂ ମୃତ୍ୟୁବେ ଚାନ୍ତକାୟାଂ ଚ ।

ବୈବସ୍ବତାୟାଂ କାଳାୟାଂ ସର୍ବଭୂତକ୍ଷୟାୟାଂ ଚ ॥

୧) ଆରାଧିତ ଇତି ଶ୍ଳୋକଃ ଅଗ୍ନିପୁରାଣେଽପି (୧୧୨-୭) ଗଚ୍ଚତି ।

୨) ଦ୍ବିମୁହୂର୍ତ୍ତବ୍ୟାପ୍ତିମ୍ ଅନୁକଲ୍ପତ୍ବେନ ଗ୍ରନ୍ଥକୃତ୍ ସ୍ବୀକରୋତି । ଗଦାଧରସ୍ତୁ ନ
 ସ୍ବୀକୃତେ ।

୩) ମତ୍ସ୍ୟପୁରାଣସ୍ୟ (୧୦୧/୨୧-୨୨) ଶ୍ଳୋକଯୋଗ୍ୟମେବ ପାଠଃ ସମଃ । “ଚିତ୍ରାକୃଷ୍ଣ-
 ଚତୁର୍ଦ୍ଦଶୀସଂଜ୍ଞାତଃ ଚତୁର୍ଦ୍ଦଶ୍ୟାଂ ଚିତ୍ରାନକ୍ଷତ୍ରଯୋଗଃ ମୁଖ୍ୟଃ । ତେନ ଭୌମବାରଯୋଗା-
 ଗାଦେଽପି ଯୋଗୋ ଗବେଦେବ ।

ଅନନ୍ତବ୍ରତ

ବ୍ରତ ଶୁକ୍ଳ ଚତୁର୍ଦ୍ଦଶୀ ଅନନ୍ତ ଚତୁର୍ଦ୍ଦଶୀ । ସୋଦୟ ଦ୍ବିମୁହୂର୍ତ୍ତ କର୍ମକାଳ ।
 ଚତୁର୍ଦ୍ଦଶେ ସୋଦୟ ଦ୍ବିମୁହୂର୍ତ୍ତ ବ୍ରତଂ । ପରଦିନ ଦ୍ବିମୁହୂର୍ତ୍ତରୁ କର୍ମଲେ
 ପୂର୍ବଦିନ ଉଦୟରୁ ଚତୁର୍ଦ୍ଦଶୀ ନ ଥିଲେ ମଧ୍ୟ ପୂର୍ବଦିନ ଅନନ୍ତବ୍ରତ କରାଯିବ ।

ପାଠା. 1) ବ୍ରତେ ତିଥିରिति- ଖ, ଘ, ଙ । କାଳମାଧବେଽପି ଅଗ୍ନି ପାଠଃ ।

ଔଦୁମ୍ବରାୟ ଦଧ୍ନାୟ ନୀଳାୟ ପରମେଷ୍ଠିନେ ।
 ବୃକୋଦରାୟ ଚିତ୍ରାୟ ଚିତ୍ରଗୁପ୍ତାୟ ବୈ ନମଃ ॥
 ଏକୈକସ୍ୟ ତିଳୈମିଶ୍ରାନ୍ ତ୍ରୀଂସ୍ତୁ ଦଦ୍ୟାଞ୍ଜଳାଞ୍ଜଳୀନ୍ ।
 ସବ୍‌ତ୍ସରକୃତଂ ପାପଂ ତତ୍‌କ୍ଷଣାଦେବ ନଶ୍ୟତି” ॥ (ଭବିଷ୍ୟପୁ.)

ପାଷାଣଚତୁର୍ଦ୍ଦଶୀ

“ବୃଷିବକ୍ତ୍ରେ ଶୁକ୍ଳପକ୍ଷେ ତୁ ଯା ପାଷାଣଚତୁର୍ଦ୍ଦଶୀ ।
 ତସ୍ୟାମାରାଧ୍ୟେହଂବିଂ ନକ୍ତଂ ପାଷାଣଭୋଜନୈଃ ॥
 ଐଶ୍ଵର୍ଯ୍ୟସୌଖ୍ୟସୀମାଘ୍ୟ ରୂପାଞ୍ଚି ପ୍ରାପ୍ତୁଃସାମ୍ବରଃ” ॥ (ଦେବୀପୁ.)

ପାଷାଣାକାରପିଣ୍ଡକ ଇତି ଜୀମୂତବାହନଃ । ନକ୍ତମିତି-ବଚନାନୁକ୍ତକାଳଃ
 ପ୍ରଧାନମ୍ । ଯଦା ତୁଭୟରାତ୍ରौ ଚତୁର୍ଦ୍ଦଶୀସମ୍ଭବଃ ତଦା ପରଦିନେ ପୂଜାଦିକଂ
 କାର୍ଯ୍ୟମ୍ ।

ମାଘକୃଷ୍ଣଚତୁର୍ଦ୍ଦଶୀ

“ମାଘେ ମାସ୍ୟସିତେ ପକ୍ଷେ ରଟନ୍ତ୍ୟାଧ୍ୟା ଚତୁର୍ଦ୍ଦଶୀ ।
 ତସ୍ୟାମୁଦୟବେଳାୟାଂ ସ୍ନାତୋ ନାବେକ୍ଷତେ ଯମମ୍” ॥ (ଯମଃ)

ଉଦୟବେଳାୟାମ୍— ଅରୁଣୋଦୟବେଳାୟାମ୍ ।

“ଅନକାଞ୍ଚିୟୁଦିତେ କାଳେ ମାଘେ କୃଷ୍ଣଚତୁର୍ଦ୍ଦଶୀ ।
 ସତାରବ୍ୟୋମକାଳେ ତୁ ତत्र ସ୍ନାନଂ ମହାଫଳମ୍” ॥
 “ମାଘେ ମାସି ରଟନ୍ତ୍ୟାପଃ କୃଷ୍ଣପକ୍ଷେ ଚତୁର୍ଦ୍ଦଶୀମ୍ ।
 ବ୍ରହ୍ମଧ୍ନମପି ଚାଣ୍ଡାଳଂ କଂ ପତନ୍ତଂ ପୁନିମହେ” ॥ (ଭବିଷ୍ୟୋତ୍ତରପୁ.)

କାର୍ତ୍ତିକ କୃଷ୍ଣଚତୁର୍ଦ୍ଦଶୀ ଚିତ୍ରା ନକ୍ଷତ୍ର ଓ ମଙ୍ଗଳବାର ଯୁକ୍ତ ହେଲେ ଚିତ୍ରା
 କୃଷ୍ଣଚତୁର୍ଦ୍ଦଶୀ ହୁଏ । ତହିଁରେ ଯମୁନାନଦୀରେ ଚତୁର୍ଦ୍ଦଶେ ଯେ କୌଣସି
 ନଦୀରେ ଯମ ଚର୍ପଣ କଥେୟ । ମଙ୍ଗଳବାର ଯୋଗ ନ ଥିଲେ ମଧ୍ୟ କେବଳ
 ଚିତ୍ରା ଯୋଗରେ ଚିତ୍ରା କୃଷ୍ଣଚତୁର୍ଦ୍ଦଶୀ ଯୋଗ ହୋଇପାରେ) ।

ପାଷାଣ ଚତୁର୍ଦ୍ଦଶୀ

ମାର୍ଗଶିର ଶୁକ୍ଳଚତୁର୍ଦ୍ଦଶୀ ପାଷାଣଚତୁର୍ଦ୍ଦଶୀ । ତାହାର କର୍ମକାଳ
 ନକ୍ତକାଳ । ଉଦୟବେଳେ ପ୍ରଦୋଷକୁ ଚତୁର୍ଦ୍ଦଶୀ ରହିଲେ ପରଦିନ ହେବ ।

सर्वान् कामानवाप्नोति प्रेत्य चेह च मानवः ।

शिवरात्रिव्रतं नाम सर्वपापप्रणाशनम् ॥

आचाण्डालप्रसूतानां भुक्तिमुक्तिप्रदायकम् । इति (ईशानसंहिता)
द्वादशाब्दात्मिकावृत्तियुक्तं चतुर्विंशाब्दात्मिकावृत्तियुक्तं वा कास्यफल-
साधनं नरमात्राधिकारिकम् । अत्र उपवासः पूजा जागरणं चेति त्रयं
प्रधानम् ।

“उपवासप्रभावेण तथा चैवात्रजागरात् ।

शिवरात्रौ तथा शास्त्रोलिङ्गस्यापि प्रपूजनात् ॥

अक्षयान् लभते लोकान् शिवसायुज्यमाप्नुयात्” । (स्कन्दपु.)

(^१एवं च) — “अथवा शिवरात्रि तु पूजाजागरणैर्नयेत्” ॥ इति वचनम्
अशक्तस्य तावन्मात्रेण प्रत्यवायपरिहार इत्येवं परम् । अत्र प्रदोष-
व्याप्तिरर्द्धरात्रिव्याप्तिश्च द्वयं ग्राह्यम् ।

“प्रदोषव्यापिनी ग्राह्या शिवरात्रि-चतुर्दशी” । (स्मृत्यन्तरम्)

“माघकृष्णचतुर्दश्यां महादेवी महानिशि ॥

शिवलिङ्गतयोद्भूतः कोटिसूर्यसमप्रभः ।

तत्कालव्यापिनी ग्राह्या शिवरात्रिव्रते तिथिः” ॥ (ईशानसंहिता)

एवं सति तिथिद्वये पूर्वद्युरेव प्रदोषनिशीथोभयव्याप्तौ पूर्वद्युरेव व्रतम् ।

“त्रयोदशी यदा देवि दिनभुक्ति” प्रमाणतः ।

जागरे शिवरात्रिः स्यान्निशि पूर्णा चतुर्दशी” ॥ (स्कन्दपु.)

सा शिवरात्रिः । तस्यामेव व्रतम् इत्यर्थः ।

परेद्युरेव प्रदोषनिशीथोभयव्याप्तौ तत्रैव व्रतम् ।

“निशाद्वये चतुर्दश्यां पूर्वा त्याज्या परा शुभा,” (कामिकम्) ।

पूर्वदिने ^२निशीथमारभ्य चतुर्दशी परदिननिशीथपर्यन्तं चेद् व्याप्नोति

तदा परत्र व्रतमित्यर्थः ।

पूर्वद्युः निशीथव्याप्तिः परेद्युः प्रदोषव्याप्तिश्चेत् पूर्वत्र व्रतम् ।

१) दिनभुक्तिप्रमाणतः- सूर्यास्तपर्यन्ता ।

पाठा. १) ग, ड, झ पाठः । २) निशामारभ्य- क, घ, झ ।

“अर्द्धरात्रात् पुरस्ताच्चेज्जयायोगोऽवगम्यते ।

पूर्वविद्धैव कर्तव्या शिवरात्रिः शिवप्रियैः” ॥ (पद्मपुः)

“जयन्ती शिवरात्रिश्च कार्ये भद्राजयान्विते” ॥ (स्कन्दपु.)

इति वचनात् ।

पूर्वेद्युः प्रदोषव्याप्तिर्नास्ति, निशीथव्याप्तिरपि नास्ति चेदुत्तरत्र प्रदोष-
मात्र^१व्यापिनी ग्राह्या ।

“जयाप्रयुक्तां न तु जातु कुर्याच्छिवस्य रात्रिं प्रियकृच्छिवस्य”

इति वचनात् ।

पूर्वेद्युः प्रदोषादूर्ध्वं प्रवृत्ता परेद्युः क्षयवशात् प्रदोषादवगिरेव समाप्ता
चेत् परेद्युरेव व्याप्तिद्वयाभावात् पूर्वद्युर्निशीथव्याप्तेः सद्भावात् जया-
योगाच्च पूर्वोपोष्या ।

त्रिस्पृशायां फलाधिक्यम् ।

त्रयोदशीकला चैव मध्ये चैव चतुर्दशी :

अन्ते चैव सिनीवाली त्रिस्पृश्यां शिवमर्चयेत् ॥

तथा वारविशेषे फलाधिक्यम् ।

माघकृष्णचतुर्दश्यां रविवारो यदा भवेत् ।

भौमो वाथ भवेद्देवि कर्तव्यं व्रतमुत्तमम् ॥

शिवयोगस्य योगो वै तद् भवेदुत्तमोत्तमम् ॥ (स्कान्देशानसंहिते)

अत्र पूर्वविद्धाथामुपवासे, परेद्युस्तिथिमध्ये वा पारणं तिथ्यन्ते वा^२ ।

तिथिनक्षत्रनियमे तिथिभान्ते च पारणम् ॥ इति (सुमन्तु) वचनात् ।

तिथ्यन्ते पारणं प्राप्तम् । यत्तु वचनम्—

उपवासेषु सर्वेषु पूर्वाह्णे पारणं भवेत् ।

तिथ्यन्ते चैव भान्ते च पारणं यत्र चोद्यते ॥

१) वचनस्य पूर्वार्द्धं यथा—

“माघासिते भूतदिनं कदाचिदुपैति योगं यदि पञ्चदश्या” इति ।

जया—त्रयोदशी ।

२) वेति नात्र विकल्पः अपितु प्रश्नात्मकः पूर्वपक्षः । तिथिमध्ये इति सिद्धान्तः ।

पाठा. १) मात्रव्यापित्वे सैव ग्राह्या—भ ।

ଯାମତ୍ରयोद्धर्ववर्त्तिभ्यां प्रातरेव हि पारणम्” । इति (स्मृति) वचनात्
 यामत्रयोद्धर्वव्यापितिथ्यन्तपरम् । तेनात्रापि—

“तिथीनामेव सर्वासामुपवासव्रतादिषु ।

तिथ्यन्ते पारणं कुर्याद् विना शिवचतुर्दशीम्” ॥ इति (स्कन्दपु.)
 चतुर्दशीमध्येऽपि पारणं तदपि यामत्रयाद्धर्वं चतुर्दश्यन्ते सति द्रष्टव्यम् ।

“उपोषणं चतुर्दश्यां चतुर्दश्यां तु पारणम् ।

कृतैः सुकृतलक्षैश्च लभ्यते ^१वाथवा न वा ॥

ब्रह्मा सव्यं चतुर्वक्त्रैः पञ्चवक्त्रैस्तथाप्यहम् ।

“सिक्थे सिक्थे फलं तस्य शक्तो वक्तुं न पार्वति” (स्कन्दपु.)

यामत्रयात् पूर्वं तु तिथ्यन्ते तिथ्यन्त एव पारणमिति माधवाचार्यव्यवस्था ।
 वस्तुतोऽत्र “तिथ्यन्ते पारणं कुर्याद् विना शिवचतुर्दशीम्” इति तिथ्यन्त-
 पारणविधौ शिवरात्रिपय्युदासात् यामत्रयात् पूर्वमपि तिथ्यन्ते चतुर्दश्या-
 मेव पारणम् ।

“उपोषणं चतुर्दश्यां चतुर्दश्यां तु पारणम्” इति वचनस्य गुणफल-
 सम्बन्धपरस्य निरवकाशत्वेन बलवत्त्वाच्च । तिथ्यन्तपारणवचनस्य
 व्रतान्तरसावकाशत्वात् नित्यत्वाच्च काम्याद् दुର୍बलत्वाच्च । केवल
 श्राद्धकारिणा नित्यस्यकरणे गुणफलकामना न कर्तव्या । तस्य
 यामत्रयोद्धर्वं तत्पूर्वं वा तिथ्यन्ते दर्शश्राद्धं कृत्वा पारणकरणमेव शा^२स्त्रार्थ
 इति ।

१) सिक्थे सिक्थे- प्रतिग्रासम् ।

ଶିବରାସି

ଫାଲ୍‌ଗୁନ କୃଷ୍ଣ ଚତୁର୍ଦ୍ଦଶୀ ଶିବରାସି । ନରନାଶ ତାହାର ଅଧିକାର ।
 ତହିଁରେ ଉପବାସ ପୂଜା ଓ ରାସିଜାଗରଣ ଭଜନଗୀତି ପ୍ରଧାନ କର୍ମ । ପ୍ରଦୋଷ
 ଓ ନିଶୀଥ ଭରତ୍ସୁ ତାହାର ଗ୍ରାହ୍ୟକାଳ । ଦୁଇଦିନ ନିଶୀଥ (ଅର୍ଦ୍ଧରାସି)କୁ
 ଚତୁର୍ଦ୍ଦଶୀ ଥିଲେ ତା ନ ଥିଲେ ପରଦିନ ଶିବରାସି ହେବ । ଶିବରାସି ବ୍ରତର
 ପରଦିନ ଚତୁର୍ଦ୍ଦଶୀ ତଥା ଥିଲେ ମଧ୍ୟ ତଥା ମଧ୍ୟରେ ପାରଣ କରାଯାଇପାରିବ ।

ପାଠା. 1) ବାଥବା- ଗ । 2) ଶସ୍ତମିତି- ଗ ।

‘चैत्रकृष्णचतुर्दशी

“चैत्रे मासि चतुर्दश्यां मदनस्य महोत्सवः ।

जुगुप्सितोक्तिभिः कार्यो गीतवाद्यादिभिर्नृप ॥

भगवांस्तुष्यते कामः पुत्रपौत्रसमृद्धिदः” ॥

“न मानयन्ति ये गर्वान् मद्दिनं मानवाधमाः ।

तेषां पुण्यफलं दत्तं मया ते चैत्रमासिक” ॥

ते तुभ्यमसुराय ।

“चैत्रकृष्णचतुर्दश्यां यः स्नायाच्छिवसन्निधौ ।

पिशाचत्वं न तस्य स्यात् गङ्गायां तु विशेषतः ॥

चैत्रकृष्णचतुर्दश्यामङ्गारकदिनं भवेत् ।

पिशाचत्वं पुनर्न स्याद् गङ्गायां स्नानभोजनात्” ॥ (शतानन्दः)

स्नुहीचतुर्दशी

“धवलितकलशम्यस्तरक्तपताका स्नुहीभवने ।

चैत्रासितभूतदिने पापरुजं दूरतोद्यते” ॥ (राजमार्तण्डः)

चैत्रकृष्णचतुर्दश्यां पिष्टादिभिः शुक्लीकृतघटे स्नुहीशाखां रक्तपताका-
युक्तां विधाय गृहोपरि स्थापयेत् ।

१) चैत्रकृष्णचतुर्दश्यां मदनोत्सवः । तत्र अश्लीलकथनस्य विधेयत्वात्
अश्लीलकथनस्य च गर्हितत्वात् उत्कलदेशे तस्य उत्सवस्य प्रचलनं
नास्तीति कालसारे । वस्तुनस्तु उत्कलदेशे तत्समाचारो नास्ति ।
शिवसन्निधिस्नानादौ विरोधाभावात् तत् विधेयमेव । “चैत्रकृष्णे”ति
पुलस्त्यवचनमितिकमलाकरः । तदवचनं “चैत्रशुक्लचतुर्दश्या”मिति देवल-
वचनमिति च रघुनन्दनस्तिथितत्त्वे-१३३। कमलाकरस्तु चैत्रपूर्णिमानन्तरं
तदुत्सवं दर्शयन् पूर्णिमान्तवैशाखकृष्णपक्षे एव दर्शयति । तथावाङ्गी-
स्नानमपि चैत्रपूर्णिमानन्तरं दर्शयन् सदाचारविरोधमाचरति ।

ଚେଷ କୃଷ୍ଣଚତୁର୍ଦ୍ଦଶୀ ମଦନରତ୍ନ ଶୀ । ସେଥିରେ ଶିବଙ୍କ ନକହରେ ସ୍ନାନ ହେଉ ।

ଚେଷ କୃଷ୍ଣଚତୁର୍ଦ୍ଦଶୀ ସୁଧାଚତୁର୍ଦ୍ଦଶୀ । ସେଦିନ ରକ୍ତ ପତାକାଯୁକ୍ତ

ସିନ୍ଧୁଗଛକୁ ନାଲିପତାକାସହ ପିଠଭୋଜନ । ମାଠିଆରେ ପୋତି ଘର ଭିତରେ

ରଖିବ ।

ପାଠା. 1) ଦୂରତୋଽଭିଧତେ-କ ।

ପୌର୍ଣ୍ଣମାସୀ

ଉପବାସେ ^୧ସା ଚତୁର୍ଦ୍ଦଶୀୟୁତା ଗ୍ରାହ୍ୟା ଯୁଗ୍ମାତ୍ ।

“ଏକାଦଶ୍ୟଷ୍ଟମୀ ଷଷ୍ଠୀ ପୌର୍ଣ୍ଣମାସୀ ଚତୁର୍ଦ୍ଦଶୀ ।

ଅମାବାସ୍ୟା ତୃତୀୟା ଚ ତା ଉପୋଷ୍ୟା: ପରାନ୍ବିତା:” ॥ (ବୃହସ୍ପତି:)

ଅत्र ^୨ଉପବାସଶବ୍ଦୋ ବ୍ରତପର: । ବ୍ରତେ ପରବିଦ୍ଧା ଗ୍ରାହ୍ୟା ଇତ୍ୟର୍ଥ: ।

“ଭୂତବିଦ୍ଧା ନ କର୍ତ୍ତବ୍ୟା ଅମାବାସ୍ୟା ^୨ ଚ ପୂର୍ଣ୍ଣିମା ।

ବର୍ଜୟିତ୍ବା ମୁନିଞ୍ଚେଷ୍ଠ: ସାବିତ୍ରୀବ୍ରତମୁତ୍ତମମ୍” ଇତି ॥ (ବ୍ରହ୍ମବୈ.ପୁ)

“ପଞ୍ଚାନ୍ତେ ଶ୍ରୋତସି ଶ୍ନାୟାତ୍ତେନ ନାୟାତି ମତ୍ପୁରମ୍” ॥ ଇତି ଯମବଚନମ୍

“ପୌର୍ଣ୍ଣମାସୀଷୁ ଚୈତାସୁ ମାସକ୍ଷଣସହିତାସୁ ଚ ।

ଏତାସାଂ ଶ୍ନାନଦାନାଭ୍ୟାଂ ଫଳଂ ଦଶଗୁଣ ସ୍ମୃତମ୍” ॥ (ସ୍କାନ୍ଦମାତ୍ରେ)

“ଦୃଶ୍ୟେତେ ସହିତୌ ଯସ୍ୟାଂ ଦିବି ଚନ୍ଦ୍ରବୃହସ୍ପତି ।

ପୌର୍ଣ୍ଣମାସୀ ତୁ ମହତୀ ଜ୍ୟେଷ୍ଠା ^୩ ସଂବତ୍ସରୈ ତୁ ସା ॥୧

ତସ୍ୟାଂ ଶ୍ନାନୋପବାସାଭ୍ୟାମକ୍ଷୟଂ ପରିକୀର୍ତ୍ତିତମ୍ (ବିଷ୍ଣୁ: ୪୯-୧୦)

ସହିତୌ ମାସସଂଜ୍ଞାଦିନିମିତ୍ତକକୃତ୍ତିକାଦିନକ୍ଷତ୍ରଗତୌ । ମହାକାର୍ତ୍ତିକପ୍ରାଦି-
ଦର୍ଶନାତ୍ ।

“^୨ମାସସଂଜ୍ଞେ ଯଦା ଋକ୍ଷେ ଚନ୍ଦ୍ର: ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣମଞ୍ଡଳ: ।

ଗୁରୁଣା ଯାତି ସଂଯୋଗଂ ସା ତିଥିର୍ଯମହତୀ ସ୍ମୃତା” ॥ (ଗାର୍ଗ୍ୟ:)

‘ଆଷାଢ଼ୀ କାର୍ତ୍ତିକୀ ମାଘୀ ବୈଶାଖୀଷୁ ଚ ^୪ ଯତ୍ କୃତମ୍ ।

ତଦନନ୍ତଫଳଂ ପ୍ରୋକ୍ତଂ ଶ୍ନାନଦାନଜପାଦିକମ୍” ॥ (ମହାଭାରତମ୍)

୧) ଉପବାସ: ଉପୋପଣମାତ୍ରମ୍ । ବ୍ରତଶବ୍ଦସ୍ତୁ ନକ୍ତାଦିଷ୍ବପି ସାମାନ୍ୟ: ପୂଜାଦି-
ସହିତ: ।

୨) କାର୍ତ୍ତିକପୂର୍ଣ୍ଣିମାୟାଂ କୃତ୍ତିକାନକ୍ଷତ୍ରେ ଚନ୍ଦ୍ରବୃହସ୍ପତ୍ୟୋର୍ଯୋଗେ ମହାବାର୍ତ୍ତିକୀ, ତଥା
ମାର୍ଗଶିରପୂର୍ଣ୍ଣିମାୟାଂ ମୃଗଶିରସି ଚନ୍ଦ୍ରବୃହସ୍ପତ୍ୟୋର୍ଯୋଗେ ମହାମାର୍ଗଶିର୍ଷୀ, ତଥା
ପୌଷପୂର୍ଣ୍ଣିମାୟାଂ ଖୁବ୍ଧାନକ୍ଷତ୍ରେ ଚନ୍ଦ୍ରବୃହସ୍ପତ୍ୟୋର୍ଯୋଗେ ମହାପୌଷୀତ୍ୟାଦି ।

ପୂର୍ଣ୍ଣିମା ଉପନାସରେ ପୂର୍ବଦିନ ଓ ବ୍ରତରେ ପରଦିନ ହୁଏ । ମାଘ
ଫାଲ୍ଗୁନମଘରେ ଚନ୍ଦ୍ରବୃହସ୍ପତି ମିଳିବ ତେଲ ରହିଲେ ତାକୁ ମହା
କୋଳାଯାଏ । ଯଥା କୃତ୍ତିକ ପୂର୍ଣ୍ଣିମାରେ କୃତ୍ତିକା ନକ୍ଷତ୍ରରେ ଚନ୍ଦ୍ର ଓ
ବୃ-ସ୍ପତି ରହିଲେ ମହାକୃତ୍ତିକା । ଏହିପରି ମହାବୈଶା ପ୍ରଭୃତି ।

ପାଠା. ୧)ସା ଚ ଚତୁ-ଗ । ୨)ବାସ୍ୟାଥ-ସ୍ବ,ଘ,ଙ,ଞ । ୩) ପ୍ରୋକ୍ତା-ବିଷ୍ଣୁସ୍ମୃତୌ ।

୪) କୃତ ଚ ଯତ୍ ଘ,ଙ,ଞ ।

स्नानयात्रा

“मासि ज्येष्ठे तु सम्प्राप्ते नक्षत्रे ^१शक्रदैवते ।
 पौर्णमास्यां तदा स्नानं सर्वपापहरं स्मृतम्” ॥ (ब्रह्मपु. ६५-३)
 “तस्मिन्काले तु ये मर्त्याः पश्यन्ति पुरुषोत्तमम् ।
 बलभद्रं सुभद्रां च ते यान्ति पदमव्ययम् ॥
 कपिलाशतदानेन यत् फलं पुष्करे स्मृतम् ।
 तत् फलं कृष्णमालोक्य मञ्चस्थं ^२लभते नरः” ॥

महाज्यैष्ठी

“^३महाज्यैष्ठ्यां तु यः पश्येत् पुरुषः पुरुषोत्तमम् ।
 विष्णुलोकमवाप्नोति मोक्षं गङ्गाम्बुमज्जनात्” ॥ (ब्रह्मपु.)
 “ऐन्द्रे गुरुः शशी चैव प्राजापत्ये रविस्तथा ।
 पूर्णिमा गुरुवारेण महाज्यैष्ठी ^१प्रकीर्त्तिता” ॥ (कूर्मपु.)
 ऐन्द्रे- ज्येष्ठायाम् । प्राजापत्ये- रोहिण्याम् । विना गुरुवारेणापि ।
 “ऐन्द्रे गुरुः शशी चैव प्राजापत्ये रविस्तथा ।
 पूर्णिमा ज्येष्ठमासस्य महाज्यैष्ठी प्रकीर्त्तिता” ॥ (ज्योतिःशास्त्रम्)

१) शक्रदैवतं- ज्येष्ठानक्षत्रम् ।

२) मञ्चस्थं-स्नानगडपस्थम् ।

३) गुरुचन्द्रयोः ज्येष्ठानक्षत्रस्य एकांशगामित्वे सति महाज्यैष्ठीति स्कान्देऽपि
 उक्तम् । “ज्येष्ठस्य विमले पक्षे या वै पञ्चदशी भवेत् । शक्रक्षैकांशगौ
 चन्द्रगुरु च गुरुवासरे (३९/१९) शुभे योगे महाज्यैष्ठी सर्वपापप्रणाशिनी ।
 तथा— महाज्यैष्ठीमहाबुधया भगवत्प्रीतिवद्धिनी । तस्यां सम्पूज्य देवेशं
 जगन्नाथं कृपार्णवम् । दृष्ट्वा च स्नाप्यमानं तं पापकोशात् विमुच्यते” (३२/२५)
 तेन तयोरेकांशगतत्वं प्रशस्ततरमेकराशिगतत्वं प्रशस्तमिति । दशम्यादि
 ज्येष्ठापञ्चकं च तत्र मृग्यम् ।

कलकत्ता १९३७
 कलकत्ता १९३७

पाठा. १) ज्येष्ठीति की-ख, ग, घ, ङ, झ ।

ଅନୁରାଧାସ୍ଥଗୁରାବପି ।

“ऐन्द्रं मित्रे तथा जीवस्तत् पञ्चदशके रत्रिः ।

पूर्णिमा ^१वाक्रचन्द्रेण महाज्यैष्ठी प्रकीर्त्तिता” ।

अशुराधास्थे चन्द्रेऽपि ।

“ऐन्द्रर्क्षे त्वथवा मैत्रे गुरुचन्द्रौ यदा स्थितौ ।

पूर्णिमा ज्येष्ठमासस्य महाज्येष्ठी प्रकीर्त्तिता” ॥ (व्याघ्रभूतिः)

“^१आषाढीकार्तिकीमाघीतिथयो ^२मुख्यसम्भवाः ।

अप्रदानव्रतो यान्तु यस्यार्थोऽनुपती गतः” ॥ इति वचनेन^३ तासु
 पौर्णमासीषु दानमावश्यकम् ।

श्रावण्यां बलदेवादिपूजा

“अमावास्यां तृतादित्ये लक्ष्मीनिद्रां विमुञ्चति ।

सुखरात्रेरुषःकाले प्रदीपोज्ज्वलितालये ॥

गावोमहिष्यश्छागाद्याः पूज्याः शोभ्यास्त^४दा दिने ।

पूजनं केचिदिच्छन्ति श्रावण्यां तु गवादीनाम्” ॥

पक्षद्वयस्य ^२देशाद्यपेक्षया विकल्पः ।

१) आषाढीतिवचनं रामायणे अयोध्याकाण्डे भरतक्षपथवाक्यमिति तिथि-
 तत्त्वे । मुद्रितरामायणे तु नोपलभ्यते ।

२) अस्मद्देशे श्रावणपूर्णिमायामेव गोपूजा क्रियते ।

ମହାଜ୍ୟେଷ୍ଠୀ

୧-ଜ୍ୟେଷ୍ଠା ଚନ୍ଦ୍ରବିଂଶତି ତମ୍ଭୁ ଶୁକ୍ଳପକ୍ଷେ ଏବଂ ଶରବତୀରେ ସୂର୍ଯ୍ୟ ଥାଇ
 ଜ୍ୟେଷ୍ଠ ପୂର୍ଣ୍ଣିମା ଗୁରୁବାରରେ ପଡ଼ିଲେ ମହାଜ୍ୟେଷ୍ଠୀ ସ୍ମରଣ ଯେ ଗ ହୁଏ । ୨-ବିଶା-
 ଗୁରୁବାରରେ ମଧ୍ୟ ଛକ ଯେ ଗ ପଡ଼ିଲେ କିମ୍ବ ୩-ଅନୁରାଧାରେ ତମ୍ଭୁ ଥାଇ
 ଗୁରୁବାର ଦେଇ ନଥିଲେ କିମ୍ବ ୪-ବେବଳ ଅନୁରାଧାରେ ତମ୍ଭୁ ବୃହସ୍ପତି
 ଦୁହେଁ ଥିଲେ ମଧ୍ୟ ଜ୍ୟେଷ୍ଠ ପୂର୍ଣ୍ଣିମା ମହାଜ୍ୟେଷ୍ଠୀ ହୁଏ ।

ପାଠା. 1) ବୁକ୍-ଝ । 2) ପୁଣ୍ୟ- ଇତି ତିଥିତତ୍ତ୍ବପାଠ: (ପୃ ୧୩୫) । 3) ନାତ୍-

ଝ, ଷ, ଞ । 4) ସ୍ତଥାଦିନେ ଗ,ଜ,ଘ,ଞ । ସ୍ତଥାପରେ- ଝ ।

“श्रावण्यां पौर्णमी^१ यत्र मध्याह्नव्यापिनी यदि ।

उत्थाने बलदेवस्य नन्दाविद्धां तु^२ वर्जयेत् ।

नन्दायुक्तपौर्णमास्यां कृत उत्थापने बलेः ।

तत्र रोगी भवेद्विप्रो गावो नश्यन्त्यनेकधा ॥

पौर्णमास्यां सनन्दायां यत्र उत्थाप्यते बलः ।

गवां तत्र भवेद्रोगो दुर्भिक्षं च तथा भवेत्” ॥ (पद्मपु.)

“श्रावणी दुर्गनवमी तथा दुर्वाष्टमी च या ।

पूर्वविद्धैव कर्त्तव्या शिवरात्रिर्वलेदिनम्” ॥ इति (नारदः)

(तिथि^३द्वैधे पूर्वदिने) रौद्रत्वादपराह्णेऽपि पूजानुष्ठानमित्यर्थः ।

इन्द्रपूणिमा

“पञ्चदश्यां महेन्द्रञ्च पूजयेत् केलिकौतुकैः ।

गीतवादित्रमाङ्गल्यैर्भूतये भूपतिर्निशि” ॥ (शतानन्दसंग्रहः)

कोजागारकृत्यम्

“आश्विने पौर्णमास्यां तु चरेज्जागरणं निशि ।

कौमुदी सा समाख्याता कार्या लोकविभूतये ॥

कौमुद्यां पूजयेत्लक्ष्मीमिन्द्रमैरावते स्थितम् ।

सुगन्धैर्निशि सर्वेषा^४ रक्षैर्जागरणं निशि” ॥ (लिङ्गपु)

तथा- “निशीथे वरदा लक्ष्मीः को जागर्त्तीतिभाषिणी ।

तस्मै ऋद्धिं प्रयच्छामि अक्षैः क्रीडां करोति यः ॥

କଞ୍ଚିକ ଅମାବାସ୍ୟାପର ପ୍ରତିପଦାଦି କମ୍ପା ଶ୍ରାବଣ ପୂର୍ଣ୍ଣିମାରେ
ଗୋରୁ ମନ୍ତ୍ରଣ ଓ ଗୁଗୁପ୍ତଭଜନର ଭୂଷଣାଦି ଉତ୍ସବ କଥେୟ । ଓଡ଼ିଶାରେ
ଶ୍ରାବଣ ପୂର୍ଣ୍ଣିମାରେ ଏ ଉତ୍ସବ ଗାଳିତ ହୁଏ । ଏହାର କର୍ମକାଳ ମଧ୍ୟାହ୍ନ ।
ଦୁଇଦିନ ମଧ୍ୟାହ୍ନକୁ ଥିଲେ ବା ନଥିଲେ ପୂର୍ବଦିନ ହେବ ।

ଭଦ୍ର ପୂର୍ଣ୍ଣିମାରେ ଇନ୍ଦ୍ରପୂଜା କଥେୟ ।

पाठा. 1) पूणिमा-भ । श्रावणीपौर्णमी-घ । 2) विव- भ । 3) ग, भ पाठः ।

4) सर्वेश- क, ख, ग, भ । सद्देशै रक्षैर्जागरणं चरेत्” कृत्यकौमुद्याम् ।

“ନାରିକେଳୈଶ୍ଚ^୧ପିଟକୈ: ପିତୃଂ ଶ୍ଚ ଦେବାଂ ସମଚ୍ଚର୍ଚ୍ଚयेत् ।

ବନ୍ଧୁଂ ଚ ପ୍ରିଣୟେତ୍ତେନ ସାଥ୍ୟଂ ତଦ୍‌ଶନଃ ଭବେତ୍” ॥ (ଲିଙ୍ଗପୁ.)

“^୨କଃ ଜାଗର୍ତ୍ତିବ୍ଧଚୋଽଭିଧାୟ ପୁରୁଷଂ ଲକ୍ଷ୍ମୀସ୍ତ୍ୟଜେତ୍ ସୁପ୍ତକଂ,
ଶୁବ୍ଧେ ପଞ୍ଚଦଶୀନିଶୀଥସମୟେ ଲୋକସ୍ତତଃ ଜାଗୃଯାତ୍” । (ବିଷ୍ଣୁ:)

“ଏବଂ କୃତ୍ବା ବିଧାନେନ ଘୃତକ୍ରିଡ଼ାଂ ସମାଚରେତ୍ ।

ତାମ୍ବୂଲୈର୍ନାରିକେଳୈଶ୍ଚ ବସ୍ତ୍ରୈଶ୍ଚୈବ କପର୍ଦକୈ: ॥

ପରସ୍ପରଂ ଚ ହାତବ୍ୟଂ ପୂଜ୍ୟଦେବୀଂ ସମଚ୍ଚର୍ଚ୍ଚयेତ୍ ।

ଏବଂ ଯ: କୁରୁତେ ଭକ୍ତ୍ୟା ତସ୍ୟ ଦେବୀ ପ୍ରିୟା ଭବେତ୍” ॥ (ଭବିଷ୍ୟୋତ୍ତରମ୍)

ଅତ୍ର ନିଶାନ୍ତି ନିଶୀଥେତି ଚାଭିଧାନାଦ୍ରାତ୍ରିକୃତ୍ୟମିଦମ୍ । ଯଦିନେ ପ୍ରଦୋଷ-
ନିଶୀଥୋଭୟବ୍ୟାପିନଃ ପୌର୍ଣ୍ଣମାସାଂ ତଦିନେ କଠିନାଗରକୃତ୍ୟମ୍ । ଉଭୟକା^୩ଲ-
ବ୍ୟାପ୍ତ୍ୟନୁରୋଧାତ୍ । ଯଦା ତୁ ପୂର୍ବଦିନେ ନିଶୀଥବ୍ୟାପ୍ତି: ପରଦିନେ ପ୍ରଦୋଷବ୍ୟାପ୍ତି-
ସ୍ତଦା ପରେଷ୍ଠୁରେବ କୃତ୍ୟଂ ପ୍ରଧାନପୂଜାକାଳବ୍ୟାପ୍ତ୍ୟନୁରୋଧାତ୍ । ଯଦା ତୁ ପୂର୍ବେଷୁ-
ନିଶୀଥବ୍ୟାପ୍ତି: ପରେଷ୍ଠୁର୍ନ ପ୍ରଦୋଷବ୍ୟାପ୍ତିସ୍ତଦା ସୁତରାଂ ପୂର୍ବେଷୁସ୍ତତ୍ କୃତ୍ୟମ୍ ।

“ଅହ:ସୁ ତିଥୟ: ପୁଣ୍ୟା: କର୍ମାନୁଷ୍ଠାନତଃ ଦିବା ।

ନକ୍ତାଦିବ୍ରତଯୋଗେ ତୁ ରାତ୍ରିଯୋଗଃ ସଂଶ୍ଳଷ୍ୟତେ” ॥ (ଜାବାର୍ଲ:)

इति वचनात् ।

୧)ତିଥିତତ୍ତ୍ୱକାରା ଗ୍ରନ୍ଥ କୃତ୍ୟକୌମୁଦ୍ଧୃତଂ “ନାରିକେଲୋଦକଂ ପିଟ୍ତ୍ବା ଅର୍ଦ୍ଧଜାଗରଣଂ
ନିଶି । ତस्ମୈ ବିତ୍ତଂ ପ୍ରୟଚ୍ଛାମି କଠିନାଗରମିହିତଲେ” ଇତି ବଚନଂ ପ୍ରଦର୍ଶିତ-
ବନ୍ତ: । କୃତ୍ୟକୌମୁଦ୍ଧାଂ ତୁ “ନାରିକେଲୋଦକମିତି ସ୍ଥାନେ “ନାରିକେଲରସ”-
ମିତି ପାଠଃ ଲଭ୍ୟତେ । ତଦ୍‌ବଚନଂ ଚ “କୌମୁଦ୍ଧା”ମିତି ବଚନାନନ୍ତରମୁଦାହୃତମ୍ ।

କୁମାରପୁରୁଷା

ଅଶ୍ୱିନପୁରୁଷାରେ ଲୋକାଗରକୃତ୍ୟ । ପ୍ରଦୋଷ ଓ ନିଶୀଥ ତାର
କର୍ମକାଳ । ପୂର୍ବଦିନ ନିଶୀଥ ଓ ପରଦିନ ପ୍ରଦୋଷକୁ ପୁରୁଷା ଭବିଷ୍ୟେ ପର-
ଦିନ ଏବଂ ପୂର୍ବଦିନ ନିଶୀଥକୁ ଥାଇ ପରଦିନ ପ୍ରଦୋଷକୁ ନ ଭବିଷ୍ୟେ ପୂର୍ବଦିନ
ଲୋକାଗର ଦେବ ।

पाठा. 1) लै:पिष्टकैश्च-ग । 2) कौ जावर्त्ति.....समर्चयेत्” इत्यन्तः पाठः
नास्ति-ग । 3) “कालः” इति नास्ति- ग, घ, ङ, झ । उभय-
व्यपत्यनुभावात्- ङ ।

पुण्यवन्दना

^६इदं जगत् पुरा लक्ष्म्या^१ त्यक्तमासीत्ततो हरिः ।

पूरन्दरश्च सोमश्च तथा शुक्र^२वृहस्पती ॥

पञ्चैते पुण्ययोगेन पौर्णमास्यां तपोबलात् ।

अलंकृतं पुनश्चक्रुः सौभाग्योत्साहलक्ष्मीभिः ॥

तस्मान्नरैः पूष्ययोगे तत्र सौभाग्यवृद्धये" । (ब्रह्मपु.)

‘‘धनैर्विप्रांश्च सन्तप्य नवैर्वस्त्रैश्च शोभिता^३न् ॥

ततः पृष्ठिकरं हृद्यं भोक्तव्यं घृतपायसम् ।

पृथ्ययोगे तू कर्तव्यं राज्ञा^४ स्नानं च सर्वदा" ॥ (ब्रह्मपु)

“पूज्ययोगेष्वि”तिवचनान्नक्षत्रयोगे पूजावन्दापनादिकं कार्यम् ।

नक्षत्र द्वैधे- "उदये त्रिमूर्त्तस्थं नक्षत्रं व्रतदानयोः ।

दिनद्वये तथात्वे तु पूर्वं स्याद् वलवत्तरम्” इति माधवीकारः ।

- १) इदं जगदित्यादीनि ब्राह्मणीति कल्पतरौ । तत्र “सौभाग्यवृद्धये” इत्यनन्तरं “गौरसर्षपकल्केन समालभ्य स्वकां तनुम् । कृतस्तानैस्ततः कार्यमलक्ष्मी-
नाशनं परम् । इत्याद्युक्त्वा “धनैर्विप्रांश्च सन्तर्प्य नवैर्वस्त्रैश्च शोभिताः,
ततः पुष्टिकरमित्याद्युक्तम् ॥ (नियत ४३५)
- २) पौषपूर्णिमायां श्रीजगन्नाथदेवश्रीलिङ्गराजदेवयोरपि अभिषेको भवति
तत्र उदयव्यापिनी तिथिरेव ग्राह्या नान्या, “दैवे ह्योदयिकी ग्राह्येति
नारदायोक्तेः । राज्ञां तु न तिथिनियमः किन्तु पुण्यानक्षत्र एव । नक्षत्र-
मपि सूर्योदयकालिकं गृह्यते । तदुक्तं कालमाधवे-विष्णुधर्मोत्तर वचनम् ।
“सा तिथिस्तच्च नक्षत्रं यस्यामभ्युदितो रविः । तथाकर्माणि कुर्वीत
ह्यासवृद्धी न कारण”मिति ।

ପୋଷପଣ୍ଡିତା ସୁ-ସ୍ୟାଦତ୍ତକୁ ଥରେ ଜଗନ୍ନାଥ ଓ ଲଳିତାବଳପ୍ରଭୃତି
ଦେବତାଙ୍କ ଉତ୍ସବ ହୁଏ । ରଜାମାନଙ୍କର ପ୍ରସ୍ୟାନକ୍ଷତ୍ରରେ ଅଭିଷେକ ହୁଏ ।

पाठा. 1) लक्ष्मीत्यक्त- ख । 2) पूषा बृहस्पतिः" इति कल्पतरुपाठः-नियत-

४३४। ३) शोभिताः-कल्पतरु-नियत-४३५। ४) राज्ञां-ख, भ।

ବହନ୍ୟୁତ୍ସବପୌର୍ଣ୍ଣମାସୋ

“ବହନ୍ୟୁତ୍ସବ: ସିନ୍ଧିତେ ପକ୍ଷେ ମାଘେ ମାସ୍ୟାର୍ଦ୍ଧର୍ଥେ ନିଶି ।

ଦ୍ଵାଦଶ୍ୟାଂ ପଞ୍ଚଦଶ୍ୟାଂ ବା ଭବେଦ୍ ବହ୍ନିମହୋତ୍ସବ:” ॥ (ଲିଞ୍ଜପୁ.)

ଦୋଳାଯାତ୍ରା

“ନରୋ ଦୋଳାଗତଂ ହସ୍ତା ଗୋବିନ୍ଦଂ ତ୍ରିଦଶାଚ୍ଚିତମ୍ ।

ଫାଲ୍ଗୁନ୍ୟାଂ ସଂଯତୋ ଭୂତ୍ବା ଗୋବିନ୍ଦସ୍ୟ ପୁରଂ ବ୍ରଜେତ୍” ॥ (ବ୍ରହ୍ମପୁ ୬୩-୧୮)

ଅମାବାସ୍ୟା

ସା ଚ ପ୍ରତିପଦ୍ୟୁତା ଗ୍ରାହ୍ୟା^୧ ।

“ପଞ୍ଚଷ୍ଟମ୍ୟପ୍ୟମାବାସ୍ୟା ଓଷ୍ଠେ ପକ୍ଷେ ଚତୁର୍ଦ୍ଦଶୀ ।

ଅସ୍ନାତାନାଂ ଗତି ଯାସ୍ୟେ ଯଦ୍ଵହଂ ନାଗମେ ପୁନଃ” ॥ (ବିରାହପୁ.)

ଇତି ବଚନାତ୍ ଅତ୍ର ସ୍ନାନମାବଶ୍ୟକମ୍ ।

“ଅମାସ୍ନାନଂ ଗୟାଶ୍ରାଦ୍ଵଂ ଦକ୍ଷିଣାମୁଖଭୋଜନମ୍ ।

ନ ଜୀବତ୍ପିତୃକଃ କୁର୍ଯାତ୍ କୃତ୍ଵା ତୁ ପିତୃହା ଭବେତ୍” ॥ ଇତି^୨

ରାଗପ୍ରାପ୍ତସ୍ନାନନିଷେଧକମ୍ । ବୈ^୪ଧାଚ୍ଚ ଜୀବତ୍ପିତୃକେଣାପି ସ୍ନାତବ୍ୟମ୍ ।

୨) ବାଦ୍ରର୍ଥେ ଇତ୍ୟସ୍ୟ ଦ୍ଵାଦଶ୍ୟା ସହାନ୍ବୟଃ । ପୂର୍ଣ୍ଣିମାୟାମସମ୍ଭବାତ୍ । ବା ଇତି ପଞ୍ଚାନ୍ତରମ୍ । ତସ୍ୟ ପ୍ରଦୋଷଃ କର୍ମକାଳଃ ଯୁଗ୍ମାତ୍, ସମାଚାରାନ୍ତ ।

୩) ଅତ୍ର ସୂର୍ଯ୍ୟୋଦୟବ୍ୟାପ୍ତି ଗ୍ରାହ୍ୟା । ସଂଯତପଦେନ ହବିଷ୍ୟବ୍ରହ୍ମଚର୍ଯ୍ୟାଦି ବିବକ୍ଷିତମ୍ । ଶ୍କାନ୍ଦେ ଚ—ଫାଲ୍ଗୁତ୍ସବଂ ପ୍ରକୂର୍ବିତ ପଞ୍ଚାହାନି ତ୍ରିହାରି ବା । ଫାଲ୍ଗୁନ୍ୟାଂ ପୂର୍ବତୋ ବିପ୍ରାଶ୍ଚତୁର୍ଦ୍ଦଶ୍ୟାଂ ନିଶାମୁଖେ । ବହନ୍ୟୁତ୍ସବଂ ପ୍ରକୂର୍ବିତ ଦୋଳାମଣ୍ଡପପୂର୍ବତଃ । କ୍ଷେତ୍ରମା (୪୩-୫) । ଅତ୍ର ଶ୍ରୀଜଗନ୍ନାଥଦେବସ୍ୟ ଯାତ୍ରା ଭବତି ।

ମାଘ ଶୁକ୍ଳଦ୍ଵାଦଶୀ ଚ ପୂର୍ଣ୍ଣିମାରେ ଅନୁଷ୍ଠିତ ହୁଏ । ତାହାର କର୍ମକାଳ ସଂପୂର୍ଣ୍ଣକାଳ ।

ତୋଳୋତ୍ସବ

ପାଲଗୁନ ପୂର୍ଣ୍ଣିମାରେ ତୋଳୋତ୍ସବ ହୁଏ । ତାହାର କର୍ମକାଳ ସୂର୍ଯ୍ୟୋଦୟ ।

ପାଠା. 1) ଗ୍ରାହ୍ୟା ଯୁଗ୍ମାତ୍- ଘ, ଖ । 2) କୃତେ-ଗ, ଘ, ଙ, ଜ । କରଣେ- ଖ । 3) ଇତି ବଚନଂ ରାଗପ୍ରାପ୍ତନିଷେଧକଂ- ଗ । 4) ଦ୍ଵୈଷେ ତୁ- ଖ । ବୈଷେ ତୁ ଜ । ଦ୍ଵୈଷେ-ଖ ।
ବ୍ୟାଧୋ-ଘ । ବୈଷେପି- ଜ ।

“भोगाय क्रियते यत्तु स्नानं यादृच्छिकं नरैः ।

तन्निषिद्धं दशम्यादौ नित्यं नैमित्तिकं न तु” । इति वचनाच्च ।

“पुण्ये तु जन्मनक्षत्रे व्यतीपाते च वैधृतौ ।

अमायां च नदीस्नानं पुनात्यासप्तमं कुलम्” ॥ (पैठीनसिः)

अमावास्याश्राद्धकालादिव्यवस्था त्वस्मत्कृतश्राद्धदीपेऽनुसन्धेया ।

सावित्रीव्रतम्

“भूतविद्धा न कर्त्तव्या अमावास्या च पूर्णिमा ।

वर्जयित्वा मुनिश्रेष्ठ सावित्रीव्रतमुत्तमम्” ॥ इति ब्रह्मवै.पु.)

वचनात् पूर्वविद्धा ग्राह्या । यदा चतुर्दश्या^१ अष्टादशनाड्यो भवन्ति तदा सावित्रीव्रतमपि तत्र त्याज्यम् । “भूतोऽष्टादशनाडीभिर्दूषयत्युत्तरां तिथिम्” । इति वचनात् ।

सप्तपूरिकामावास्या

^२भाद्रामावास्या सप्तपितृकामावास्येत्युच्यते ।

“अमावास्या च पित्र्येण नक्षत्रेण च संयुता ।

सप्तप्रकाराः पितरौ जाताः कमलसम्भवात् ॥

१) “नागो द्वादशनाडीभिर्दिक् पञ्चदशभिस्तथा ।

भूतोष्टादशनाडीभिर्दूषयत्युत्तरां तिथिम्” ॥ इति कालमाधवे स्कन्दपुराणवचनम् । तत्र नागः पञ्चमी । दिक्-दशमी । भूतः-चतुर्दशी ॥

२) अमावास्येति वचनद्वयं ब्राह्मणमतिकल्पतरौ । तत्र तु—“अमावास्यायां पित्र्ये तु नक्षत्रे सति संयुताः” इति, तथा “श्राद्धं कार्यं स्वसम्पदा” इति च पाठे विशेषः । (नियतकाल ३९६)

ଅମାବାସ୍ୟା ପ୍ରତିପଦ୍ଵିତୀୟା ।

ସାବିତ୍ରୀବ୍ରତ

ଜ୍ୟେଷ୍ଠ ଅମାବାସ୍ୟାରେ ସାବିତ୍ରୀବ୍ରତ ହୁଏ । ତାହା ପ୍ରବଚିତ । ଯଦି ଚତୁର୍ଦ୍ଦଶୀ ଦଶମୀ ଥାଏ ତେବେ ସେଦିନ ସାବିତ୍ରୀବ୍ରତ ନହୋଇ ତାହାର ପରଦିନ ହେବ ।

पाठा. 1) चतुर्दश्या अपि-क । २) पंक्तिरियं नास्ति- ,ख,घ,ङ,झ ।

तेभ्यः पूजा च कर्तव्या तत्र सर्वात्मना बुधैः ।

पिण्डो देयस्तथाष्टाङ्गः श्राद्धं कार्यं च सर्वदा” ॥ (ब्रह्मपु.)

“दर्शो ^१सवर्णवटकैः पतिभारान्धयन्ति याः ।

ताः सर्वाः सुभगा नार्यः पुत्रवत्यो वराङ्गनाः ॥

न वैधव्यं भवेत्तासां पुनर्जन्मसु सप्तसु” । (पुराणम्)

प्रदीपाऽमावास्या ^२ अस्मत्कृते श्राद्धदीपेऽनुसन्ध्या ।

सुखरात्रिः

“कार्तिके मासि शुक्लादौ तिथौ च कुसुमांशुकैः ।

सुखाय सुखरात्रिः स्यात् कार्या राष्ट्रसुखाय च” ॥ (धवलसंग्रहे)

शुक्लादावित्यमावास्यायामित्यर्थः ।

“अमावास्यां तुलादित्ये लक्ष्मीर्निद्रां विमुञ्चति ।

सुखरात्रेरुपःकाले प्रदीपोज्ज्वलितालये” ॥ (स्मृत्यन्तरम्)

“सुशुभैः कुसुमैर्गन्धैर्दधिगोरोचनाफलैः ।

बन्धून् बान्धवबन्धूश्च पृच्छेत् कुशलया गिरा ॥

१) अमावास्यायां सुखसुप्तिका प्रदीपे लक्ष्मीपूजा चोक्ता ब्राह्मे—

“अमावास्यायां तु देवा कार्तिके मासि केशवात् । अभयं प्राप्य सुप्तास्तु
सुखं क्षीरोदसानुषु । लक्ष्मीर्दैत्यभयान्मुक्ता सुखं सुप्ताम्बुजोदरे । चतुर्युग-
महस्रं तु ब्रह्मा सुप्तस्तु पङ्कजे । अतीर्थं विधिवत् कार्या मनुष्यैः सुखसुप्तिका ।
दिवा तत्र न भोक्तव्यमृते बालातुराज्जनात् । प्रदीपसमये लक्ष्मीं पूजयित्वा
यथाक्रमम् । दीपवृक्षास्तथा कार्याः शक्त्या देवगृहेष्वपि । चतुष्पथ-
व्मशानेषु नदीपर्वतवैश्वसु । वृक्षमूलेषु गोष्ठेषु चत्वरेषु गृहेषु च” इत्यादि
(नियतकाल ४२२) ।

बहु अमावास्या प्रपुष्टिकाप्रवासा । विद्वत्कार्यं नमन्ते ब्राह्मणान्
अमावासे ब्राह्मणं नमन्ते देव । देवकार्यं नमन्ते ब्राह्मणं देव ।

पाठा. १) सुवर्णं ख, भ. । २) अमावास्याव्यवस्था- ग, भ. ।

पूजयेच्च तथा लक्ष्मीमलक्ष्मीमलनाशिनीम् ।

लक्ष्मीं पञ्चपताकाभि^१र्ध्वजमेकं गृहे न्यसेत्” ॥ (धवलसंग्रहे)

दीपावत्युत्सवः

(^२ मार्गशीर्षे दीपावत्यमावास्या)

“तुलास्थे दीपदानेन पूजा कार्या महाफला ।

दीपवृक्षाश्च कर्त्तव्या दीपचक्रनथापरम् ॥

दीपयात्रा प्रकर्त्तव्या चतुर्दश्यां कुहू^३षु च ।

सिनीवालीषु अथवा वत्स कार्यं महाफलम्” ॥ (देवीपु.)

एतेन चतुर्दश्यमावास्याप्रतिपत्सु ^४निशासम्बन्धिनीषु दीपदानं प्रतिपादितम् ।

“नरकाय प्रदातव्यो दीपः सम्पूज्य देवताम् ।

ततः प्रदोषसमये दीपान् दद्यान्मनोरमान्” ॥ (भविष्योत्तरम्)

नरकाय नरकगमनपरित्रा^५णाय ।

१) मुद्रितदेवीपुराणोक्तु—

“तुलास्थे दीपदानेन पूजाकार्या महात्मना ।

दीपवृक्षाः प्रकर्त्तव्या दीपचक्रास्तथापराः ॥ (५९-२२)

दीपयात्रा प्रकर्त्तव्या चतुर्दश्यां कुहूषु च ।

सिनीवाली तथा वत्स तदा कार्यं महाफलम्” । (५९-२३)

ଜାତୀକ ଅମାବ ସ୍ୟା ସୁଖବତ୍ । ଶେ ଦିନର ବସି ଶେଷଭାଗରେ ଲକ୍ଷ୍ମୀଙ୍କର ଦିଦ୍ଦାଉଜ ହୁଏ । ଏଣୁ ସେ ଦିନ ବସିରେ ଘାଗ ଜାଳିବ ଓ ଲକ୍ଷ୍ମୀଙ୍କୁ ପୂଜା କରବ ।

ମାର୍ଗଶିର କୃଷ୍ଣପକ୍ଷର ଚତୁର୍ଦ୍ଦଶୀ, ଅମାବାସ୍ୟା ଓ ତା'ପରଦିନ ପ୍ରତିପଦା, ଏହି ତିନିଦିନର ବସିରେ ଘାଗାବଳୀ ଉତ୍ସବ ହୁଏ । ଚତୁର୍ଦ୍ଦଶୀ ବସିକୁ ଥିଲେ ଘାଗାବଳୀ ଆରମ୍ଭ ହେବ ।

पाठा. 1) द्विज-भ, ड । 2) पक्तिरियं नास्ति- ख, ग, घ, ड । 3) कुहूत्सवः- क, ख, । 4) “निशासम्बन्धिनीषु” इति नास्ति-ग । 5) परिहाराय- घ, ड, भ ।

ବକୁଳାମାବାସ୍ୟା

“ପୌଷେ ତୁ ବକୁଳକ୍ଷୀରପାୟସୈଷ୍ଟର୍ପୟେତ୍ ପିତୃନ୍” (ଧବଳସଂଗ୍ରହଃ)
 ଅମାବାସ୍ୟାୟାମିତ୍ୟର୍ଥ: ।

ପୌର୍ଣ୍ଣମାସେଷ୍ଟିକାଳ:

“ପର୍ବପ୍ରତିପଦୋ: ସନ୍ଧିର୍ମଘ୍ୟାହ୍ନେ ବା ତତ: ପୁରା ।
 ଅଗନ୍ୟାଧାନଂ ପୂର୍ବଦିନେ ଯାଗ: ସନ୍ଧିଦିନେ ଭବେତ୍ ॥
 ଊର୍ଦ୍ଧ୍ବଂ ମଘ୍ୟାହ୍ନତ: ସନ୍ଧ୍ୟାବଗନ୍ୟାଧାନଂ ଚ ତଦ୍ଦିନେ ।
 ଷଷ୍ଠି ପରଦିନେ କୃତ୍ୟୁର୍ନ୍ୟେ ବାଜସନେୟିନ: ॥
 ଯସ୍ତୁ ବାଜସନେୟୀ ସ୍ୟାତ୍ ତସ୍ୟ ସନ୍ଧିଦିନାତ୍ ପୁରା ।
 ନ ବ୍ୟାପ୍ୟଗନ୍ୟାହିତି: ^୧ କିନ୍ତୁ ସଦା ସନ୍ଧିଦିନେ ହି ସା ॥
 ସନ୍ଧିଶ୍ଚେତ୍ ସଙ୍ଗବାଦୁର୍ଦ୍ଧ୍ବଂ ପ୍ରାକ୍ ପର୍ଯ୍ୟବର୍ତ୍ତନାଦ୍ରବେ: ।
 ସା ପୌର୍ଣ୍ଣମାସୀ ବିଜ୍ଞେୟା ସଦ୍ୟ: କାଳବିଧୌ ତିଥି: ॥
 ବୃଦ୍ଧି: ପ୍ରତିପଦୋ ଯାଽସ୍ତି ତଦର୍ଦ୍ଧଂ ପର୍ବଣି କ୍ଷିପେତ୍ ।
 କ୍ଷୟସ୍ୟାର୍ଦ୍ଧଂ ତଥା ହିତ୍ବା ସନ୍ଧି ନିଶ୍ଚୟିତାଂ ସଦା” ॥

(ମାଧବାଚାର୍ଯ୍ୟକାରିକା) ।

“ସନ୍ଧିର୍ଯ୍ୟସ୍ତପରାହ୍ନେ ସ୍ୟାଦ୍ ଯାଗ: ପ୍ରାତ: ପରେଽହ୍ନି ।

କୁର୍ବାଣ: ପ୍ରତିପଦ୍ଭାଗେ ଚତୁର୍ଥେଽପି ନ ଦୃଷ୍ୟତି” ॥ (ବୃଦ୍ଧଶାତାତପ:)

୩) ବକୁଳାମାବାସ୍ୟା “ପିତୃନ୍ ତର୍ପୟେଦିତିବଚନାତ୍ ଶ୍ରାଦ୍ଧକାଳବ୍ୟାପିନୀ ଗ୍ରାହ୍ୟା ।
 ଶ୍ରୀଜଗନ୍ନାଥମନ୍ଦିରାଦୌ ତୁ ‘ଦୈବେ ହ୍ୟୌଦୟିକୀ’ତି ବଚନାତ୍ ଉଦୟବ୍ୟାପିନ୍ୟେବ
 ଗୃହ୍ୟତେ ।

ଶେଷ ଅମାବାସ୍ୟା ବକୁଳଅମାବାସ୍ୟା ।

ଇଷ୍ଟିକାଳ

ପୂର୍ଣ୍ଣିମା ଓ ପ୍ରତିପଦାର ସନ୍ଧି ଯଦି ମଧ୍ୟାହ୍ନରେ କିମ୍ବା ଚତୁର୍ଥରୁ ହୁଏ
 ତେବେ ପୂର୍ବଦିନ ଅଗ୍ନିଧାନ ଓ ସେଦିନ ଯାଗ କରଯିବ । ମଧ୍ୟାହ୍ନ ପରେ
 ସନ୍ଧିହେଲେ ସନ୍ଧିଦିନ ଅଗ୍ନିଧାନ ଓ ପରଦିନ ଯାଗ ହେବ । ଶୁକ୍ଳଯଜୁର୍ବେଦୀ-
 କର ସନ୍ଧିଦିନ ପୂର୍ବରୁ ଅଗ୍ନିଧାନ ହୁଏନାହିଁ କିନ୍ତୁ ସନ୍ଧିଦିନ ହୁଏ ।

ପାଠା. 1) ତ:- ଘ, ଙ ।

१ दर्शष्टिकालः

“पूर्वेद्युः पितृभ्यो निष्क्रीग परेद्युर्देवेभ्यो ददाती”ति श्रुतेश्चन्द्रक्षयोत्तर-
दिन एव दर्शष्टिकालः । २ अतएव जीवत्पितृकस्य पितृयज्ञाभावात्
अमावास्यायामेवेष्टिरित्यभिप्रेत्य सम्प्रदायग्रन्थे जीवत्पितृकस्य चतुर्दश्या-
मेवोपवास इत्यभिहितम् ।

३ विकृतेष्टिकालः—“इष्ट्यादिविकृतिः सर्वा पर्वण्येवेति निश्चयः ।

“१ आवर्त्तनात् प्राक् यदि पर्वसन्धिः कृत्वा तु तस्मिन् प्रकृति विकृत्याः ।
अत्रैव यागः परतो यदि स्यात्तस्मिन् विकृत्याः प्रकृतेः परत्र” ॥ (कात्यायनः)

४ पक्षादिकालः

“पक्षादावेव कुर्वीत सदा पक्षादिकं चरुम्” छन्दोगपरिशिष्टम्)

“पर्वणो यश्चतुर्थांश आद्याः प्रतिपदसत्रयः ॥

यागकालः स विज्ञेयः प्रातर्द्युक्तो मनीषिभिः” ॥ (वृद्धशातातपः)

एतत् कालाभावे तु—

‘पूर्वाह्ण एव कुर्वन्ति^५ विद्धे स्वल्पे^६ मनीषिभिः” ॥ (छन्दोगपरि.)

द्वितीयाविद्धप्रतिपद्येव प्रातःकाले कुर्वन्तीत्यर्थः ।

संक्रान्तिव्यवस्था

“मृगककटसंक्रान्ती द्वे तूदशक्षिणायने ।

१) आवर्त्तनः सूर्यस्य पश्चिमदिग्गमनारम्भकालः ।

ବିକୃଷ୍ଟପୂର୍ଣ୍ଣିମାଦି ଚାନ୍ଦ୍ରଶିଖରାଳ ।

ପୂର୍ଣ୍ଣିମା ୪ର୍ଥ ଭାଗ ଓ ପ୍ରତିପଦାର ୧ମ ୧୨ ଓ ୩୨ ଭାଗ ପକ୍ଷାଦି ଯାଗର
କାଳ ଅଟେ । ଉକ୍ତ ସମୟ ଯେଉଁଦିନ ସୂର୍ଯ୍ୟାଦୟକୁ ଥିବ ସେ ଦିନ ପକ୍ଷାଦି
ଯାଗ କରାଯିବ ।

पाठा. 1) दर्शष्विष्टि-क । तत्र पूर्वद्युरित्यारभ्य विकृतेष्टिकाल”इत्यन्तं पाठो
नास्ति । दर्शष्विष्टि ड । 2) अत्र-ख । अतः-भ । 3) विकृतेष्टिकालः-
छ, ज, भ पाठः (विकृतेष्टिकालः घ) । 4) पक्षादिचस्कालः-ख, ग, ड, भ ।
5) कुर्वीत-क । 6) प्यन्ये-ख, ग, ड, भ ।

विषुवती तुलामे^१षौ विष्णुपद्यः स्थिरात्मके ॥

पड्योति द्विशरीरे द्वादशैवं प्रकीर्त्तिताः” ॥

मृगो-मकरः, स्थिराः- वृषसिंहवृश्चिककुम्भराशयः । द्विशरीराः-मिथुन-
कन्याधनुर्मीनाः ।

“^१वृटे: सहस्रभागो यः स कालो रविसंक्रमे” । (देवीपु. २४-२५)

“^२संक्रान्तिसमयः सूक्ष्मो दुर्लभ्यः पिशितेक्षणैः ॥

तद्यो^३गाच्चाप्यधश्चोर्ध्वं त्रिशन्नाढ्यः” ^३प्रकीर्त्तिताः” ॥ (देवलः)

इदं संक्रान्तिपूर्वापरकालीनषष्टिदण्डात्मकं तदुपलक्षिताहोरात्रपरमुप-
वासादिविषयं तैलस्त्रीमांसवर्जनविषयं चेति प्राञ्चः ।

^४संक्रान्तेः पुण्यकालमाह—वृहद्व^५सिष्ठः—

१) सस्पूरुणापठः- “स्वस्थे नरे सुखासीने यावत् स्पन्दति लोचनम् ।

तस्य त्रिशत्तमो भागस्तत्परः परिकीर्त्तितः ॥ (देवीपु. २४-२४)

तत्पराच्छतभागस्तु^२वृटिरित्यभिधीयते ।

वृटे: सहस्रभागो यः सकालो रविसंक्रमे” इति ॥ (२४-२५)

२) संक्रान्तिसमय इति देवलवचनम् इति कालसारे वसिष्ठवचनमिति समय-
मयूखे ।

ଉତ୍କଳର ଏକବର୍ଣ୍ଣରୁ ଅନ୍ୟବର୍ଣ୍ଣକୁ ଗମନ କରିବାକୁ ସଂକ୍ରାନ୍ତି ବୋଲାଯାଏ ।
ଏହି ସଂକ୍ରାନ୍ତି ମେଷ ବୃଷାଦି ଉଦ୍ଭେଦେ ବାରଗୋଟି । ସେଥିରୁ ମେଷ ଓ
ଭୂଲୀସଂକ୍ରାନ୍ତିକୁ ବସୁବ, ମଳରସଂକ୍ରାନ୍ତିକୁ ଉତ୍ତରାସଢ଼ୀ ଓ କର୍କଟ ସଂକ୍ରାନ୍ତିକୁ
ଦକ୍ଷିଣାସଢ଼ୀ, ବୃଷ ସଂକ୍ରାନ୍ତିକୁ ଓ କୁମ୍ଭସଂକ୍ରାନ୍ତିମାନଙ୍କୁ ବସ୍ତୁପଦ ଏବଂ
ମିଥୁନ କନ୍ୟା ଥରୁ ଓ ମୀନସଂକ୍ରାନ୍ତିମାନଙ୍କୁ ଷଡ଼ଶୀତି ବୋଲାଯାଏ ।

ସଂକ୍ରାନ୍ତି ସମୟ ଅତି ସୂକ୍ଷ୍ମ । ତେଣୁ ସୂର୍ଯ୍ୟଚଳନର ଛବିଶଦଣ୍ଡ ଓ
ପର ଛବିଶଦଣ୍ଡକୁ ପୂର୍ବକାଳ ବୋଲି ଦେବକ କହିଛନ୍ତି । ପ୍ରାଚୀନମାନଙ୍କ
ମତରେ ଦେବକବାକ୍ୟର ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ ହେଉଛି ଯେଉଁ ଅନ୍ତୋରାସରେ ସଂକ୍ରାନ୍ତି
ହୋଇଥିବ ସେ ଅନ୍ତୋରାସରେ ଉପବାସ ଓ ସ୍ତ୍ରୀ ତିଳାଦି ବର୍ଜନ କରଣୀୟ ।

ପାଠା. 1) ମେଷ- ଖ, ଘ, ଙ । 2) ଯୋଗାଦ୍ୟ-ଖ, ଙ, ଯୋଗାସ୍ରାଧତ-ଘ,
ଯୋଗାଚ୍ୟା-କ । 3) ପବିତ୍ରତା:- ଙ । 4) ସଂକ୍ରାନ୍ତେ... ..
ଦକ୍ଷିଣାସଢ଼ୀ” ଇତ୍ୟନ୍ତ: ପାଠୋ ନାସ୍ତି କ ଗ, ଙ, ଙ, ଜ । 5) ବୃହଦ୍‌ବସିଷ୍ଠ:-
ଙ ।

“अतीतानागते पुण्ये द्वे तूदग्दक्षिणायने” ।

“त्रिंशत् कर्कटके नाड्यो मकरे विंशतिः स्मृताः ॥

२^१अयने विंशतिः पूर्वा मकरे विंशतिः परा ।

वर्त्तमाने तुलामेषे नाड्यस्तुभ्यतो दश” ॥ (देवलशातातपौ)

उभयतः तुलामेषयोः ।

“षडशीत्यामतीतायां षष्टिरुक्तास्तु नाडिकाः ।

पुण्यायां विष्णुपद्याञ्च प्राक् पश्चादपि षोडश” ॥ (देवलशातातपौ)

१) उदगयनम्—उत्तरायणम् अतीतं पुण्यम् । उत्तरायणे अतीते पुण्यकाल इत्यर्थः । तथा दक्षिणायणम् अनागतमेव पुण्यम् । अतः कर्कटसंक्रान्तेः पूर्वकाल एव पुण्यकाल इति भावः ।

२) अयने-दक्षिणायने, मकरस्य पृथकीर्त्तनात् । एवौ तुलायां मेषे वा वर्त्तमाने उभयतो दशनाड्यः पुण्याः । अत्र उभयतः— तुलामेषयोर्नतु पार्श्वद्वये “अतीतानागते पुण्ये द्वे तूदग्दक्षिणायने । उपरागे तु तत्कालमतीते विषुवद्वये” इति वसिष्ठवचनादिति कृत्यकौमुदीकाराः । ग्रन्थकृतापि तन्मतमङ्गीकृतम् । किन्तु प्रकृतवचने दक्षिणायने पूर्वविंशतेः, मकरे परविंशतेः पुण्यकालत्वकीर्त्तनात् तद्वैलक्षण्येन तुलामेषयोः पार्श्वद्वये दश दश इति विंशतिः दण्डाः पुण्यकाल उक्त इति गम्यते । “मध्ये तु विषुवे पुण्यं प्राग्विष्णोर्दक्षिणायने । षडशीतिमुखेऽतीते अतीते चोत्तरायणे । इति समयमयूखधृतवसिष्ठवाक्येन विषुवसंक्रान्तयोर्मध्यकालस्यैव पुण्यत्वकीर्त्तनमपि “उभयतः” इत्यस्य पार्श्वद्वयार्थमनुगृह्णाति । विषुवसंक्रान्तयोर्मध्यरेखागतत्वेन मध्यकालस्य तदुपलक्षितपार्श्वद्वयस्यैव पुण्यकालता युज्यत एव ।

३) षडशीतिः—मिथुनकन्याधनुर्मीनसंक्रान्तयः । अत्र वचने “षष्टि” स्थाने कृत्यकौमुद्याम् “अष्टि” रिति पाठो वर्त्तते । तत्र अष्टिः—षोडश इति बृहस्पतिः । अष्टिच्छन्दसि पादानां षोडशाक्षरविशिष्टत्वेन अष्टि पदेन षोडशसंख्या सूच्यते । हेमाद्रिस्तु “षडशीत्याख्यानां चतसृणां संक्रान्तीनाम्

पाठा 1) पत्तिरिय- ख पाठः ।

“मानार्द्धं भास्करे पुण्यमपूर्णं शर्वरीदले । (१४)

सम्पूर्णं तु भयोर्ज्ञेयमिति^१रिवते परेऽहनि” ॥ (देवीपु. २४-११)

मानार्द्धं भास्करे- भास्करोपलक्षितदिवसेऽर्द्धमित्यर्थः । ग्रहरद्वयमिति यावत् ।

एकैकस्याः पञ्चदश पञ्चदश इत्येवं पष्टिनाड्यः पुण्या इत्याह । वचनस्य उत्तरार्द्धं विष्णुपदीसंक्रान्तीनामेकैकशः पुण्यकालकीर्त्तनात् पूर्वाद्धं षडशीतिसंक्रान्तीनां समूहोक्तिर्न सङ्गच्छते । ते नात्र कृत्यकौमुदीपाठः साधोयान् ।

१) मुद्रितदेवीपुराणपाठः यथा—

“यार्द्धशकला भुंक्ते तत्पुण्यमुत्तरायणे । १२ । निरंशे भास्करे दृष्टे दिनान्ते दक्षिणायने । अर्द्धरात्रे तु सम्पूर्णं दिवा पुण्यमनागतम् । १३ । सम्पूर्णं चार्द्धरात्रे तु उदयास्तमनेऽपि च । मानार्द्धं भास्करं पुण्यमपूर्णं शर्वरीदले । १४ । सम्पूर्णं उभयोर्ज्ञेयमविवेके परेऽहनि । षडशीतिमुखेऽतीते वृत्ते च विषुवद्द्वये । १५ । भविष्यत्ययने पुण्यमतीते चोत्तरायणे । आदौ पुण्यं विजानीयाद् यदा भिक्षा तिथिर्भवेत् । १६ । अर्द्धरात्रे व्यतीते तु विज्ञेया चापरेऽहनि” ॥ इति ॥

देवीपुराणवाक्यानां व्याख्या यथा—

उत्तरायणे— मकरसंक्रान्तौ, रविः यावत् विशकलाः- विशतिर्दण्डान् भुंक्ते तावत्, अर्थात् रवेः मकरराशिभोगात् विशतिर्दण्डाः पुण्यकालः । दक्षिणायने— कर्कटसंक्रान्तौ भास्करे- सूर्ये निरंशे- अंशरहिते दृष्टे- उपलब्धे सति, कर्कटसंक्रान्तिकाले समायाते सति इत्यर्थः । राशेः प्रथमांशभोगकालो हि निरंशो भवति । तदा दिनान्ते-पूर्वमासान्त-दिवसान्तभागे मिथुनमासान्तभागे पुण्यकालः । अर्द्धरात्रे सम्पूर्णं— अतीते अनागतं- परवर्त्ति दिनं दिनार्द्धमिति यावत् पुण्यम् । “अर्द्धरात्रे त्वसम्पूर्णं” इति कल्पतरुद्धृतपाठे (नियत ३६२) तु असम्पूर्णं न्युने अर्द्ध-रात्रात् पूर्वम्, अनागतं- भविष्यत् संक्रमणं पुण्यम् । तेन तत्पूर्ववर्त्ति दिनार्द्धं पुण्यमित्यर्थः । अर्द्धरात्रे सम्पूर्णं तथा सूर्यस्य उदयास्तमनयोश्च भास्करं- भास्करोपलक्षितं दिनं, मानार्द्धं- अर्द्धपरिमितं पुण्यम् ।

पाठा. 1) मतीतेऽर्द्ध- ख ।

विशेषमाह- “अर्द्धरात्रादध्वस्तस्मिन् मध्याह्नस्योपरि क्रिया ।

ऊर्ध्वं संक्रमणे चोर्ध्वमुदयात् प्रहरद्वयम्” ॥ (वसिष्ठः)

मध्याह्नस्योपरि पूर्वदिवसस्य ।

“सम्पूर्णं चेदर्द्धरात्रे रविसंक्रमणं भवेत् ।

प्राहु दिनद्वयं पुण्यं मुक्त्वा मकरकर्कटौ” ॥ (वसिष्ठः)

“आदौ पुण्यं विजानीयात् यद्यभिन्नातिथिर्भवेत्” ॥ (देवीपु. २४-१६)

इति वचनात् संक्रान्तिकालीनतिथेः पूर्वदिनगामित्वे पूर्वदिने पुण्यकालः ।

(^१अर्थात् तिथिभेदे उत्तरदिने पुण्यकालः) । एवं सम्पूर्णार्द्धरात्रे ^२रवि-
संक्रमणे संक्रान्तिकालीनतिथेः पूर्वदिनगामित्वे उभयदिनगामित्वेऽपि
पूर्वदिनमध्याह्नादूर्ध्वं पुण्यकालः । संक्रान्तिकालीनतिथेः उत्तरदिनगामित्वे
चोत्तरदिनाद्धमेव पुण्यकाल इति व्यवस्था । “आदौ पुण्य”मिति वचनस्य
दिनद्वयव्यापितिथिकेऽपि प्रवृत्त्यविशेषात् ।

तत्र “या याः सन्निहिता नाड्यस्तास्ताः पुण्यतमाः स्मृताः” इति
शातातपवचनात् उदयास्तमनयोस्तत्सन्निहितं दिनाद्धमेव पुण्यम् ।
अर्द्धरात्रस्य केन्द्रस्थत्वेन पूर्ववर्त्ति दिनाद्धं वा परवर्त्ति दिनाद्धं वा
पुण्यमिति संशये व्यवस्थापयति—शर्वरीदले—रात्रेः प्रथमाद्धं द्वितीयाद्धं
वा अपूर्णं पूर्ववत् मानाद्धम् । अर्थात् रात्रेः पूर्वभागे संक्रान्तौ पूर्वदिवसस्य
अपराह्णः, उत्तरभागे संक्रान्तौ उत्तरदिनस्य पूर्वाह्णः पुण्यः । संपूर्णं
अर्द्धरात्रे संक्रान्तौ उभयोः पूर्वापरदिवसयोः । अर्द्धं पूर्वदिवसस्य
उत्तराद्धम् उत्तरदिवसस्य पूर्वाद्धं च पुण्यम् । अतिरिक्ते—अर्द्धरात्रात्
परं संक्रान्तौ परेहनि पुण्यकाल एव । “अविवेके” इति मुद्रितदेवीपुराण-
पाठस्त्वशुद्धः संक्रान्तावविवेकत्वस्यासम्भवात् । अन्यत् स्पष्टम् । आदौ
पुण्यमिति ग्रन्थकृता विवृतमेवेत्यलम् । सामान्यतः उभयतः षोडशदण्डाः
पुण्या इत्याह जाबालिः “संक्रान्तेः पुण्यकालस्तु षोडशोभयतः कला” इति ।

“^୧କାମୁକं^୨ ତୁ ପରିତ୍ୟଜ୍ୟ^୩ ମୃଗସଂ^୪ କ୍ରମଣେ ରବି: ।

ପ୍ରଦୋଷେ ଚାତୁର୍ଦ୍ଧାତ୍ରେ ବା^୫ ଶ୍ଚାନାନଂ ଦାନଂ ପରେଽହନି ॥

^୬ଯଦ୍ଧ୍ୟସ୍ତମନବେଳାୟାଂ ମକରଂ ଯାତି ଭାସ୍କର: ।

ପ୍ରଦୋଷେ ଚାତୁର୍ଦ୍ଧାତ୍ରେ ବା^୭ ଶ୍ଚାନାନଂ ଦାନଂ ପରେଽହନି ॥

ଅର୍ଦ୍ଧ^୮ ରାତ୍ରେ ତଦୂର୍ଦ୍ଧ^୯ ବା ସଂକ୍ରାନ୍ତୌ ଦକ୍ଷିଣାୟନେ ।

ପୂର୍ବମେବ ଇଦମ୍ ଗ୍ରାହ୍ୟଂ ଯାବନ୍ନୋଦୟତେ ରବି:” (ବୃହ୍ନାଗର୍ଯ୍ୟ:)

‘ମିଥୁନାତ୍ କକସକ୍ରାନ୍ତିର୍ଯଦି ସ୍ୟାଦଶୁମାଲିନ: ।

ପ୍ରଭାତେ ବା ନିଶିଥେ ବା କୁର୍ଯାଦିହା ପୂର୍ବତ:” ॥ (ଭବିଷ୍ୟପୁ.)

(ଏତच्च यद्यपि कल्पतरुकारेण^୫ न लिखितं तथापि प्रामाणिकवद्विद्वन्-
कारलिखितत्वेन वैदिकदेशपरिगृहीतत्वेन च नि:सन्दिग्धत्वात् एतद्
विरुद्ध आचारो नादरणीय: ।

“रविसंक्रमणे पुण्ये न स्नायाद् यदि मानव:”^୬ ।

୧) କାମୁକମିତ୍ୟାଦିନି ମକରକର୍କଟସଂକ୍ରାନ୍ତିବିଷୟକବଚନାନି କଳ୍ପତରୁ ନ
ଲିଖିତାନି । କାମୁକଂ-ଧନୁ: , ମୃଗୋ-ମକର: । ମକରସଂକ୍ରାନ୍ତୌ ଶ୍ରୀଜଗନ୍ନାଥ-
ଦେବସ୍ୟ ଯାତ୍ରା ତଥା ଶ୍ରୀଲିଙ୍ଗରାଜଦେବସ୍ୟ ସ୍ମୃତକର୍ମବିଧିର୍ଯଚ୍ଛ ଭବତି ।
ଦକ୍ଷିଣାୟନସଂକ୍ରାନ୍ତାବପି ଶ୍ରୀଜଗନ୍ନାଥଦେବସ୍ୟ ଯାତ୍ରା । ସର୍ବାସୁ ସଂକ୍ରାନ୍ତିପୁ-
ୟସ୍ମିନ୍ନହୋରାତ୍ରେ ରବି: ରାଶ୍ୟନ୍ତରଂ ଗଚ୍ଛତି ତଦ୍ଦିନେ ଏବ ଦେବୀବାଦିସମାଚାର: ।

ସଂକ୍ରାନ୍ତିର ପୂର୍ଣ୍ଣକାଳ

ମେଷସଂକ୍ରାନ୍ତିରେ ପୂର୍ଣ୍ଣିମାକାଳର ପୂର୍ବ ୩୧° ୫୬ ଓ ପର ୩୧° ୫୬
ପୂର୍ଣ୍ଣକାଳ । ବୃଷସଂକ୍ରାନ୍ତିର ପୂର୍ବ ୩୧° ୫୬ ଓ ପର ୩୧° ୫୬ ମିଥୁନସଂକ୍ରାନ୍ତିର
ପର ୩୧° ୫୬ । କର୍କଟସଂକ୍ରାନ୍ତିର ପୂର୍ବ ୩୧° ୫୬, ସିଂହସଂକ୍ରାନ୍ତିର ପୂର୍ବ ୩୧° ୫୬
ଓ ପର ୩୧° ୫୬ । କନ୍ୟାସଂକ୍ରାନ୍ତିର ପର ୩୧° ୫୬ । ତୁଳାସଂକ୍ରାନ୍ତିର ପୂର୍ବ ୩୧°
ଓ ପର ୩୧° । ବୃଷ୍ଟିସଂକ୍ରାନ୍ତିର ପୂର୍ବ ୩୧° ୫୬ ଓ ପର ୩୧° ୫୬ । ଧନୁସଂକ୍ରାନ୍ତିର
ପର ୩୧° ୫୬ । ମକରସଂକ୍ରାନ୍ତିର ପର ୩୧° ୫୬ । କୁମ୍ଭସଂକ୍ରାନ୍ତିର ପୂର୍ବ ୩୧° ୫୬ ଓ
ପର ୩୧° ୫୬ । ମିନିଷଂକ୍ରାନ୍ତିର ପରବର୍ତ୍ତୀ ୩୧° ୫୬ ପୂର୍ଣ୍ଣକାଳ ଅଟେ । ଗୁରୁକାରକ
ମଳରେ ୧୧୫ ଓ ତୁଳାସଂକ୍ରାନ୍ତିରେ କେବଳ ପରବର୍ତ୍ତୀ ୩୧° ପୂର୍ଣ୍ଣକାଳ ।

ପାଠା. 1) ଅପ-ଗ, ଘ । 2) ସଂକ୍ରମତେ ରବି:- ଗ, ଘ, ଙ, ଛ, ଜ, ଝ । 3) ଶ୍ଚାନାନଦାନେ-
ଗ, ଝ । 4) ଧ୍ୟୋକୋଽୟଂ ନାସ୍ତି-କ । 5) କାରେଣ ଲିଖିତଂ-ଖ, ଗ, ଘ, ଙ ।

6) ଏତच्च इत्यारभ्य मानव:” इत्यन्तः पाठो नास्ति . क ।

सप्तजन्मन्यसौ रोगी निर्द्धनश्चापि जायते ॥

अयने कोटिगुणितं लक्षं विष्णुपदीफलम् ।

षडशीतिसहस्रं तु षडशीत्यां स्मृतं बुधैः ॥ (देवीपु.)

“संक्रान्तौ यानि दत्तानि हव्यकव्यानि दातृभिः ।

तानि तेषां बहत्यर्कः पुनर्जन्मनि जन्मनि ॥

अयने विषुवे चैव ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ।

अहोरात्रोषितः स्नातः सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ (शातातपः)

इत्यत्रोपवासो गृहस्थे^१ रविषयः ।

“^२आदित्येऽहनि संक्रान्त्यां ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ।

उपवासो न कर्तव्यो गृहिणा पुत्रिणा सदा” ॥

१) अयने इति देवीपुराणे इतिकालसारे मुद्रितदेवीपुराणे तु नास्ति ।

२) आदित्येहनीति स्मृतिमीमांसायामिति कृत्यकौमुदीकारः ।

रविसंक्रान्तियुता शुक्लसप्तमी महाजया इत्युच्यते । तदुक्तं कल्पतरौ
ब्राह्मे— शुक्लपक्षे तु सप्तम्यां यदा संक्रमते रविः । महाजया तदा स्याद्
वै सप्तमी भास्करप्रिया ॥ स्नानं दानं जपो होमः पितृदेवाभिपूजनम् ।

सर्वं कोटिगुणं प्रोक्तं तपनेन महौजसा इत्यादि (नियत ३६७)

ବିଷୁବରେ ସଂକ୍ରାନ୍ତି ପଡ଼ିଲେ ଉକ୍ତ ସାତରେ ଉର୍ଦ୍ଧ୍ୱସ୍ଥ କରାଯିବ ।
କିନ୍ତୁ ରବିରେ ସଂକ୍ରାନ୍ତି ହେଲେ ଯଦି ମଧ୍ୟରାତ୍ରି ପୂର୍ବରୁ ହୁଏ ତେବେ ପୂର୍ବବର୍ତ୍ତୀ
ଦିନର ଉତ୍ତରାଷ୍ଟ, ଯଦି ମଧ୍ୟରାତ୍ରିର ପରେ ସଂକ୍ରାନ୍ତି ହୁଏ ତେବେ ପରଦିନର
ପୂର୍ବାର୍ଦ୍ଧ ପୁଣ୍ୟକାଳ । ଠିକ୍ ମଧ୍ୟରାତ୍ରିରେ ସଂକ୍ରାନ୍ତି ହେଲେ ପୂର୍ବଦିନର
ଉତ୍ତରାଷ୍ଟ ଓ ପରଦିନର ପୂର୍ବାର୍ଦ୍ଧ ପୁଣ୍ୟକାଳ ହୁଏ । ଯଦି ସଂକ୍ରାନ୍ତିକାଳରେ
ରାଗରାତ୍ରୁଥାଏ ତଥା ପୂର୍ବଦିନକୁ ବା ଉତ୍ତରାଷ୍ଟ ଦିନକୁ ଥାଏ ତେବେ ପୂର୍ବଦିନାର୍ଦ୍ଧ
ପୁଣ୍ୟକାଳ । ଯଦି କେବଳ ପରଦିନକୁ ଥାଏ ତେବେ ପର ଦିନାର୍ଦ୍ଧ
ପୁଣ୍ୟକାଳ ଅଟେ ।

ସଂକ୍ରାନ୍ତିର ପୁଣ୍ୟକାଳ ସମ୍ବନ୍ଧେ ବିଭିନ୍ନ ବଚନ ଅଛି । କିନ୍ତୁ ଯେଉଁ
ସମୟ ସଂକ୍ରାନ୍ତିର ଯେତେ ନିକଟ ସେ ସେତେ ଅଧିକ ପୁଣ୍ୟକାଳ ଅଟେ ।
ସଂକ୍ରାନ୍ତିରେ ସ୍ନାନ ଦାନାଦି କର୍ତ୍ତବ୍ୟ କିନ୍ତୁ ପୁରବର୍ତ୍ତ ଚୂଡ଼ାର ଉପବାସ କର୍ତ୍ତବ୍ୟ
ନୁହେ ।

ପୃଥିବୀରଜସ୍ବଳା

“ବୃଷାନ୍ତେ ମିଥୁନସ୍ୟାଦୌ ^୧ତନ୍ମध्येऽपि दिनत्रयम् ।

ରଜସ୍ବଳା ସ୍ୟାତ୍ ପୃଥିବୀ କୃଷିକର୍ମ ବିଗର୍ହିତम्” ॥ (ଶତାନନ୍ଦ:)
 ସଂକ୍ରମଣଦିନଂ ତତ୍ ପୂର୍ବୋତ୍ତରଦିନେ ଇତି ଦିନତ୍ରୟମ୍ ଇତ୍ୟର୍ଥ: ।

ନଦୀରଜସ୍ବଳା

“^୨यव्यद्वयं श्रावणादि सर्वा नद्यो रजस्वला: ।

ତାସୁ ସ୍ନାନଂ ନ କୁର୍ବିତ ବର୍ଜୟିତ୍ବା ସମୁଦ୍ରଗା:” ॥ (ଛନ୍ଦୋଗପରି.)

ରଜସ୍ବଳା-ଅଶୁଦ୍ଧା: ଯବ୍ୟୋ-ମାସ:, ସମୁଦ୍ରଗା:- ସାକ୍ଷାତ୍ପ୍ରତ୍ୟଭିଜ୍ଞାୟମାନ-
 ସମୁଦ୍ରପ୍ରବେଶା: । ସମୁଦ୍ରଗାଶବ୍ଦୋ ମହାନଦୀପର ଇତି କେଚିତ୍ ।

ମହାନଦ୍ୟୋ ଯଥା—

“भागीरथी च कालिन्दी नर्मदा च सरस्वती ।

विशोका च ^୩वितस्ता च गौतमी कृष्णवेणिका ॥

तुङ्गभद्रा भीमरथी तापी चैव पयोष्णिका ।

द्वादशैते महानद्यः पापिनः पावयन्ति या:” ॥ ଇତି

ତତ୍ତ୍ୱ ଯୁକ୍ତମ୍ । ସମୁଦ୍ରଗାଶବ୍ଦସ୍ୟ ପ୍ରୋକ୍ଷଣୀଶବ୍ଦବତ୍ ପ୍ରାସିଦ୍ଧଯୋଗତ୍ୟାଗେନା-
 ପ୍ରାସିଦ୍ଧ ^୪रुद्धिकल्पनाऽयोगात् ।

“आदौ कर्कटके नद्यः सर्वा एव रजस्वला: ।

त्रिदिनं तु चतुर्थेऽह्नि शुद्धा: स्युर्जाह्नवी यथा” ॥

ସଂକ୍ରାନ୍ତିଦିନମାରମ୍ଭ୍ୟ ତ୍ରିଦିନମିତି । ତତ୍ର ଗଞ୍ଜାୟାଂ ରଜାଦୋଷାଭାବାତ୍ ଶୁଦ୍ଧା

୧) ତନ୍ମध्ये- ସୂର୍ଯ୍ୟସଂକ୍ରମଦିବସେ ।

୨) ଯବ୍ୟଦ୍ୱୟମିତି ଛନ୍ଦୋଗପରିଶିଷ୍ଟେ —

୩) ପ୍ରୋକ୍ଷଣୀଶବ୍ଦେ ଯଥା ଯୋଗାର୍ଥତ୍ୟାଗେନ ରୁଦ୍ଧିକଲ୍ପନା ନ କ୍ରିୟତେ ତଦ୍ୱତ୍ ସମୁଦ୍ରଗା
 ଶବ୍ଦସ୍ୟ ଯୋଗାର୍ଥତ୍ୟାଗେନ ରୁଦ୍ଧାର୍ଥକଲ୍ପନମଯୁକ୍ତମିତି ଭାବ: ।

କୃଷ୍ଣମାସର ଶେଷଦିନ ମିଥୁନମାସର ଆରମ୍ଭ ଦିନ ଓ ତା ପରଦିନ ପୃଥି
 ବିଜୟଳା ଦ୍ୱୟ । ତହିଁରେ କୃଷିକର୍ମ ନଷ୍ଟ ଅଟେ ।

ପାଠ. 1) ବିଶାଖୀ-ଗ ।

ଦୃଷ୍ଟ୍ୟାନ୍ତତ୍ବମ୍ । ଏତଦ୍ ବିକସ୍ପପରମିତି ^୧ବିଦ୍ୟାକରବାଜପେୟିନ: । (ମହା^୨ନଦୋ-
ପର इत्यपर:) ।

ନଦୀଲକ୍ଷଣମ୍—

“ଧନୁ: सहस्राण्यष्टौ च गतिर्यासां न विद्यते ।

न ता नदीशब्दबहा गतिस्ताः परिकीर्तिताः” ॥ (छन्दोगपरि.)

“^୩चतुर्विंशङ्गुलैर्हस्तस्तच्चतुष्कं धनुः स्मृतम् ।

उपाकर्मणि चोत्सर्गे प्रेतस्नाने तथैव च ।

चन्द्रसूर्यग्रहे चैव रजोदोषो न विद्यते” ॥ (वसिष्ठः)

न दुष्येत्तीରवासिनामिति मदनପାରିजातधृतनिगमस्ମୃତି: ।

“अभावे कूपवापीनामन्येनापि समुद्धृते ।

रजोदुष्टेऽपि पयसि ग्रामभोगो न दुष्यति” ॥ (व्याघ्रवादः)

अन्येना^୪पि घटादिना ।

“गङ्गा च यमुना चैव प्लक्षजाता सरस्वती ।

रजसा नाभिभूयन्ते ये चान्ये नद^୧संज्ञकाः” ॥ (देवलः)

କୃଷ୍ଣେତ୍ରେ ଚ ଯା ସରସ୍ବତୀ ସା ପ୍ଲକ୍ଷଜାତା ।

୧) ନଦାଞ୍ଚ ସମ୍ପ ଦର୍ଶିତାସ୍ତିଥିତତ୍ବେ—

शोणः सिन्धुर्हिरण्याक्षः कोकलौहित्यघर्षराः ।

शतद्रुश्च नदाः सप्त पावना ब्रह्मणः सुता इति ॥

କର୍କଟସଂକ୍ରାନ୍ତିଠାରୁ ଚିନ୍ତିତ ନଦୀମାନେ ରଜସ୍ବଳା ହୁଅନ୍ତି । ଗଙ୍ଗା,
ଯମୁନା, ସରସ୍ବତୀ, ଶୋଣ ଓ ସିନ୍ଧୁ ପ୍ରଭୃତି ନଦୀମାନେ ରଜସ୍ବଳା ହୁଅନ୍ତି ନାହିଁ ।
ନଦୀର ରଜସ୍ବଳା ଅବସ୍ଥାରେ ମଧ୍ୟ ଶାବିକାଦୀ ଲୋକେ କିଛି ପ୍ରଭୃତିରେ ପାଣି
ନେଇ ବ୍ୟବହାର କରିପାରନ୍ତି । ମତାନ୍ତରେ କର୍କଟ ଓ ସିଂହ ଦୁଇମାସ ନଦୀ-
ମାନଙ୍କର ରଜଦୋଷ ରହେ ।

ପାଠା. 1) ବିଦ୍ୟାକର:-ଖ, ଘ, ଙ, ଞ. 2) ଗ, ଘ, ଞ ପାଠ: । ମହାନଦୀପରମିତ୍ୟପର:-

ଖ, ଜ । ନାସ୍ତି- କ, ଙ । 3) ଅନ୍ୟେନ-ଘଟାଦିନା-ଞ ।

अगस्त्याद्यः

“¹अप्राप्ते भास्करे कन्यां स त्रिभागैस्त्रिभिर्दिनैः ।

अर्घ्यं दद्यात्तु गस्त्याय ये^२ च सन्ति महोदये" ॥ (विष्णुरहस्यम्)

भास्करे कन्यामप्राप्ते सिंहमासे । स त्रिभागेः सिंहादित्यस्य तृतीयभाग-
सहितैः । त्रिभिर्दिनेस्त्रयोदशदिनैरित्यर्थः एतत्तु महोदयस्थानाम् ।

“कन्यायामगते सूर्ये पूज्यो वै सप्तमे दिने ।

सिंहाद्धोपगते सूर्ये कुम्भ^३योन्यर्घ्यं इष्यते ॥

अगस्त्येनार्चितः पूर्वं ददौ तं रुमै वरं हरिः ।

ये त्वां तत्रोदितं भक्त्या नाच्चर्यिष्यन्ति मानवाः ॥

तेषां संवत्सरं पुण्यं मत्प्रसादात् भवेत्तव ।

वेदवेदाङ्गविद्वांसो धनधान्यप्रजान्विताः ॥

वारुण ते भविष्यन्ति लोकेऽस्मिन्नर्ध्यदास्तव" ॥

तत्र मन्त्रः—“काशपुष्पप्रतीकाश अग्निमारुतसम्भव ।

मित्रावरुणयोः पुत्र कुम्भयोने नमोऽस्तु ते" ॥

(नरसिंहपुर. ६८-१४) (गरुडपुर १-११६-५)

मकरसंक्रान्तौ घृतकम्बलः

“आलिङ्गवेदिपर्यन्तं यो दद्याद् घृतकम्बलम् ।

जागरं नृत्यगीताद्यैः सकृत् कृत्वा च पर्वणि ॥

१) मकरसंक्रान्तौ भुवनेश्वरक्षेत्रे श्रीलिङ्गराजदेवस्य घृतकम्बलविधिर्वर्तते ।

तदुक्तं कालसारोद्धतशिवपुराणे-“दृष्ट्वा मकरसंक्रान्त्यां लिङ्गं त्रिभुवने-

ସିଂହମାସର ଅନ୍ତର ଦିନେ ଅଗସ୍ତ୍ୟାଶ୍ଵ ଦାନକାଳ ଅଟେ ।

ମନରସଂହାରରେ ଶିବଙ୍କୁ ଘୃତକମ୍ବଳ ଲାଗିକରିବା ବିଧେୟ ।

(ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଜନନରେ ଏ ଦିନ ଦୃତକମ୍ପନ ଲାଗି ହୁଏ ଓ ଶ୍ରୀଜଗନ୍ନାଥଙ୍କର ମଧ୍ୟ ଯାତ୍ରା ହୁଏ । ଦକ୍ଷିଣାୟାନ ସଂକ୍ରାନ୍ତିରେ ମଧ୍ୟ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କର ଯାତ୍ରା ଅଛି) ।

पाठा. 1) न प्राप्ते-ख,ग,घ,ङ,छ,ज । 2) ते वसन्ति= ग,घ,भ । 3) जोऽर्घ्य-

क । योनेऽर्घ्यं-घ ।

भन्वन्तरसहस्राणि शिवलोके महीयते" ॥ (विष्णुधर्मोत्तरम्)
पर्वणि- मकरसंक्रान्तौ ।

चैत्रमासकृत्यम्

“चैत्रं त नियतो मासमेकभक्तेन यः क्षिपेत् ।

सुवर्णमणिमुक्ताढ्ये कुले महति जायते” ॥ (महाभा. अनु. १०६-२३)

“कर्मणो यस्य यः कालस्तत्कालव्यापिनी तिथिः ।

तया कर्माणि कुर्वीत ह्यसवृद्धी न कारणमि”ति ॥ (वृद्धयाज्ञ.)

वचनात् मध्याह्नरूपैकभक्तकर्मकालव्यापिनी तिथिर्ग्राह्या ।

तत्र द्वैधे- “भासि संवत्सरे चैव तिथिद्वैधं यदा भवेत् ।

तत्रोत्तरोत्तमा ग्राह्या पूर्वा तु स्यान्मलीम्लुचः” ।

मासादितिथेः संवत्सरादितिथेश्च कर्मकालव्याप्त्या द्वैधे सति उत्तरविद्धा
ग्राह्या इत्यर्थः । अतएवोभयदिने कर्मकालव्याप्तौ उत्तरदिनमारभ्य
एकभक्तादिकं कार्यम् ।

यद्यपि— “दर्शान्तः पूर्णिमान्तो वा चान्द्रोऽसौ विप्रवैश्ययोः” । इति
माधवाचार्यवचनात् चान्द्रमासस्य द्वैविध्यं, मासाः पौर्णमास्याद्यमावा-
स्यादिसंक्रान्त्यादिरूपेण त्रिविधाः । तथापि “यस्मिन् देशे यथाचारः

श्वरम् । घृतकम्बलसंयुक्तमग्निलोकमवाप्नुयात्” इति । अस्मिन् उत्तरा-
यणे, दक्षिणायने च श्रीजगन्नाथदेवस्यापि यात्रोत्सवः विद्यते । तदुक्तं
ब्राह्मे — “उत्तरे दक्षिणे विप्रास्त्वयने बुरुषोत्तमम् । दृष्ट्वा रामं च कृष्णं
च भद्रां भद्रप्रदायिनीम् । ६३-१७ । त्यक्त्वा सर्वाणि पापानि विष्णुलोकं
स गच्छति” इति । आसु सर्वासु संक्रान्तिषु यस्मिन्नहोरात्रे संक्रान्ति-
र्भवति तस्मिन् एव दिने श्रीजगन्नाथलिङ्गराजादिदेवानामुत्सवो भवति ।
नात्र पुण्यकालापेक्षा । दानहोमादौ तस्य अपेक्षितत्वात् ।

१) मनुस्मृतौ तु यस्मिन्देशे इत्यादिवचनं नास्ति । राजमार्तण्डे तु लोकाचार-
स्तावदादौ विचिन्त्यो देशे देशे या स्थितिः सैव कार्या । ४०० । इति
देशाचारसमर्थकं वाक्यमस्ति ।

“इति वचनात् देश^१स्य समाचारात् मनुष्यवस्था । अस्मद्देशे तु कृष्ण-
प्रतिपदादिपौर्णमास्यन्त मास एव मासकार्यं कुर्वन्ति ।

वैशाखमासकृत्यम्

^१वैशाखं यः क्षिपेन्मासमेकभक्तेन मानवः ।

स याति श्रेष्ठतां लोके पूजितो धनवानपि ॥

अस्यापि पूर्ववत् व्यवस्था ।

^२वैशाखे पुष्पलवणे वर्जयित्वाथ गोप्रदः ।

भूत्वा विष्णुदे कल्पं स्थित्वा राजा भवेदिह ॥ (मत्स्यपु.)

गोप्रदः मासान्त इति शेषः । पुष्पलवणवर्जनस्य निषेधरूपत्वात् “निषेधः
कालमात्रक” इति वचनात् मासादित्येद्वेधे पूर्वदिनमा^३रभ्य एव

१) महाभारते तु- ‘निस्तरेदेकभक्तेन वैशाखं यो जितेन्द्रियः ।

नरो वा यदि वा नारी ज्ञातीनां श्रेष्ठतां व्रजेत्”(अनुशा. १०६।२४)

वचनमेतत् विष्णुधर्मोपि (३-३२०-१५) वर्त्तते ।

२) एतत्तु मास्ये कान्तिव्रतत्वेन पठितम् । यथा— “वैशाखे” इत्यादिश्लोका-
नन्तरम् “एतत्कान्तिव्रतं नाम कान्तिकीर्त्तिफलप्रदमि”ति मत्स्यपु. १००-४५।

३) “वैशाखं सकलं मासं नित्यस्नायी जितेन्द्रियः ।

जपन् हविष्यं भुङ्क्ते यः सर्वपापैः प्रमुच्यते” । इति तथा—

“माधवं सकलं मासं तुलस्या योर्चयेन्नरः” इत्यादिसाकल्यप्रतिपादक-
वचनाच्च विधिपक्षेऽपि पूर्वविद्धा ग्राह्या । सूर्यास्तमनात् पूर्वं प्रतिपत्सत्त्वे
व्रतारम्भ इति सारः ॥

ବୈଶାଖ ମାସ ଏକକୃତ୍ (ଦ୍ଵିତୀୟାଶ୍ଵିନ) ରହିଛି । ସେଥିରେ
ଦୁଇଦିନ କର୍ମକାଳକୁ ତିଥି ରହିଲେ ପରଦିନ ହେବ । ସଂକ୍ରାନ୍ତିପାଦ ସୌର-
ମାସ ଓ ପୂର୍ଣ୍ଣିମାକୁ ଅମାବାସ୍ୟାକୁ ଭେଦରେ ଦୁଇପ୍ରକାର କୁହାଯାଏ,
ଏହିପରି ତିନିପ୍ରକାର ମାସ ଶାସ୍ତ୍ରୀୟ ହୋଇଥିଲେ ହେଁ ଆମଦେଶରେ ପୂର୍ଣ୍ଣିମାକୁ
ମାସରେ ଦ୍ଵିତୀୟାକ ମାସକାର୍ଯ୍ୟ କରିବା ପରମ୍ପରା ରହିଅଛି ।

पाठा. 1) देशसमाचारव्यवस्था-ख, इति मनुवचनात् देशसमाचारव्यवस्था-
घ,ङ् । इति मनुवचनात् देश-ङ ।

कर्त्तव्यत्वम् । देवतापूजननिर्माल्यपुष्पग्रहणस्य विधिविहितत्वात् तद्-
व्यतिरिक्तपुष्पग्रहणं वर्जनीयम् ।

ज्येष्ठमासकृत्यम्

“^१ज्येष्ठामूलं तु यो मासमेकभक्तं समाचरेत् ।

भ्रातृणां भवति श्रेष्ठो भोगाश्चाप्नोति पुष्कलान्” ॥ (महाभा.)

आषाढमासकृत्यम्

“आषाढमेकभक्तेन स्थित्वा मासमतन्द्रितः ।

बहुधान्यो बहुधनो बहुपुत्रश्च जायते” ॥ (महाभा. अनु १०६-२६)

श्रावणमासकृत्यम्

“^२श्रावणं नियतोपासमेकभक्तेन यः क्षिपेत् ।

यत्र तत्राभिषेकेण पूज्यते ज्ञातिवर्द्धन^१” ॥ (महाभा. अनु १०६-२७)

भाद्रमासकृत्यम्

“^३प्रौष्ठपदं तु यो मासमेकाहारो भवेन्नरः ।

गवाढ्यस्फीतमतुलमैश्वर्यं प्रतिपद्यते” ॥ (महाभा. १०६-२८)

एकाहारः— एकभक्ताशी^२ ।

१) महाभारते—

“ज्येष्ठामूलं तु यो मासमेकभक्तेन संक्षिपेत् ।

ऐश्वर्यमतुलं श्रेष्ठं पुमान् स्त्री वा प्रपद्यते” (अनु. १०६-२५) ॥

२) भारते पूज्यते स्थाने युज्यते इति पाठः (अनु १०६-२७)

विष्णुधर्मोत्तरेऽपि ३-३२०-१८ ।

३) महाभारते “मतुलस्थाने मचल” इति पाठः (अनु १०६-२८)

विष्णुधर्मोत्तरेऽपि ३-३२०-१९ ।

प्राक्कल्पे कर्त्तव्यत्वात् पूज्यते इति विवेकात् । आरम्भे कृते
केशव प्रह्लादनाम्नो विवेकात् कृत्वाऽपि आरम्भे कर्त्तव्ये । अन्याथा
प्राक्कल्पे ।

पाठा. १) वर्द्धनः—ख । २) एकभक्तः—ख ।

ଆଶ୍ବିନମାସକୃତ୍ୟम् :

“^୧ତथैवाश୍ବयुଜं मासमेकभक्तेन यः क्षिपेत् ।

प्रजावान् बाह्नाढ्यश्च बहुपुत्रश्च जायते” ॥ (महाभा. १०६-२६)

कार्तिकमासकृत्यम्

“कार्तिकं वापि यो मासमेकभक्तेन तिष्ठति ।

सोऽश्वमेधफलं प्राप्य ब्रह्म^୧लोके महीयते ॥

^୨एकभक्तेन नक्तेन तथैवायाचितेन च ।

कृते व्रते धरावा^୩प्तिर्जायते द्वीपमालिनि” ॥ इति (नारदपु.)

केवलैकभक्तादिके फलमुक्तम् ।

“सुपुण्ये कार्तिके मासि देवर्षिपितृसेविते ।

क्रियमाणे व्रते नृणां स्वल्पेऽपि च^୩ महत् फलम्” ॥ इति (नारदपु.)

यत् किञ्चित् व्रतमात्रे महाफलम् । केवलस्नानम् ।

“^୩यदीच्छेत् विपुलान् भोगान् चन्द्रसूर्यग्रहोपमान् ।

कार्तिके सकले मासि प्रातःस्नायी भवेन्नरः” ॥ (नारदपु.)

୧) महाभारते “प्रजावान्” स्थाने “मृजावान्” इति पाठः (अनु १०६-२६)

विष्णुधर्मोत्तरे च प्रजावान् स्थाने मेधावीति पाठः ३-३२०-२० ।

“अथवाश्वयुजं मासं वर्जयेन्मासभक्षणम् । मासषट्ककृतं पुण्यं लभेता-
श्वयुजान्नरः” इति कल्पतरौ नन्दिपुराणे, नियत ३६० । अत्र ज्येष्ठा-
द्याश्विनान्तेषु मासेषु दिनद्वये एकभक्तकाले मासादितिथिसत्त्वे उत्तरदिने
एव व्रतारम्भः कार्यः “मासि संवत्सरे चैवे”ति वचनात् ।

୨) उत्कलदेशे कार्तिके प्रायशः नक्तमेवाचर्यते ।

୩) कार्तिकस्नानमाहात्म्यमुक्तं पाद्य (उत्तर १२-२३, २६)

“अथ प्रभृति वेदास्तु मन्त्रबीजमखान्विताः ।

ॐ ସ୍ବସ୍ତୁ, ଆଷାଢ଼, ଶ୍ରାବଣ, କାର୍ତ୍ତିକ ଓ ଆଶ୍ବିନମାସମାନଙ୍କର ଏକତ୍ର
(ବିବିଧ) ବ୍ରତରେ ଦୁଇଦିନର ଏକତ୍ରକାଳକୁ ମାସାଦି ତଥା ଥିଲ ପରଦିନ
ବ୍ରତ ଆରମ୍ଭ କରାଯିବ ।

पाठा. 1) बह्लिलोके-ख 2) प्राप्ति- ख, ग, घ, ङ । 3) तत्- ख ।

“कार्तिकस्य तु यत् स्नानं माघे मासि विशेषतः ।

कृच्छ्रादि नियमानाञ्च चान्द्रमानं प्रशस्यते” ॥ (पितामहः)

“माघकार्तिकयोश्चैव चान्द्रमासो विधीयते” ॥

आरब्धे स्नाने व्याध्यादिनाऽसामर्थ्ये धर्मप्रतिग्रहरूपेण पुत्रादिना दक्षिणादानपूर्वकं ब्राह्मणादिना वा स्नानं कारयेत् ।

• “ऊर्जं यवान्नमश्नीयात् एकान्नमथवा पुनः ।

वृन्ताकं सूरणं चैव शूकशिम्बि च वर्जयेत्” ॥ (काशीखण्डे)

प्रत्यब्दं कार्तिके मासि विश्राम्यन्त्वप्सु सर्वदा ॥ २३

अथ प्रभृत्यहमपि भवामि जलमध्यगः ।

भवन्तोपि मया सार्द्धमायान्तु समुनीश्वराः । २४

कालेस्मिन् ये प्रकुर्वन्ति प्रातःस्नानं द्विजोत्तमाः ।

ते सर्वयज्ञावभृथैः सुस्नाताः स्युर्न संशयः ॥ २५

ये कार्तिकव्रतं सस्मक् कुर्वन्ति मनुजाः सदा ।

ते देहान्ते त्वया शक्र प्राप्या मद्भुवनं सदा” ॥ २६ इति ॥

१) धर्मप्रतिग्रहाः धर्मकृत्ये प्रतिनिधयः, यथा निर्णयसिन्धुकालसारयोः स्कान्दे —

“भर्ता पुत्रः पुरोधाश्च भ्राता पत्नी सखापि वा ।

यात्रायां धर्मकार्येषु जायन्ते प्रतिहस्तकाः” ॥ इति

अथवा धर्मग्रहणाय धर्मार्थमिति यावत् “कर्त्ता दशगुणं पुण्यं लभते नात्र संशयः” इति स्कान्दोक्तेः । “असामर्थ्ये अनुकल्पस्नानं प्रतिषिद्धमाचार्यैः ।

तदुक्तम् “आरब्धकार्तिकादिस्नाने तु— व्याध्यादिना सामर्थ्याभावे पुत्रादि-प्रतिनिधिना कारयितव्यं नानुकल्पविधिना नित्यस्नान एव तद्विधानात् इति विद्याकर इति तिथितत्त्वे (पृ १४९) । मन्मते स्नानवत् व्रतमपि प्रति-निधिना कारयितव्यं न त्यक्तव्यमेव ।

२) ऊर्जं—कार्तिके, एकान्नम्—एकभक्तम् । वृन्ताकं बृहतीसदृशस्थूलोद्भिदः

फलं वृन्तभागेन सह फलशाकत्वेन प्रसिद्धम् इति स्मृतिचन्द्रिकायाम् । श्राद्ध

(पृ २१७) । वृन्ताकः वार्त्ताकीसदृशः फलविशेषः हरितः पाके रक्त इति कल्प-

तरौ लक्ष्मीधरः । सूरणः—श्रोलुग्र इति प्रसिद्धः कन्दविशेषः । शूकशिम्बि-

हृङ्ग इति प्रसिद्धः लताफलविशेषः ।

୧ ବିष्ଣୁ:- “କାର୍ତ୍ତିକୋଽଗ୍ନିଦୈବତ୍ୟୋଽଗ୍ନିଃ ସର୍ବଦେବାନାଂ ମୁଖମ୍ । ତस्ମାତ୍ କାର୍ତ୍ତିକେ ମାସି ବହିଃସ୍ନାୟୀ ଗାୟତ୍ରୀଜପ୍ୟନିରତଃ ସକୃଦେବ ହବିଷ୍ୟାଶଂ ସଂବତ୍ସରକୃତାତ୍ ପାପାଦ୍ ବିमुକ୍ତଃ ଭବତି ।

“କାର୍ତ୍ତିକଂ ସକଳଂ ମାସଂ ବହିଃସ୍ନାୟୀ ଜିତେନ୍ଦ୍ରିୟଃ ।

ଜପନ୍ ହବିଷ୍ୟଭୁଗ୍ ଦାନ୍ତଃ ସର୍ବପାପैଃ ପ୍ରମୁଚ୍ୟତେ” ॥ (୮୧ ଅଧ୍ୟାୟଃ) ।
 ସକଳଂ କାର୍ତ୍ତିକମିତି ବଚନାତ୍ ମାସାଦିତିଥିଃ ପୂର୍ବବିଦ୍ଧା^୧ ଗ୍ରାହ୍ୟଃ ।
 ବହିଃସ୍ନାୟୀ ଇତି ବିଧିବଚନାତ୍ ପ୍ରାତଃକାଳାଦନ୍ୟତ୍ରାପି ଦିବସେ ଯଦା କଦାଚି-
 ଦପି ସ୍ନାନମ୍ । ବହିଃସ୍ନାନଗାୟତ୍ରୀଜପହବିଷ୍ଣୂତରଭୋଜନାନିବୃତ୍ତିରୂପଂ ବ୍ରତଂ
 କାର୍ଯ୍ୟମ୍ । ବହିଃ-ନଦ୍ୟାଦୌ ସ୍ନାନଂ କାର୍ଯ୍ୟମ୍ । ଲକ୍ଷାଦିପରିମିତଗାୟତ୍ରୀଜପକୃତ୍ ।
 ଏନଦସାମର୍ଥ୍ୟେ ସହସ୍ରପରିମିତଃ ବହିଃର୍ଜପଃ ପ୍ରତିଦିନଂ କାର୍ଯ୍ୟଃ ।

“ସହସ୍ରକୃତ୍ବସ୍ତ୍ବଭ୍ୟସ୍ୟ ବହିରେତତ୍ତ୍ବିକଂ ଦ୍ବିଜଃ ।

ମହତୋଽପ୍ୟେନସଂ ମାସାତ୍ବଚେବହିର୍ବିମୁଚ୍ୟତେ” ॥ ଇତି (ମନୁ: ୨-୭୧)
 ବଚନାତ୍ ବହିଃଶବ୍ଦୋଽବ୍ରାମାଦ୍ ବହିରिति ୨ ଗୋବିନ୍ଦ୍ରାଜଃ ।

୧) ଯୁଦ୍ଧିତବିଷ୍ଣୁସ୍ମୃତୌ ତୁ — “ମାସଃ କାର୍ତ୍ତିକୋଽଗ୍ନିଦୈବତ୍ୟଃ । ୧ । ଅଗ୍ନିଃ-
 ସର୍ବଦେବାନାଂ ମୁଖମ୍ । ୨ । ତସ୍ମାତ୍ କାର୍ତ୍ତିକଂ ମାସଂ ବହିଃସ୍ନାୟୀ ଗାୟତ୍ରୀଜପ-
 ନିରତଃ ସକୃଦେବ ହବିଷ୍ୟାଶଂ ସଂବତ୍ସରକୃତାତ୍ ପାପାତ୍ ପୁତଃ ଭବତି । ୩ ।
 କାର୍ତ୍ତିକଂ ସକଳଂ ମାସଂ ନିତ୍ୟସ୍ନାୟୀ ଜିତେନ୍ଦ୍ରିୟଃ” ଇତ୍ୟାଦିମାଠଃ ।

କାର୍ତ୍ତିକବ୍ରତ

କାର୍ତ୍ତିକମାସରେ ଏକବ୍ରତ ନକ୍ତ ଅପାଚିତ ପ୍ରଭୃତି ବ୍ରତର ବିଧାନ ଅଛି ।
 (ଆମଦେଶରେ ପ୍ରାୟଶଃ ନକ୍ତବ୍ରତ କରାଯାଏ । ବସ୍ତୁସ୍ଥତିକାର କାର୍ତ୍ତିକରେ
 ନଦୀ ପ୍ରଭୃତିରେ ସ୍ନାନ (ବହ୍ନଃସ୍ନାନ) ଜପ ଓ ହରିଷ୍ୟଭୋଜନର ବିଧାନ
 କରାଯାଏ । ଦେବାଦିଦ୍ବାବ ବ୍ରତପାଳନରେ ଅସମର୍ଥ ହେଲେ ଭୂପୂର୍ବପୁରୀଦିଗ-
 ଦ୍ବାବ କିମ୍ବା ଦକ୍ଷିଣାଦାନପୂର୍ବକ ବ୍ରାହ୍ମଣଦ୍ବାବ ସ୍ନାନାଦି ବ୍ରତ ପାଳନ କରିବ,
 ଛାଡ଼ିବନହିଁ ।

ପାଠା. 1) ବିଦ୍ଧାଽପି- ଖ, ଗ, ଙ । 2) ଜଗୁଃ- କ ।

हविष्यद्रव्याणि यथा—

“हविष्येषु यवा मुख्यास्तदनु व्रीहयः स्मृताः ।

षाषकोद्रवगौरादीन् सर्वालाभेऽपि वर्जयेत्” ॥ (छन्दोगपरि.)

व्रीहिः शरत्पक्वधान्यम् । गौराः श्वेतसर्षपाः ।

“मुख्यालाभे प्रतिनिधिरपि शास्त्रार्थः” इति प्रतिनिध्यधिकरण-
न्यायेन प्रतिनिधित्वेन प्राप्तान् षाषकोद्रवगौरान् वर्जयेदित्यर्थः ।

“हैमन्तिकं सितास्विन्नधान्यमुद्गास्तिला यवाः ।

कलायकङ्गुनीवारा वास्तुकं हिडमोचिका ॥

कालेयं कालशाकं च मूलकं केवुकेतरत् ।

कन्दं सैन्धवसामुद्रे लवणे दधिसर्पिषी ॥

१) हैमन्तिकं-शालिधान्यम् । सिता- शर्करा । अस्विन्नं धान्यम्-असिद्ध-
धान्यतण्डुलाः । मुद्गादयः प्रसिद्धाः । कलायः खुडिआचणा इति प्रसिद्ध
इति कालसारे । कङ्गु-तृणधान्यविशेषः । नीवारादयः प्रसिद्धाः । कालेयं—
तिक्तशाकविशेष इति कालसारे । जीरकं शुक्लम् । नागर- गुण्ठी ।
तिन्तिडी- तेन्तुली इति प्रसिद्धमम्लरसान्मकं फलम् । ऐक्षवपदेन इक्षुरस
एव ग्राह्य इति गदाधरः । सिताया हविष्यत्वेनोक्तत्वात् “अगुड”पदेन
गुडवर्जितत्वमेव प्रतीयते । नारिकेलस्य हविष्यत्वेऽपि अष्टम्यां वर्ज्यत्व-
मुक्तं पाद्रे (३-९५) । क्रमात् कूष्माण्डबृहतीतरुणीमूलकं तथा ।
श्रीफलं च कलिङ्गं च फलं धात्रीभवं तथा । १९ । नारीकेलमलाबुं च
पटोलं बदरीफलम् । चर्मवृन्ताकवल्ली च शाकं तुलसीजं तथा । २० ।
शाकान्येतानि वर्ज्यानि क्रमात् प्रतिपदादिषु” इत्युक्तेः । अन्यदपि
वर्ज्यमुक्तं तत्रैव— “प्राण्यङ्गमामिषं चूर्णं फले जम्बीरमामिषम् । धान्ये
मसूरिका प्रोक्ता ह्यन्नं पर्युषितं तथा । ८ । अजागोमहिषीक्षीरादन्य-
दुग्धाद्यमामिषम् । द्विजक्रीता रसाः सर्वे लवणं भूमिजं तथा । ९ ।
ताम्रपात्रस्थितं गव्यं जलं पल्लवसंस्थितम् । आत्मार्यं पाचितं चान्न-
मामिषं तत् स्मृतं बुधैः ९६-१० इति ।

ପयोଽନୁସୂତସାରं ଚ ପନସାଞ୍ଜହରୀତକୀ ।

ପିପ୍ପଲୀ ଜୀରକं ଚୈବ ନାଗରं ତିନ୍ତିତଢୀଫଳମ୍ ॥

କଦଳୀଲବଳୀଧାତ୍ରୀଫଳାନ୍ୟଗୁଡ଼ମୈଶ୍ବରୀମ୍ ।

ଅତୈଳପବ୍ବ ମୁନୟୋ ହବିଷ୍ୟାଣି ପ୍ରସକ୍ଷତେ” ॥ (ଭବିଷ୍ୟପୁ.)

“ନାରିକେଳଫଳं ଚୈବ କଦଳୀଂ ଲବଳୀଂ ତଥା ।

ଆମ୍ରମାମ୍ବଳକं ଚୈବ ପନସଂ ଚ ହରୀତକୀମ୍ ॥

ବ୍ରତାନ୍ତରେ ପ୍ରଣୟଂ ଚ ହବିଷ୍ୟଂ ମନୁତେ ବୁଧଃ” ଇତ୍ୟଗସ୍ତିସଂହିତା-
ବଚନାତ୍ନାରିକେଳଫଳମପି ହବିଷ୍ୟମ୍ । ହବିଷ୍ୟେ “ଅସ୍ବିକ୍ଷଧାନ୍ୟ”ମିତି
ଉପାଦାନାଦ^୧ନ୍ୟତ୍ର ସ୍ବିକ୍ଷଧାନ୍ୟତତ୍ତ୍ୱଲଭକ୍ଷଣେ ନ ଦୋଷଃ ।

^୧ତତ୍ରାକାଶଦୀପଦାନବିଧି:

“ଦାମୋଦରାୟ ନଭସି ତୁଳାୟାଂ ଲୋଳୟା ସହ ।

ପ୍ରଦୀପ ତେ ପ୍ରସଞ୍ଚାମି ନମୋଽନନ୍ତାୟ ବେଦସେ” ॥ ବ୍ରହ୍ମାଞ୍ଡପୁ)

ଲୋଳ^୨ୟା-ଲକ୍ଷୟା ।

“ଇତି ଯନ୍ତ୍ରେଣ ଯୋ ଦଦ୍ୟାତ୍ ପ୍ରଦୀପ ସର୍ପିରାଦିନା ।

ଆକାଶେ ମଞ୍ଡପେ ଚୈବ ସ ଚାକ୍ଷୟଫଳ ଲଭେତ୍” ॥ (ବ୍ରହ୍ମାଞ୍ଡପୁ.)

“ତୁଳାୟାଂ ତିଳତୈଳେନ ସାୟଂ ସଞ୍ଚୟାସମାଗମେ ।

ଆକାଶସ୍ଥିତଦୀପଂ ଚ ଯୋ ଦଦ୍ୟାତ୍ ହରିଃ ପ୍ରତି ॥

ସହସ୍ରାଂ ଶ୍ରିୟମାପ୍ନୋତି ରୂପସୌଭାଗ୍ୟସମ୍ପଦମ୍” ।

୧) ହବିଷ୍ୟଭୋଜନସ୍ଥଳସିନ୍ଧୁଭୋଜନସ୍ଥଳେଷୁ ।

କେମନ୍ତକେଳାଳୟ, ମିଶ୍ର, ଅରୁଆରୁଜଳ, ମୁଗ, ବଣି, ପବ୍ବଧାନ,
ମହର, କାଜୁଲ, କାଜୁଜା, ବଧୂଆଗାଗ, ହିଡ଼ମୋରୁ, କାଳଶାକ, ସୈନ୍ଧବ
ଓ ପାମୁଡ଼ୁ ଲବଣ. ଗାଈଡ଼ହ, ଗାଈଘିଅ, ଗାଈଶୀର, ପଣସ, ଆମ୍ବ, ହରିଡ଼ା,
ପିପ୍ପଲୀ, ଜିର, ଶୁଣ୍ଠି, କେନ୍ଦୁଳୀଫଳ, କଦଳୀ, ନରକୋଳ, ଅଂଳଫଳ,
ଗୁଡ଼ଭଲ, ଅଖରୁପର ଦ୍ରବ୍ୟ (ଖଣ୍ଡ ପ୍ରଭୃତି), ତୈଳପତ୍ର ତୋଳ ନ ଥିବା
ଦ୍ରବ୍ୟ, ଆମ୍ବ ଓ ନରକା ପାପାରଣକଃ ହରିଷ୍ୟଦ୍ରବ୍ୟ ଅଟନ୍ତି ।

ପାଠା. ୧) ପଞ୍ଚକ୍ତିର୍ନାସ୍ତି-ଗ,ଘ,ଙ,ଞ । ୨) ପଞ୍ଚକ୍ତିର୍ନାସ୍ତି-ଞ ।

ତୁଳାୟାମିତି ଚାନ୍ଦ୍ରକାର୍ତ୍ତିକମାସସ୍ୟାପ୍ୟୁପଲକ୍ଷଣମ୍ ।

“ଆଶ୍ଵୟୁଜ୍ୟାମତୀତାୟାଂ ଯାବଦ୍ରାକା ତୁ କାର୍ତ୍ତିକୀ ।

ତାବଦ୍ଦୀପପ୍ରଦଂସ୍ୟୋକ୍ତଂ ଫଳଂ ରାଜେନ୍ଦ୍ର ଶାଶ୍ଵତମ୍ ॥

ତାବତ୍ କାଳଂ ପ୍ରୟଚ୍ଛନ୍ତି ଯେ ତୁ ଦୀପଂ ମହାନିଶି ।

ବିୟଦ୍ଦେଶେ ବହିଃସ୍ତେଷାଂ ମହତ୍ ପୁଣ୍ୟଫଳଂ ସ୍ମୃତମ୍ ॥

ଅପ୍ୟନ୍ଧକାରେ ଗହନେ ^୧ପ୍ରକାଶସ୍ତେନ ଜାୟତେ ।

ପ୍ରକାଶାତ୍ ଯଦୁଶାର୍ଦ୍ଦଂ ଲ ନ ତେ ଯାନ୍ତି ଯସ୍ମାଲୟମ୍” ॥ (ବିଷ୍ଣୁଧର୍ମୋତ୍ତରପୁ.)

“ଅତ୍ୟୁଚ୍ଚଂ ଦୀପମାକାଶେ ଯୋ ଦଦାତ୍ କାର୍ତ୍ତିକେ ନିଶି ।

ସପ୍ପଜନ୍ମକୃତଂ ପାପଂ ତ୍ରିଭିର୍ବର୍ଷଂ ବ୍ୟଘୋହିତି ॥

ବିଷ୍ଣୁବେଶ୍ମନି ଯୋ ଦଦାତ୍ କାର୍ତ୍ତିକେ ମାସି ଦୀପକମ୍ ।

ଅଗ୍ନିଷ୍ଟୋମସହସ୍ରସ୍ୟ ଫଳଂ ପ୍ରାପ୍ନୋତି ମାନବଃ” ॥ (ବ୍ରହ୍ମପୁ.)

“ଗବାମୟୁତଦାନେନ ଯତ୍ ଫଳଂ ଲଭତେ ଖଗ ।

ତୁଳସୀପତ୍ରକୈକେନ ତତ୍ଫଳଂ କାର୍ତ୍ତିକେ ସ୍ମୃତମ୍ ॥

ବିହାୟ ସର୍ବପୁଷ୍ପାଣି ^୨ମୁନିବୁଷ୍ପେଣ କେଶବମ୍ ।

କାର୍ତ୍ତିକେ ଯୋଽର୍ଚ୍ଚୟେଦ୍ ଭକ୍ତ୍ୟା ବାଜିଭେଦଫଳଂ ଲଭେତ୍” ॥ (ସ୍କନ୍ଦପୁ.)

“କାର୍ତ୍ତିକେ ବର୍ଜୟେତ୍ତୈଳଂ କାର୍ତ୍ତିକେ ବର୍ଜୟେନ୍ମଧୁ ।

କାର୍ତ୍ତିକେ ବର୍ଜୟେତ୍ କାଂସ୍ୟଂ କାର୍ତ୍ତିକେ ମାସି ସିନ୍ଧୁ ^୩ଜମ୍” ॥ (ନାରଦପୁ.)

କାର୍ତ୍ତିକେ ବର୍ଜୟେତ୍ ଶ୍ଵିତ୍ରୟାମିତି ଚତୁର୍ଥପାଦଃ କୁତ୍ଵଚିତ୍ ପଠିତଃ ।

“ନ ମତ୍ସ୍ୟଂ ଅକ୍ଷୟେନ୍ମାସଂ ନ କୌର୍ମ ^୪ମନ୍ୟଦେବ ହି ।

୧) ଶିବାଗ୍ନେ ଦୀପଦାନଫଳମୁକ୍ତଂ ଲିଙ୍ଗବୁରାଣେ (୧/୭୧ ଅଧ୍ୟାୟେ) —

“କାର୍ତ୍ତିକେ ମାସି ଯୋ ଦଦାତ୍ ଘୃତଦୀପଂ ଶିବାଗ୍ନତଃ ।

ସମ୍ପୂଜ୍ୟମାନଂ ବାପୟେଦ୍ ବିଧିନା ପରମେଶ୍ଵରମ୍ । ୩୧ ।

ସ ଯାତି ବ୍ରହ୍ମାଣୋ ଲୋକଂ ଶ୍ରଦ୍ଧ୍ୟା ମୁନିସତ୍ତମା” ଇତି ।

୨) ମୁନିବୁଷ୍ପମ୍ — ଅଗ୍ନସ୍ତିବୁଷ୍ପମ୍ ।

୩) ସିନ୍ଧୁଜଂ — ଲବଣମ୍ ।

କାର୍ତ୍ତିକମାସରେ ବସ୍ତୁ ଆଳପୁରେ ଓ ଶିବ ମନ୍ଦିରରେ ପାଣଦାନ କଲେ
ବଶେଷକଃ ଆକାଶରେ ପାଣଦାନ କଲେ ବଶେଷ ପୁଣ୍ୟ ଲାଭ ହୁଏ ।

ପାଠା. 1) ପ୍ରାକାଶ୍ୟେ ତେନ- ଗ, ଙ, ଞ । 2) କୌର୍ମ ନାନ୍ୟଦେବ- ଘ, ଙ, ଞ ।

चाण्डालो जायते राजन् कार्तिके मांसभक्षणात्” ॥ (नारदपु.)

“कौमुदं तु विशेषेण शुक्लपक्षे नराधिप ।

वर्जयेत् सर्वमांसानि धर्मो ह्यत्र विधीयते” ॥ (महाभा.)

कौमुदं- कार्तिकम् ।

कार्तिकमधिकृत्य—

“एकादश्यादिषु तथा तासु पञ्चसु रात्रिषु ।

दिने दिने च स्नातव्यं शीतलासु नदीषु च” ॥

वर्जितव्या तथा हिंसा मांसभक्षणमेव च” । (ब्रह्मपु.)

अतश्च मांसभक्षणे कार्तिकमासतच्छुक्लपक्षतदेकादश्यादिपञ्चदिनानि
शक्ताशक्तभेदात् पापतारतम्याद् वा निषिद्धानि ।

१) चतुर्षु वार्षिकमासेषु कार्तिकमासे कार्तिकशुक्लपक्षे वा मांसवर्जनं
विधेयमित्युक्तं महाभारते अनुशासनपर्वणि—

“कौमुदे तु विशेषेण शुक्लपक्षे नराधिप ।

वर्जयेन्मधुमांसानि धर्मो ह्यत्र विधीयते ॥ (११५-५४)

चतुरो वार्षिकान् मासान् यो मांसं परिवर्जयेत् ।

चत्वारि भद्राण्यवाप्नोति कीर्त्तिमायुर्यशो बलम्” ॥ (११५-५५)

तथा— “मांसं तु कौमुदं पक्षं वर्जितं पार्थ राजभिः ।

सर्वभूतात्मभूतस्थैर्विदितार्थपरावरैः ॥ (११५-५८)

गारुडेऽपि- सदा हरेर्वृतं श्रेष्ठं ततः स्यादक्षिणायने ।

चातुर्मास्ये ततस्तस्मात् कार्तिके भीष्मपञ्चकम् ॥ (१-१२३-२)

२) “नदीष्वपि । पूजनीयो हरिर्देवो ब्राह्मणः महताशनाः इति ! तथा—

“वर्जिता प्राणिहिंसा च मासादेदिनपञ्चके इति पाठः ।

(कल्पतरु-नियत-४३१)

३) तिथितत्त्वकारोक्तं ग्रन्थकृद्दर्शितं पापतारतम्यं नैव कारणं मांसत्यागस्य
प्रायश्चित्तरूपत्वाभावात् । अतः शक्ताशक्तभेदेन कार्तिकमास तच्छुक्लपक्ष-
तदेकादश्यादिदिनपञ्चकेषु मांसवर्जनव्यवस्था समीचीना ।

(^१यत्तु)—“तुलामकरमेषेषु प्रातःस्नानं प्रशस्यते ।

हविष्यं ब्रह्मचर्यं च महापातकनाशनमि"ति (राजमार्तण्डः)

तदन्यदेव सौरमासत्रयविहितमेकव्रतमिति वाज१पेयिनः ।

भीष्मपञ्चकम्

“भीष्मेण तद् यतः प्राप्तं व्रतं पञ्चदिनात्मकम् ।

सक्राशाद् वासुदेवस्य तेनोक्तं भीष्मपञ्चकम्' ॥ (विष्णुरहस्यम्)

“व्रतस्यास्य गुणान् वक्तुं कः शक्तः केशवाहते ।

व्रतं चैतन् महापुण्यं महापातकनाशनम् ॥

कार्तिकस्यामले पक्षे स्नात्वा सम्यग यतव्रतः ।

एकादश्यां तु गृह्णीयाद् व्रतं पञ्चदिनात्मकम्” ।

व्रतस्वरूपं विष्णुरहस्ये भविष्योत्तरे च द्रष्टव्यम् ।

“एकादशीं समारभ्य रांकां यावत् ^२प्रबोधते ।

वकोऽपि तत्र नाशनीयान्मतस्य मांसं च किञ्चन" ॥ (ब्रह्मपू.)

१) चान्द्रमासात्पूर्वमागतं मेषसंक्रान्तिं मकरसंक्रान्तिं वाऽऽरभ्य पूर्णिमा-
पर्यन्तं प्रातःस्नानाचरण- समाचारोप्यस्ति पाक्षिकतया । कार्तिके तु
नास्त्येव ॥

२) प्रबोधने—हरेः निद्राभङ्गे जाते इत्यर्थः । कार्तिकशुक्लैकादश्यां विष्णोः प्रबोधनमिति पूर्वमुक्तमेव । तत्र प्रबोधिण्यां श्रीजगन्नाथदेवस्य यात्रा विहिता । अतएव वर्षमध्ये तस्य प्रावरण-पुण्यस्नान-मकरसक्रान्ति-दोलायात्रा - दमनकोत्सवा - क्षयतृतीया - स्नान - श्रीगुण्डिचा-शयन-दक्षिणायन-शश्वपरिवर्त्तनोत्थानरूपा द्वादशयात्रोत्सवा अत्र यथावसरं

କାର୍ତ୍ତିକରେ ଭୂଲସୀ ଓ ଅଗସ୍ତି ପୁଷ୍ଟିର ବିଷ୍ଣୁଙ୍କୁ ପୂଜାକଲେ ବହୁ ପୁଣ୍ୟ ହୁଏ । କାର୍ତ୍ତିକମାସରେ କେଳ, ମହୁ, ଲୁଣ, ସ୍ତ୍ରୀସଙ୍ଗ ଓ ଆମିଷ ଭୋଜନ ଗ୍ରହଣ । ମାସସାରା ମାଛମାଂସ ଗ୍ରହଣ ପାରିଲେ ଶୁକ୍ଳପକ୍ଷରେ, ସବାଣୁବେ ଏକାଦଶୀଠାରୁ ୫ ଦିନ ଅବିଷ୍ୟ ଗ୍ରହଣ ।

କାହିଁକି ଶୁକୁ ଏକାଦଶୀଠାରୁ ପୂର୍ଣ୍ଣିମା ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଦିନେ ସ୍ୱପ୍ନପଞ୍ଚକ ଓ
ବକପଞ୍ଚକ ଅଟେ ।

पाठा. 1) नास्ति-क ।

କାର୍ତ୍ତିକପୂର୍ଣ୍ଣିମାସୀ ଯଦା ଜପାଦିକାଳବ୍ୟାପିନୀ ତଦା ତତ୍ରଦିନେ ଜପାଦି-
କାର୍ତ୍ତିକକୃତ୍ୟଂ କାର୍ଯ୍ୟମ୍ ।

“କର୍ମଣୋ यस୍ୟ ଯ: କାଳସ୍ତତ୍କାଳବ୍ୟାପିନୀ ତିଥି: ।

ତଥା କର୍ମାଣି କୁର୍ବୀତ ହାସବୃଦ୍ଧି ନ କାରଣମ୍” ॥ ଇତି-(ବୃଦ୍ଧଯାଜ୍ଞ)
ବଚନାତ୍ ହବିଷ୍ୟସ୍ୟ ତୁ ହବିଷ୍ୟେତରଭୋଜନନିବୃତ୍ତିରୂପତ୍ବାତ୍, ନିଷଂଘ: କାଳ-
ମାତ୍ରକେ” ନିଷେଧସ୍ତୁ ନିବୃତ୍ତ୍ୟାତ୍ମା କାଳମାତ୍ରପେକ୍ଷତେ” ଇତ୍ୟାଦିବଚନାନୁକ୍ତକାଳେ
ପୂର୍ଣ୍ଣିମାସ୍ୟଭାବାତ୍ ହବିଷ୍ୟାକରଣେ ନ ବ୍ରତହାନି: ।

ଚାତୁର୍ମାସ୍ୟବ୍ରତମ୍

“एकादश्यां तु गृह्णीयात् संक्रान्तौ कर्कटस्य वा ।

आषाढ्यां वा नरो भक्त्या चातुर्मास्योदितं व्रतम्” ॥

ପ୍ରଦର୍ଶିତା ଏବ । ଶ୍ରୀଲିଙ୍ଗରାଜଦେବସ୍ୟାପି ବର୍ଷମଧ୍ୟେ ପ୍ରଥମାଷ୍ଟମୀ-ପ୍ରାବରଣ-
ପୁଷ୍ୟସ୍ନାନ-ମକରସଂକ୍ରାନ୍ତି-ମାଘସମ୍ପ୍ରମୀ-ଶିବରାତ୍ରିଯଶୋକାଷ୍ଟମୀ ଦମନକୋତ୍ସବା-
କ୍ଷୟତୃତୀୟା-ପରଶୁରାମାଷ୍ଟମୀ-ଶ୍ୟନ-ପବିତ୍ରାରୋପଣ ଯମଦ୍ୱିତୀୟା-ଶିବୋତ୍ଥାପ-
ନାତ୍ମକା ଶ୍ରତୁର୍ଦ୍ଦଶ ଯାତ୍ରୋତ୍ସବା ଭବନ୍ତ୍ୟେବ । ତେଷୁ ପରଶୁରାମାଷ୍ଟମୀ ଶ୍ରୀଷାଢ଼-
ଶୁକ୍ଳାଷ୍ଟମ୍ୟାମ୍ । ଶ୍ୟନମ୍ ଶ୍ରୀଷାଢ଼ଶୁକ୍ଳଚତୁର୍ଦ୍ଦଶ୍ୟାମ୍ । ଉତ୍ଥାନଂ କାର୍ତ୍ତିକଶୁକ୍ଳ-
ଚତୁର୍ଦ୍ଦଶ୍ୟାମ୍ । ଅନ୍ୟେ ଚ ଯଥାବସରଂବିଧେୟା: ଇତି ।

୧) ଯଦ୍ୟପି ଏତାଢ଼ଶସ୍ଥଳେ ହବିଷ୍ୟାକରଣେ ନ ବ୍ରତହାନିରिति ଗ୍ରନ୍ଥକୃତା ଦର୍ଶିତଂ
କାଳସାରକୃତାପି ତଥୈବୋକ୍ତଂ ତଥାପି ଲୋକାଚାରଗର୍ହିତତ୍ବାତ୍ “ଅସ୍ବଗ୍ୟଂ ଲୋକ-

କେଳିମାର ମର୍ମ

ଯେଉଁ ବର୍ଷ କାର୍ତ୍ତିକ ମାସ ୩୭୯୯ ହେବ ସେ ବର୍ଷ ଏକମାସାତ୍ମକ କାର୍ତ୍ତିକ
ବ୍ରତର ପୂର୍ଣ୍ଣତା ନିମନ୍ତେ ସୂର୍ଯ୍ୟାସ୍ତ ପରେ ଆରମ୍ଭହେବା କାର୍ତ୍ତିକ କୃଷ୍ଣ ପ୍ରତିପଦାକୁ
ମଧ୍ୟ ବ୍ରତାଙ୍ଗୁରେ ପ୍ରବେଶ କରି ସେହିଦିନଠାରୁ ବ୍ରତ କରିବ । ଯେଉଁବର୍ଷ
କାର୍ତ୍ତିକ ପୂର୍ଣ୍ଣିମା ଉଦୟକୁ ପୂର୍ବ ଓ ଆଶ୍ୱିନ ପୂର୍ଣ୍ଣିମା ସୂର୍ଯ୍ୟାସ୍ତ ପରେ ଉଦୟକୁ ପୂର୍ବ
ସେ ବର୍ଷ ଉକ୍ତ ପୂର୍ଣ୍ଣିମା ପର ପ୍ରତିପଦାଠାରୁ ବ୍ରତାରମ୍ଭ କଲେ ବ୍ରତର
ପୂର୍ଣ୍ଣତା ବାସ୍ତବ ହେବ ନାହିଁ । ଯେଉଁବର୍ଷ କାର୍ତ୍ତିକ ମାସ ୩୯ ଦିନଆ ହେବ
ସେ ବର୍ଷ ୩୯ଦିନଯାକ ବ୍ରତ କରିଯିବ ।

“आषाढशुक्लैकादश्यां पौर्णमास्यामथापि वा ।

चातुर्मास्यव्रतारम्भं कुर्यात् कर्कटसंक्रमे” ॥ (बराहपु.)

“आषाढस्य सिते पक्षे एकादश्यामुपोषितः ।

चातुर्मास्यव्रतं कुर्याद् यत् किञ्चिन्नि^१यतो नरः” ॥ (महाभा.)

विद्विष्टं धर्म्यमप्याचरेन्न तु” (१-१५-६) इति योगीश्वरवचनात् “कार्तिके मासि बहिःस्नायी गायत्रीजपनिरतः सकृदेव हविष्याग्नी संवत्सरकृतात् पापात् विमुक्तो भवती”ति विष्णुवचनेन व्रतपक्षे स्नानजपहविष्यभोजनानां समुदितानामेव व्रतत्वकीर्तनात् केवलस्नानपक्षे व्रताङ्गस्नानपक्षे च “व्रतोपवासस्नानादौ घटिकैका यदा भवेत् । सा तिथिः सकला ज्ञेये”ति विष्णुधर्मोत्तरवचनेनापि सूर्योदयोत्तरवर्तमानायास्तित्थेर्ब्रताङ्गत्वेन कीर्तनात् व्रताङ्गहविष्यभोजनाभावेन त्रयभङ्गप्रसङ्गाच्च जपादिकालव्यापिन्यामपि कार्तिकपूर्णिमायां स्नानजपहविष्यभोजनदीपदानात्मकं सम्पूर्णं कार्तिकमासविहितं कार्तिकव्रतविहितं च कृत्यं विधेयमेव । हविष्यभोजनादिसकलकार्तिककृत्याचरणसमाचारोऽप्यस्ति । पण्डितसर्वस्वकारा अपि इत्थमेवामनन्ति “केचिद्वदन्ति तदन्तिमपौर्णमास्या द्वैधे स्नानजपयोग्यावशेषेपि हविष्यं प्रति कालाभावात् व्रतं यापनीयमिति तन्मन्दं, साकल्यवचनस्य वैयर्थ्यापत्तेरिति ।

यस्मिन् वर्षे कार्तिकमासस्य त्रिंशद्विंशतिः ससूर्या न भवन्ति तादृशे वर्षे प्रदोषप्रवृत्तापि कार्तिकादितिथिः व्रताङ्गत्वेन ग्राह्या साकल्यवचनानुरोधात् । अन्यथा त्रिंशद्दिनात्मकव्रताभावे साकल्यहानिः प्रसज्जेत । त्रिंशद्दिनात्मकत्वे हि मासे मासस्य साकल्यप्रसिद्धेः । यत्र कार्तिककृष्णप्रतिपत् प्रदोषव्यापिनी कार्तिकपूर्णिमा च जपादिकालव्यापिनी तदा प्रदोषव्यापिनी त्याज्येति पण्डितसर्वस्वकाराः । तत्र नो न विरोधः तत्र ससूर्यत्रिंशद्विंशतानामुपलब्धेः । यदि कदाचित् एकत्रिंशद्विंशतिः ससूर्या भवन्ति तदा तेषु व्रतं, साकल्यानुरोधात् । साकल्यं हि मासस्य कार्तिकस्य च द्वयोरपि विवक्षितम् । वस्तुतस्तु साकल्यवचनं सर्वथा क्षयपक्षे गौणतिथिग्रहणपरमित्यवगन्तव्यम् । अन्यथा साकल्यवचनानां नैरर्थक्यमापतेत ।

‘दर्शं वा पौर्णमासं वा प्रारभ्य स्नानमाचरेत् ।

पुण्यान्यहानि त्रिशत् मकरस्थे दिवाकरे” ॥ (त्रिष्णुः)

दर्शः पौर्णमासीति पूर्वदिनसंकल्पपरमिति नारायणोपाध्यायाः ।

‘आयुरारोग्यसम्पत्ती रूपे सुभगता गुणे ।

येषां मनोरथास्तैस्तु न त्याज्यं माघमज्जनम्’ ॥

‘दारिद्र्यपापदौर्भाग्यपङ्कप्रक्षालनाय वै ।

माघस्नानान्न चान्योऽस्ति उपायो नरसत्तम ॥ (पद्मसु)

अविमुक्ते प्रयागे च गङ्गासागरसंगमे ।

यत्फलं दशभिर्वर्षैः प्राप्यते नियतैर्नरैः ॥

तत्फलं लभते माघे गृहस्नानान्न संशयः ।

ब्रह्महा हेमहारी च सुरापो गुरुतप्पगः ॥

माघस्नाथी विपापः स्यात्तत्संसर्गात् पञ्चमः ।

आयुर्वित्तकलादिसम्पदः प्रभवन्ति च ॥

‘उपपातकसर्वाणि पातकानि महान्ति च ।

अस्मीभवन्ति सर्वाणि माघस्नायिनि मानवे ॥

१) एकभक्तकाले प्रतिपल्लाभे व्रताचरणस्य विहितत्वात् तत्पूर्वं स्नानकाले प्रतिपदभावेऽपि प्रतिपदर्थं स्नातव्यम् । तदन्यथा साकल्यवाधापत्तेः । गतेनास्य “अभावेऽपि प्रतिपदः संकल्पः प्रातरिष्यते इतिवचनेन सह एकवाक्यता सिद्ध्यति । कर्मकालव्याप्त्या हि तिथेः पारिभाषिकी पूर्णता स्वीक्रियते । तत्रैव साकल्यवचनानामुपयोगः । दशरिभ्यः दशान्तिमासावलम्बिनाम् ।

२) अविमुक्तं-वाराणासी । तदुक्तं स्कान्दे काशीखण्डे (२६/२३) ।

“मुने प्रलयकालेऽपि न तत् क्षेत्रं कदाचन ।

विमुक्तं हि शिवाभ्यां यदविमुक्तं ततो विद्रु”रिति ॥

पाठा. 1) प्राप्नोति नियतो नरः-क । अविमुक्त इत्यारभ्य.....पञ्चम इत्यन्तपाठो नास्ति-ङ । 2) उपपातकानि सर्वाणि-ग, ङ, भ ।

१ कामादिकं च यत् पाप ज्ञानाज्ञानकृतं च यत् ।
 स्नानमात्रेण नश्येत्तु मकरस्थे दिवाकरे” ॥
 सरितामप्यभावे तु नवकुम्भस्थितं जलम् ।
 वायुना ताडितं रात्रौ गङ्गास्नानसमं विदुः” ॥
 “वाला^२स्तरुणका वृद्धा नरो नारी नपुंसकाः ।
 स्नात्वा माघ शुभे तीर्थे प्राप्नुवन्तीप्सितं फलम् ॥
 ब्रह्मक्षत्रविशांचैव मन्त्रवत् स्नानमिष्यते ।
 तूष्णीमेव हि शूद्रस्य स्त्रीणां कुरुकु^३लोद्भव” ॥ (भविष्यपु.)
 “१सितासितेषु चैः स्नातं माघमासे युधिष्ठिर ।
 न तेषां पुनरावृत्तिः कल्पकोटिशतैरपि” ॥ (महाभा.)
 “२षष्टितीर्थसहस्राणि षष्टितीर्थशतानि च ।
 माघमासे गमिष्यन्ति गङ्गायमुनसंगमे” ॥ (मत्स्यपु.)
 “गवां शतसहस्रस्य सम्यग् दातुश्च यत् फलम्” ॥
 “३मकरस्थे रवौ माघे प्रातःकाले तथाऽमले ।
 गोष्पदेऽपि जले स्नानं स्वर्गदं पापिनामपि” ॥ (पद्मपु.)

१) सितासितेषु-गङ्गायमुनासंगमेषु ।

२) कौर्मैऽपि (३८-५)

महाभारते च—

“दशतीर्थसहस्राणि तिस्रः कोट्यस्तथापराः ।

समागच्छन्ति माघ्यां तु प्रयागे भरतर्षभ” ॥ (अनु २५-३६-३७)

“माघमासं प्रयागे तु नियतः सशितव्रतः । स्नात्वा तु भरतश्चेष्ट निर्मलः
 स्वर्गमाप्नुयात्” ३७/३८ ।

३) प्रकाशितपद्मपुराणे तु—

“कालोऽप्येष महाबुधः फलदोऽस्तु सदा नृणाम् ।

सूर्य मकरे प्रातःस्नानिनां पापनाशनः ॥ ९३-२२

पाठा. १) कामात्कृतं-भ. २) वाला वा तरुणा-भ. ३) कुलोद्भव-ग, घ ।

ତତଃ^୧ ପ୍ରାତଃକାଳେଷ୍ଠ ସ୍ନାନମ୍-ଅତଏବ—

“ଯୋ ମାଘମାସ୍ୟୁଷସି ସୂର୍ଯ୍ୟକରାଭିତାମ୍ନେ,
ସ୍ନାନଂ ସମାଚରତି ଚାରୁନଦୀପ୍ରବାହେ ।

ଉଦ୍ଧୃତ୍ୟ ସପ୍ତପୁରୁଷାନ୍ ପିତୃମାତୃବଂଶ୍ୟାନ୍

“ସ୍ବର୍ଗଂ ପ୍ରଯାତ୍ୟମରଦେହଧରୋ ନରୋଽସୀ” ॥ (ଭବିଷ୍ୟୋତ୍ତରମ୍)

ଇତ୍ୟତ୍ର ଉପସୀତ୍ୟଭିଧାନାତ୍ ସୂର୍ଯ୍ୟକରାଭିତାମ୍ନେ ଇତ୍ୟୁକ୍ତମ୍, ସୂର୍ଯ୍ୟୋଦୟାତ୍
ପ୍ରାଗପି ତତ୍କରସମ୍ଭବାତ୍ । ନ ତୁ ସୂର୍ଯ୍ୟାଭିତାମ୍ନ ଇତ୍ୟୁକ୍ତମ୍ ।

ଅତ୍ତୁ— “ମାଘେ ମାସି ଷଟନ୍ତ୍ୟାପଃ କିଞ୍ଚିଦଧ୍ୟୁଦିତେ ରବୀ ।

ବ୍ରହ୍ମଧ୍ବନମପି ଚାଞ୍ଚାଳଂ କଂ ପତନ୍ତଂ ପୁନିମହେ ॥

କିଞ୍ଚିଦଧ୍ୟୁଦିତେ ସୂର୍ଯ୍ୟେ ମାଘସ୍ନାନଂ ସମାଚରେତ୍” । (ଭବିଷ୍ୟୋତ୍ତରପୁ.)

ଇତ୍ୟତ୍ର କିଞ୍ଚିଦଧ୍ୟୁଦିତେ ରବାବିତ୍ୟୁକ୍ତଂ ତତ୍ ପ୍ରାତଃକାଳୋତ୍ତରାବଧି^୧ରୂପମ୍ ।

“ସମ୍ପ୍ରାପ୍ତେ ମକରାଦିତ୍ୟେ ପୁଣ୍ୟେ ପୁଣ୍ୟପ୍ରଦେ ସଦା ।

କର୍ତ୍ତବ୍ୟୋ ନିୟମଃ କଞ୍ଚିଦ୍ ବ୍ରତରୂପୀ ନରୋତ୍ତମଃ” ॥ (ସ୍କନ୍ଦପୁ.)

“ହରେରର୍ଚ୍ଚା ତୁ ବୈଶାଖେ ତପଃ ପୂଜା ତୁ କାର୍ତ୍ତିକେ ।

ତପୋଽଧ୍ୟର୍ଚ୍ଚା ତଥା ଦାନଂ ତ୍ରୟଂ ମାଘେ ବିଶିଷ୍ୟତେ” ॥ (ପଦ୍ମପୁ.)

ଫାଲ୍ଗୁନମାସକୃତ୍ୟମ୍

“ଏକଭକ୍ତଂ ତୁ କୁର୍ବାଣଂ ଫାଲ୍ଗୁନେ ମାସି ନିତ୍ୟଶଃ ।

ମକରସ୍ଥେ ରବୀ ମାଘେ ପ୍ରାତଃସ୍ନାନଂ ପ୍ରକୂର୍ବତାମ୍ ।

ଦର୍ଶନାଦେବ ପାପାନି ଧାନ୍ତି ସୂର୍ଯ୍ୟାଦି ଯଥା ତମଃ ॥ ୧୩-୧୪

ସଲୋକତ୍ବଂ ସମୀପତ୍ବଂ ସରୂପତ୍ବଂ ତ୍ରୟଂ କ୍ରମାତ୍ । ନୂଂଂ ଦାସ୍ୟାମ୍ୟହଂ ସ୍ନାନନୈର୍ମାଘେ

ମକରଗେ ରବୀ ॥ ପଦ୍ମ, ଉତ୍ତର, ୧୩-୧୪

୧) ମାଘସ୍ଥାନେ ପ୍ରାତଃକାଳଃ ସ୍ନାନକାଳସ୍ୟ ଚରମାବଧିରिति ଭାବଃ ।

୨) ତପଃସ୍ତ୍ରାତ୍ର ସ୍ନାନଜପହବିଷ୍ଣୁଭଜନାଦି ।

ମାଘମାସରେ ପ୍ରାତଃ ସୂର୍ଯ୍ୟୋଦୟ ପୂର୍ବରୁ ସ୍ନାନକଲେ ବହୁ ପୁଣ୍ୟ ହୁଏ ।

ଗଙ୍ଗା ସମୁଦ୍ରା ସଂଗମରେ ସ୍ନାନକଲେ ଅତି ଅଧିକ ପୁଣ୍ୟ ମିଳେ । ନାରାୟଣ

ଉପାସାପୁ କହନ୍ତି ଯେ ବ୍ରହ୍ମାବିଷ୍ଣୁ ପୂଜନ ସଂକଳ୍ପ କରକ ।

ପାଠା. 1) ଅତଃ-ଅ, ଘ । ତତଃ:.....ସ୍ନାନମ୍ ଇତି ନାସ୍ତି-ଋ । 2) ପ୍ରେତ୍ୟ-କ ।

स्त्रीषु लीभायमाप्नोति स्त्रियश्च परमप्रियाः” ॥

माघफाल्गुनस्नानम्

“य इच्छेत् विपुलान् भोगान् चन्द्रसूर्यग्रहोपमान् ।

प्रातःस्नायी भवेन्नित्यं द्वौ मासौ माघफाल्गुनौ ॥ विष्णुस्मृतिः ६०-२६)

“प्रातः स्नायाच्च सततं द्वौ मासौ माघफाल्गुनौ ।

देवान् पितॄन् समभ्यर्च्य सर्वपापैः प्रमुच्यते” ॥ (यमः)

देवपितृसमर्चन-तर्पणादिना ।

मलमासव्यवस्था

“सौराब्देस्तु मानेन यदा भवति भार्गव । (१६)

सावनेऽपि तदा माने दिनषट्कं न पूर्यते ॥

दिनरात्र्यश्च ते राम प्रोक्ताः संवत्सरेण षट् । (२०)

सौरसंवत्सरस्यान्ते मानेन शशिजेन त् ॥

एकादशातिरिच्यन्ते दिनानि भृगुनन्दन ॥ (२१)

वर्षद्वये साष्टमासे तस्मान्मासोऽतिरिच्यते ।

स चाधिमासकः प्रोक्तः काभ्यकर्मसु गृहीतः” ॥ इति

(विष्णुधर्मो.पू. १-७२-२२)

सौरसंवत्सरः षड्भिर्दिनैः सावनादतिरिच्यते । एकादशभिर्दिनैश्चान्द्रा-
दतिरिच्यते ।

१) सूर्यस्य मेषादिद्वादशराशिभ्रमणावच्छिन्नः कालः सौराब्दः । षष्ठ्यधिक-
शतत्रयाहोरात्रात्मकः सावनाब्दः । चैत्रशुक्लत्रतिपदादिफाल्गुनदर्शान्ति-
श्चान्द्राब्दः । तेषु सौरः सावनमानेन सपादपञ्चषष्ठ्युत्तरत्रिशत(३६५/
१५दण्डाः) दिनात्मकः । चान्द्रः चतुःपञ्चाशदधिकशतत्रय-सावनाहोरात्रा-
त्मकः । तेन सौरः चान्द्रात् प्रायः एकादशभिरहोरात्रैरतिरिच्यते इति
सारः ।

प्राग ७ घा.लू.नू.नू.लू.प्रा.३२ घा.३४.नू.नू. ३३लू. ६लू. ६ घा.३५.नू.नू.

७५ ।

पाठा. 1) यदाच्छेत्- य, क. मुद्रित विष्णुस्मृतौ अपि । 2) स्नायी च-ग ।
3) समाद्वये- ड, भ ।

“ଇନ୍ଦ୍ରାଗ୍ନି ଯଦ୍ବ ହୃଷ୍ଟେ ମାସାଦି: ସ: ପ୍ରକୀର୍ତ୍ତିତ: ।

ଅଗ୍ନିଷୋମୌ ସ୍ମୃତୌ ମଧ୍ୟେ ସମାପ୍ତୌ ପିତୃଷୋମକୌ ॥

ତମ୍ଭତିକ୍ରମ୍ୟ ତୁ ଯଦା ରବିଗ ଚ୍ଛେତ୍ କଦାଚନ ।

ଆଦ୍ୟୋ ମଲିମ୍ଳୁଚୋ ଜ୍ୟୋ ଦ୍ଵିତୀୟ: ପ୍ରାକୃତ: ସ୍ମୃତ:” ॥ (ଲଘୁହାରୀତ:)

ତତ୍ରୈବଂ ସତି ଶୁକ୍ଳପ୍ରତିପଦାଦିଦର୍ଶାନ୍ତିଂ ମାସ: ସଂକ୍ରାନ୍ତିରହିତ: ଅଧିମାସ: ଇତ୍ୟର୍ଥାଦାପଦ୍ୟତେ ।

“ୟସ୍ମିନ୍ ମାସେ ନ ସଂକ୍ରାନ୍ତି: ସଂକ୍ରାନ୍ତିଦ୍ଵୟମେବ ବା ।

ମଳମାସ: ସ ବିଜ୍ଞେୟୋ ମାସେ” ଶିଶୁତ୍ତମେ ଭବେତ୍ ॥ (କାଠକଗୃହ୍ୟ:)

୧ଷ୍ଠ୍ୟା ତୁ ଦିବସୈର୍ମାସ: କଥିତୋ ବାଦରାୟଣ: ।

ପୂର୍ବାର୍ଦ୍ଧଂ ତୁ ପରିତ୍ୟଜ୍ୟ କର୍ତ୍ତବ୍ୟା ଉତ୍ତରେ କ୍ରିୟା: ॥ (ଜ୍ୟୋତି:ପିତାମହ:)

୧) “ତ୍ରିଶତ୍ତମେ ମାସେ” ଇତି ପ୍ରାୟିକମ୍ । “ବର୍ଷଦ୍ଵୟେ ଶାଷ୍ଠମାସେ” ଇତି ବିଷ୍ଣୁଧର୍ମୋ-
ତ୍ତରବଚନମପି ତଥୈବ” କଦାଚିତ୍ ତସ୍ମାଦ୍ଧ୍ୟ: କଦାଚିତ୍ତଦୁପରି ଚ ମଳମାସା-
ଗମସ୍ୟ ଦର୍ଶନାତ୍ । ତଥାହି ୧୮ ୨ ଶକାବ୍ଦେ ଶ୍ରୀମାତ୍ତୋଽଧିକ: । ତତ:ପରଂ
୧୮୬୫ ଶକାବ୍ଦେ ଚତୁର୍ଦ୍ଦଶତମ: ବୈଶାଖମାସୋଽଧିକ: । ତତ:ପରଂ ୧୮୭୭
ଶକାବ୍ଦେ ଅଷ୍ଟାବିଂଶତିତମ: ଖାଦ୍ରୋ ମାସୋଽଧିକ: । ଅନ୍ୟାରିତ୍ୟା ମାସସଂଖ୍ୟାୟାଂ
ବ୍ୟଭିଚାରଦର୍ଶନାତ୍ ସଂକ୍ରାନ୍ତିରହିତୋ ଦର୍ଶାନ୍ତିମାସୋଽଧିମାସ ଇତି ସିଦ୍ଧମ୍ ।

୨) “ଷ୍ଠ୍ୟା ତୁ ଦିବସୈ”ରिति ବାକ୍ୟେନ ମାସସ୍ୟ ପଞ୍ଚିଦିନାତ୍ମକତ୍ଵେ ସିଦ୍ଧେ
ଅଧିମାସସ୍ୟ ଶୁଦ୍ଧମାସାଞ୍ଜ୍ଞତା, ନ ତୁ ସ୍ଵତନ୍ତ୍ରମାସତା । ତେନ ମଳବୈଶାଖ,
ମଳମାସ

ସାବନ ବର୍ଷର ପରମାଣ ୩୭°୩୦' । ଶ୍ରୋବବର୍ଷ ଡାହାଠାରୁ ସୁଲଭଃ
୩୭°୦୦' (ଠିକ୍ ୩୫°୫୩'୩୦") ଅଧିକା ଅଟେ । ଗୁରୁବର୍ଷ ଶ୍ରୋବବର୍ଷଠାରୁ ୩୯°୧୦'
ଧୁଳ ଅଟେ । ଏଣୁ ଗୁରୁବର୍ଷ ଆଠମାସରେ ଏକ ଗୁରୁମାସ ଅଧିକ ହୁଏ ।
ଏହାର ନାମ ଅଧିମାସ । ଏ କାଳ୍ୟାଣୀ ଜମନେ ଗୁରୁ ଓ ଅଟେ । ଯେତେବେଳେ
ଗୋଟିଏ ଅମବାସ୍ୟା ମାସରେ ସୂର୍ଯ୍ୟସଂକ୍ରାନ୍ତି ନ ଘଟେ, ସେହି ଅସଂକ୍ରାନ୍ତି
ମାସଟିକୁ ଅଧିମାସ ରୂପେ ଗ୍ରହଣ କରାଯାଏ । ମଳମାସ ୩୭°୦୦' ଓ ଶୁକ୍ଳମାସ
୩୭°୦୦' ଏପରି ୩୭°ରେ ଗୋଟିଏ ମାସ ହୁଏ ।

ଜକ୍ର ଅଧିମାସ ପ୍ରାୟଶଃ ୩୦ ମାସରେ ଥରେ ଆସେ । କର୍ଣ୍ଣାଟ ଗୁରୁ-
ମାସ ପକ୍ଷରେ ଏହା ପରବର୍ତ୍ତୀ ଦର୍ଶାନ୍ତିମାସର ଅଙ୍ଗ ହୁଏ, କିନ୍ତୁ ସୂର୍ଯ୍ୟମାନ୍ତମାସ

ଅସଂକ୍ରାନ୍ତମାସୋଽଧିମାସ: ସ୍ଫୁଟ: ଯାଦ୍—

ଦ୍ଵିସଂକ୍ରାନ୍ତିମାସ: କ୍ଷୟାଧ୍ୟ: କଦାଚିତ୍ ।

ମଳଜ୍ୟେଷ୍ଠ ଇତ୍ୟାଦିନାମ୍ନା ଗୁହ୍ୟବୈଶାଖାଦିମାସାଂଜ୍ଞତ୍ଵେନ ଚ ତସ୍ୟ ବ୍ୟବହାର: ।
ତତ୍ର “କର୍ତ୍ତବ୍ୟା ଉତ୍ତରେ କ୍ରିୟା:” ଇତି ଦର୍ଶାନ୍ତିମାସପକ୍ଷମାଧିତ୍ୟୋକ୍ତମ୍ ।
ପୂର୍ଣ୍ଣିମାନ୍ତମାସପକ୍ଷେ ତୁ ଗୁହ୍ୟସ୍ୟ ବୈଶାଖାଦିମାସସ୍ୟ ମଧ୍ୟଭାଗେ ଏବଂ ଅଧିମାସ
ଗ୍ରାଗଚ୍ଛତି । ତେନାତ୍ର ମଳମାସସ୍ୟ ଗୁହ୍ୟମାସଗର୍ଭଗତ୍ଵଂ ସିଦ୍ଧ୍ୟତି ନ ଚୋତ୍ତର-
ମାସବୁଦ୍ଧଭୂତତ୍ଵମ୍ । ନତୁ ଯଥା ଦର୍ଶାନ୍ତିମାସପକ୍ଷେ “ପୂର୍ବାର୍ଦ୍ଧଂ ତୁ ପରିତ୍ୟଜ୍ୟ
କର୍ତ୍ତବ୍ୟା ଉତ୍ତରେ କ୍ରିୟା ଇତ୍ୟାଦିବଚନମ୍ ଅଧିମାସସ୍ୟ ଉତ୍ତରମାସାଂଜ୍ଞତ୍ଵେ
ନିଆମକଂ, ତଥା ପୂର୍ଣ୍ଣିମାନ୍ତମାସସ୍ୟ ମଳଗର୍ଭକତ୍ଵେ କିମପି ପ୍ରମାଣମସ୍ତି
ବା ? ଉଚ୍ୟତେ- “ମେଷାଦିସ୍ଥେ ସବିତରଃ ଯୋ ଯୋ ମାସ: ପ୍ରପୂର୍ଯତେ ଚାନ୍ଦ୍ର: ।

ଚୈତ୍ରାଦ୍ୟ: ସ ସ ବିଜ୍ଞେୟ: ପୂର୍ତ୍ତିଦ୍ଵିତ୍ଵେଽଧିମାସୋଽନ୍ତ୍ୟ: ॥ ଇତି
ଅନେନ ଚାନ୍ଦ୍ରସୌରମାସयो: ସମ୍ବନ୍ଧନିରୂପକବଚନେନ ସୌରମେଷମାସେ ଯସ୍ୟ
ଚାନ୍ଦ୍ରସ୍ୟ ଦର୍ଶପୂର୍ତ୍ତିର୍ଭବତି ସ ଦର୍ଶାନ୍ତିଚୈତ୍ରୋ ମାସ: । ପୂର୍ଣ୍ଣିମାନ୍ତମାସପକ୍ଷେ ସ
ଏବଂ ଦର୍ଶ: ବୈଶାଖଦର୍ଶ ଇତି ବ୍ୟବହ୍ରିୟତେ । ଅତଏବ ମେଷସ୍ଥେ ରବୌ ଯସ୍ୟ ପକ୍ଷସ୍ୟ
ଦର୍ଶପୂର୍ତ୍ତିର୍ଭବତି ସ ଏବଂ ପକ୍ଷ: ବୈଶାଖକୃଷ୍ଣାପକ୍ଷ ଇତି ସିଦ୍ଧ୍ୟତି । ତଦୁତ୍ତର
ଭାବୀ ଗୁକ୍ଳପକ୍ଷ ଏବଂ ବୈଶାଖଗୁକ୍ଳପକ୍ଷ ଇତି ଉଭୟମତେନାପି ସ୍ଵୀକ୍ରିୟତେ ।
ତେନ ଯସ୍ମିନ୍ ମେଷମାସେ ଦ୍ଵयोର୍ଦର୍ଶयो: ପୂର୍ତ୍ତିର୍ଭବତି ତତ୍ର ପ୍ରଥମଦର୍ଶସ୍ୟ ଯଥା
ବୈଶାଖଦର୍ଶସଂଜ୍ଞା ତଥୈବ ତଦୁତ୍ତରଦର୍ଶସ୍ୟାପି ବୈଶାଖଦର୍ଶସଂଜ୍ଞକତା ଯୁଜ୍ୟତେ ଏବଂ ।
ତଦୁତ୍ତରଭାବିନ: ଗୁକ୍ଳପକ୍ଷସ୍ୟ ବୈଶାଖଗୁକ୍ଳପକ୍ଷତ୍ଵେନାଭିଧାନମ୍ ଉଭୟଥାପି
ନ ବିରୁଦ୍ଧମ୍ । ଅତଏବ ପୂର୍ଣ୍ଣିମାନ୍ତମାସପକ୍ଷେ ମଳମାସସ୍ୟ ଗୁହ୍ୟମାସଗର୍ଭଗତ୍ଵଂ
ସିଦ୍ଧ୍ୟତି । ତେନ ତତ୍ପକ୍ଷେ ମଳଗୁକ୍ଳପକ୍ଷସ୍ୟ ଉତ୍ତରଭାବିନି ଗୁହ୍ୟଗୁକ୍ଳପକ୍ଷେ,
ମଳକୃଷ୍ଣାପକ୍ଷସ୍ୟ ତତ୍ପୂର୍ବପୂର୍ତ୍ତିନି ଗୁହ୍ୟକୃଷ୍ଣାପକ୍ଷେ ଅନ୍ତର୍ଭାବ: ସ୍ପିଦ୍ଧ: ।

ପକ୍ଷ: ଶୁକ୍ଳମାସର ଗର୍ଭଗତ ହୁଏ । ଯଥା ପ୍ରଥମ ବୈଶାଖଶୁକ୍ଳପକ୍ଷ ତାପରେ
ମଳବୈଶାଖମାସ ଓ ତାପରେ ବୈଶାଖଶୁକ୍ଳପକ୍ଷ । ଏଣୁ ଏଠାରେ ସେ
ମାସର ମଳଶୁକ୍ଳପକ୍ଷ ମରବଣୀ ଶୁକ୍ଳଶୁକ୍ଳପକ୍ଷ ଓ ମଳକୃଷ୍ଣପକ୍ଷ ଚତୁର୍ବର୍ଣ୍ଣ
ଶୁକ୍ଳକୃଷ୍ଣପକ୍ଷରେ ଅନ୍ତର୍ଭୁକ୍ତ ହୁଏ ।

ଅଧ୍ୟ: କାର୍ତ୍ତିକାଦିତ୍ରୟେ ନାନ୍ୟଦା ସ୍ୟାତ୍ ।

ତଦା ବର୍ଷमध्येऽधिमासद्वयं स्यात् ॥

(सिद्धान्तशिरोमणिः, अधिमास ६)

अनु द्वयोरसंक्रान्तयोः परित्यागे संक्रान्ता एकादशैव मासाः । ततो
“द्वादश^१ मासाः संवत्सर” इति नित्य^२वच्छ्रुतिविरोध इति चेत्
द्विसंक्रान्तियुक्तस्य अथमासस्य मासद्वयत्वेन परिगणनात् द्वादश-
मासत्वम् । यथा—

१) द्विसंक्रान्तियुक्त एको दशान्तिश्चान्द्रमासः अथमास इत्युच्यते । स च
अथमासः कार्त्तिकदिमासत्रये आगच्छति, नान्यदा । तदानीं रविगतेः
क्षिप्रत्वात् । तत्र अथमासात् पूर्वभाविनि मासत्रये एकोधिमासः उत्तर-
भाविनि मासत्रये चैकः अधिमास इति एकस्मिन्नपि वर्षे अधिमासद्वय-

ଗୋଟିଏ ଦଶାନ୍ତ ବୃନ୍ଦ୍ରମାସ ମଧ୍ୟରେ ଦୁଇଗୋଟି ସୂର୍ଯ୍ୟସଂକ୍ରାନ୍ତି ପଡ଼ିଲେ
ଅଥୁମାସ ହୁଏ । ଏହି ଅଥୁମାସ କାର୍ତ୍ତିକ ମାର୍ଗଶିର ଓ ଗୌଷମାସ ମଧ୍ୟରେ ହିଁ
ଆସେ । (ଯେଣ ସେ ସମୟରେ ରବିଗତି ଶିଘ୍ର ଥାଏ) ଅନ୍ୟ ମାସରେ
ଆସନାହିଁ । (ଅଥୁମାସ ୧୪୧ ବର୍ଷରେ କିମ୍ବା ୧୨୨ ବର୍ଷରେ କିମ୍ବା ୧୯
ବର୍ଷରେ ଆସେ) । ଯେଉଁବର୍ଷ ଅଥୁମାସ ପଡ଼େ ସେ ବର୍ଷ ଅଥୁମାସର ପୂର୍ବ
ଜନ୍ମମାସ ମଧ୍ୟରେ ଗୋଟିଏ ଅସଂକ୍ରାନ୍ତ ମାସ ବା ଅଧିମାସ ପଡ଼େ ଓ ଅଥୁ-
ମାସର ପରବର୍ତ୍ତୀ ଜନ୍ମମାସ ମଧ୍ୟରେ ଆଉ ଗୋଟିଏ ଅଧିମାସ ପଡ଼େ । (ଯଥା
୧୮୭୫ ଶକାବ୍ଦରେ ମାର୍ଗଶିର ଅମାବାସ୍ୟାର ପରବର୍ତ୍ତୀ ଶୁକ୍ଳପ୍ରତିପଦାରେ
ଅନୁସଂକ୍ରାନ୍ତି ଓ ସେ ମାସର ଅମାବାସ୍ୟାରେ ମକରସଂକ୍ରାନ୍ତି ପଡ଼ିଥିଲା ।
ମାସନିର୍ଣ୍ଣୟ ଅନୁସାରେ ସେ ମାସର ଅମାବାସ୍ୟା ମକରରେ ପଡ଼ୁଥିବାରୁ ସେ
ମାସକୁ ଦଶାନ୍ତ ଗୌଷ କୁହାଗଲା ଓ ତା ପୂର୍ବରୁ ଦଶାନ୍ତ ମାର୍ଗଶିର ଅର୍ଥାତ୍
ମାର୍ଗଶିରଶୁକ୍ଳପକ୍ଷ ଓ ଗୌଷକୃଷ୍ଣପକ୍ଷ ଲୁପ୍ତହେଲା । ଏଣୁ ସେ ଦ୍ୱିସଂକ୍ରାନ୍ତ-
ମାସର ନାମ ଅଥୁମାସ । ଏହି ମାସ ଗୋଟିଏ ବୃନ୍ଦ୍ରମାସକୁ ଗ୍ରାସ କରୁଥିବାରୁ
ଅଂଦ୍ରପୁଷ୍କ (ପ ପପତ) ବୋଲି ଆଉଗୋଟିଏ ନାମ ମଧ୍ୟ ତାର ରହିଅଛି ।

ପାଠା. 1) द्वादशमासाः संवत्सर इति पाठो नास्ति ग,भ । 2) नित्यवक्तु-
विरोधः-क । 3) त्रयोदशमासत्व-भ ।

“तिथ्यर्द्धे प्रथमे पूर्वो द्वितीयेर्द्धे तदुत्तरः ।

मासाविति बुधेऽचिन्त्यौ क्षयमासस्य मध्यगौ” ॥ (स्मृतिः)

मागच्छति । तथाहि १८८५ पञ्चाशीत्यधिकाष्टादशपरिमिते शकसंवत्सरे एतादृश एको द्विसंक्रान्तमास आगतः । तस्मिन् वर्षे दर्शान्ति- कार्तिक- मासस्य दर्शान्तरभाविन्यां शुक्लप्रतिपदि धनुःसंक्रान्तिः । ततः परं तदुत्तरदर्शं मकरसंक्रान्तिश्चाभूत् । तेन तस्य मासस्य द्विसंक्रान्तत्वं जातम् । तत्र मकरस्थे रवौ द्वितीयदर्शस्य पूर्तिर्जाता । ततः “मेषादिस्थे सवितरी”त्यादिवचनेन तस्यैव मासस्य दर्शान्तपौषमासत्वं जातम् । ततः पूर्वं च दर्शान्तकार्तिकमासः समाप्तः । तयोर्मध्ये दर्शान्तो मार्गशीर्ष- मासः, पूर्णिमान्तमासपक्षे मार्गशिरमासस्य शुक्लपक्षः पौषमासस्य कृष्णपक्षश्चेति द्वौपक्षौ क्षीणौ । तेन तस्य मासस्य क्षयमाससंज्ञा । स च क्षयमासः “कुवेदेन्दुवर्षेः क्वचिद् गोकुभिश्च” अर्थात् एकचत्वारिंशदधिक- शततमे १४१ वर्षे, कदाचित् १२२ द्वाविंशत्यधिकशततमे वर्षे कदाचित् १९ एकोनविंशे वर्षे आगच्छति । एकमासग्रासित्वात् तस्य ग्रहस्पति- संज्ञाऽपि ।

- १) यस्मात् द्विसंक्रान्तमासः मासद्वयात्मकमासो भवति तस्मात् तस्मिन् मासे मासद्वयस्य पितृकार्यं देवकार्यं च विधेयम् । यथा अतीते मार्गशिरक्षयस्थले तन्मासस्य शुक्लप्रतिपदि पार्वणश्राद्धोपयोगिन्यां मार्गशिरशुक्लप्रतिपदि- मृतस्य पौषशुक्लप्रतिपदिमृतस्य च पार्वणश्राद्धं विधेयमित्युपदिष्टम् । तथा चान्यासु तिथिषु ।

एव तस्य क्षयमासस्य कृष्णपक्षे पार्वणश्राद्धोपयोगिन्यां तिथौ पूर्णिमान्तमासानुसारं पौषकृष्णपक्षे मृतानां माघकृष्णपक्षे च मृतानां श्राद्धं विहितम् ।

तथैव तस्य क्षयमासस्य प्रतिपदादित्येः भोगकालं द्विधा विभज्य प्रथमाद्धं मृतानां जातानां च श्राद्धस्वनक्षत्रे उत्तरवर्षेषु प्रथममासे, उत्तरार्द्धं मृतानां जातानां च श्राद्धस्वनक्षत्रे द्वितीये मासि विधेयम् । तथैवातीतक्षयमासे दर्शान्तमार्गशिरपोषयोः कृते व्यवस्थापितमस्माभिः “तिथ्यर्द्धे प्रथमे पूर्वो द्वितीयेर्द्धे तदुत्तर इति वचनात् । विशेषस्तु मत्कृतक्षयमासव्यवस्थातः अवगन्तव्यः ।

“चान्द्रोऽधिमासोऽसंक्रान्तः सोऽन्तर्भवति चोत्तरे ।

असंक्रान्तावेकवर्षे द्वौ चेत् संसर्प आदिमः ।

अधमासो द्विसंक्रान्तः स चाहस्पतिसंज्ञकः” ॥ (माधवः)

‘तत्र करणाकरणविचारः

“अथस्याज्या विवाहादौ संसर्पाहस्पती उभौ ।

शुद्धौ श्रौते तथा स्मार्त्ते मल^१मासो विविच्यते ॥

काम्यारम्भं तत्समाप्ति मलमासे विवर्जयेत् ।

१) मलमासः— अत्र द्वितीयः अधिमास एव ।

ଉତ୍କଳ କ୍ଷୟମାସଟିକୁ ଦୁଇଟି ବୃଦ୍ଧମାସରୂପେ ଗ୍ରହଣକରିବାକୁ ହେବ । ସେ ମାସରେ ତଥ୍ୟମାନଙ୍କର ପ୍ରଥମ ଅର୍ଦ୍ଧଟି ପ୍ରଥମମାସର ତଥ୍ୟ ଓ ଦ୍ୱିତୀୟ ଅର୍ଦ୍ଧଟିକୁ ଦ୍ୱିତୀୟମାସର ତଥ୍ୟ ବୋଲି ବୁଝିବାକୁ ହେବ । କେଶୁ ଯେଉଁଦିନ ତଥ୍ୟ ଶ୍ରାବଣକାଳକୁ ଥିବ ସେହିଦିନହିଁ ଦୁଇମାସର ଉତ୍କଳତଥ୍ୟବହିତ ଶ୍ରାବଣ କରିବାକୁ ହେବ । ସେହିପରି ଯେଉଁଦିନ ଦେବକାର୍ଯ୍ୟର ଉପସାଧାଗୀ ତଥ୍ୟ ରହିଥିବ ସେହିଦିନ ଦୁଇମାସର ବହିତ ଦେବକାର୍ଯ୍ୟ କରାଯିବ । ଯଥା— ଯଦି ମାର୍ଗଶିର-ମାସ କ୍ଷୟ ହୁଏ ତେବେ ସେହି କ୍ଷୟ ମାସର ଆରମ୍ଭ ତଥ୍ୟ ଶୁକ୍ଳପ୍ରତିପଦା, ଯେଉଁ ଦିନ ପାବଣଶ୍ରାବଣକାଳକୁ ଥିବ ସେହିଦିନହିଁ ମାର୍ଗଶିର ଶୁକ୍ଳପ୍ରତିପଦାରେ ମୃତବ୍ୟକ୍ତି ଓ ଗୌଷଶୁକ୍ଳପ୍ରତିପଦାରେ ମୃତବ୍ୟକ୍ତିମାନଙ୍କର ପାବଣଶ୍ରାବଣ କରାଯିବ ।

ଉତ୍କଳ ତଥ୍ୟ ଯେଉଁଦିନ ଏକୋଦ୍ଦିଷ୍ଟକାଳବ୍ୟାପିନୀ ହୋଇଥିବ ସେହିଦିନହିଁ ଉତ୍କଳ ଦୁଇମାସର ଶୁକ୍ଳପ୍ରତିପଦାରେ ମୃତବ୍ୟକ୍ତିମାନଙ୍କର ଏକୋଦ୍ଦିଷ୍ଟ ବହିତ ଶ୍ରାବଣ କରାଯିବ ।

ଆଗାମିବର୍ଷମାନଙ୍କ ନମନ୍ତେ ଉତ୍କଳ ଶୁକ୍ଳପ୍ରତିପଦାର ଭୋଗକାଳ ମଧ୍ୟରୁ ପ୍ରଥମଅର୍ଦ୍ଧରେ ମୃତ ବା ଜାତ ବ୍ୟକ୍ତିମାନଙ୍କର ଶ୍ରାବଣ ବା ସ୍ମରଣ ମାର୍ଗଶିର ଶୁକ୍ଳପ୍ରତିପଦାରେ ଏବଂ ଉତ୍କଳ କ୍ଷୟମାସ ଶୁକ୍ଳପ୍ରତିପଦାର ୨ୟ ଅର୍ଦ୍ଧରେ ମୃତ ବା ଜାତବ୍ୟକ୍ତିମାନଙ୍କ ଶ୍ରାବଣ ବା ସ୍ମରଣ ଗୌଷ ଶୁକ୍ଳପ୍ରତିପଦାରେ କରାଯିବ । ଗତ ୧୮୭୫ କ୍ଷୟମାସରେ ଏହିପରି ବ୍ୟବସ୍ଥା କରାଯାଇଅଛି ।

ଆରବ୍ଧି ମଳମାସାତ୍ ପ୍ରାକ୍ କୃଚ୍ଛ୍ରସତ୍ରାଦିକଂ ଚ ଯତ୍ ।

ତତ୍ସମାପ୍ୟଂ ସାବନସ୍ୟ ମାନସ୍ୟାନତି ଲଙ୍ଘନାତ୍ ॥

ଆରମ୍ଭସ୍ୟ ସମାପ୍ତେଷ୍ଚ ମଧ୍ୟେ ଚେତ୍ ସ୍ୟାନ୍ମଲୀମ୍ଳୁଚଃ ।

ପ୍ରବୃତ୍ତମଖିଳଂ କାମ୍ୟଂ ତଦାନୁଷ୍ଠେୟମେବ ଚ^୧ ॥

କାରୀର୍ଯ୍ୟାଦି ଚ ଯତ୍ କାମ୍ୟଂ ତତ୍ସ୍ୟାରମ୍ଭସମାପନେ ।

କାର୍ଯ୍ୟେ କାଳବିଲମ୍ବସ୍ୟ ପ୍ରତୀକ୍ଷାୟା ଅସମ୍ଭବାତ୍ ।

ଅନ୍ୟଗତିକ ନିତ୍ୟମଗ୍ନିହୋତ୍ରାଦି ନ ତ୍ୟଜେତ୍ ॥

ଗତ୍ୟନ୍ତରଯୁତଂ ନିତ୍ୟଂ ସୋମଯାଗାଦି ବର୍ଜयेତ୍ ।

^୨ଅଗତି ଗ୍ରହଣନାନଂ ଜାତେଷ୍ଟିର୍ଗତିସଂଯୁତା ॥

ଦ୍ଵୟଂ ନୈମିତ୍ତିକଂ, ତସ୍ୟ ବ୍ୟବସ୍ଥା ନିତ୍ୟବନ୍ମତା ।

^୩ଶୁଦ୍ଧମାସମୃତାନାଂ ସ୍ୟାନ୍ମଲିନେ ପ୍ରଥମାବ୍ଦିକମ୍ ।

ମଳମାସମୃତାନାଂ ତୁ ମଳେ ସ୍ୟାଦାବ୍ଦିକାନ୍ତରମ୍” ॥

(ମାଧବାଚାର୍ଯ୍ୟକାରିକା)

୧) ସର୍ବତ୍ର ମଳମାସେ ସଗତିକଂ ତ୍ୟାଜ୍ୟମ୍ । ଅଗତିକଂ କାମ୍ୟମପି ଅନୁଷ୍ଠେୟମ୍ ଇତି
ସାମାନ୍ୟତୋ ଯୁକ୍ତିଃ ।

୨) ଶୁଦ୍ଧମାସମୃତାନାଂ ବର୍ଷପୂର୍ତ୍ତିକାଳେ ଯଦି ମଳମାସ ଆଗଚ୍ଛତି ତଦା ମଳମାସେ
ଏବ ସପ୍ତିମିନାଦିବାପିକିଆଦ୍ କାର୍ଯ୍ୟମ୍ । ମଳମାସମୃତାନାଂ ପ୍ରତ୍ୟାବ୍ଦିକ ଶ୍ରାଦ୍ଧଂ
ବର୍ଷାନ୍ତରେପୁ ଶୁଦ୍ଧମାସେ କାର୍ଯ୍ୟମ୍ । ଯସ୍ମିନ୍ ବର୍ଷେ ସ ଏବ ମାସଃ ମଲିନୋ ଭବତି ତଦା
ଶୁଦ୍ଧମାସେ ନ କୃତ୍ବା ମଳମାସେ ଏବ କୁର୍ଯ୍ୟାତ୍ ଯଦା ଶୁଦ୍ଧମାସେ ମଳମାସମୃତସ୍ୟ
ଶ୍ରାଦ୍ଧଂ କ୍ରିୟତେ ତଦା କିଞ୍ଚିତ୍ ଶୁଦ୍ଧମାସେ? ଇତି ପ୍ରଶ୍ନେ ମଳବୈଶାଖଶୁକ୍ଳେ ମୃତସ୍ୟ ଶୁଦ୍ଧ-
ବୈଶାଖଶୁକ୍ଳେ । ପୂର୍ଣ୍ଣିମାନ୍ତମାସାନୁସାରିଣାଂ ପକ୍ଷେ ମଳବୈଶାଖକୃଷ୍ଣପକ୍ଷେ ମୃତସ୍ୟ
ଶୁଦ୍ଧବୈଶାଖକୃଷ୍ଣପକ୍ଷେ ନତୁ ତଦୁଚ୍ଚରଜ୍ୟେଷ୍ଠକୃଷ୍ଣପକ୍ଷେ । ତତ୍ର ସଂକଳ୍ପବାକ୍ୟେ ଅମୁକେ
ମାସି ଅମୁକେ ପକ୍ଷେ ଇତ୍ୟୁଚ୍ଚାରଣେ ମାସ ବିଷମ୍ବାଦାତ୍ । “ମାସପକ୍ଷତିଥିସ୍ପୃଷ୍ଠେ

ସଂସର୍ପ, ଅଂଶୁସ୍ଥ ୭ ଅଧିମାସ ଏହି ତିନିମାସଯାକରେ ବବାହାଦି-
ଶୁକ୍ଳକର୍ମ କରାଯିବନାହିଁ । ସଂସର୍ପ ୭ ଅଂଶୁସ୍ଥ ଦୁଇଟି ଶ୍ରୋତ ୭ ସ୍ଵାର୍ତ୍ତକର୍ମ
କଲେ ଶୁଦ୍ଧ । ମଳମାସ (ଅଧିମାସ)ର ଚର୍ତ୍ତୁଷ୍ଠ ଯଥା- ମଳମାସପକ୍ଷରେ କାମ୍ୟ-
କର୍ମର ଆରମ୍ଭ କରାଯିବନାହିଁ ବା ସମାପ୍ତି କରାଯିବନାହିଁ । ଯଦି ମଳମାସ
ପୂର୍ଣ୍ଣ କାମ୍ୟକର୍ମ ଆରମ୍ଭ କରାଯାଇଥିବ ତେବେ ମଳମାସ ପରେ ତାର

ମହାବୈଶାଖୀ

“ମେଷେଽର୍କେ କାମୁକେ ଜୀବେ ମକରସ୍ଥେଽଥବା ଦ୍ଵିଜେ ।

ପୂର୍ଣ୍ଣିମା ରବିବାରେଣ ତୁଳାସ୍ଥେ ଚ ଶନୈଃଚରେ ॥

ଯୋ ତस्ମିନ୍ ଅସ୍ମିନ୍ ଅସ୍ମିନ୍ । ପ୍ର’ତ୍ୟବ୍ଦ’ ତୁ ତଥାଭୂତ’ କ୍ଷୟାହଂ ତସ୍ୟ ତଦ୍‌ବିଦୁ:”
 ଇତି କ୍ଷୟାହସାଧକବ୍ୟାସବାକ୍ୟେନ ମାସସ୍ୟାପ୍ୟୁକ୍ତତ୍ଵାତ୍ । “ଅଧିମାସେ
 ବିପତ୍ତିଃ ଶ୍ଵେତ୍ ସୌରଂ ମାନଂ ସମାଶ୍ରୟେନ୍ । ସ ଏବ ଦିବସସ୍ତସ୍ୟ ଶ୍ରାଦ୍ଧପିଣ୍ଡୋଦକା-
 ଦିପୁ” । ତଥା-‘ ଯସ୍ମିନ୍ ରାଶୌ ଗତେ ସୂର୍ଯ୍ୟେ ବିପତ୍ତି ଯାତିମାନବ: । ତଦ୍ରାଶାବେଦ
 କର୍ତ୍ତବ୍ୟଂ ପିତୃକାର୍ଯ୍ୟଂ ମୃତାହ୍ନି” ଇତି ଶ୍ରାଦ୍ଧକଲ୍ପତରୁକ୍ତବଚନାଭ୍ୟାଂ ସୌରମାନୋ-
 ପଲକ୍ଷିତପୂର୍ବଭାବିବୈଶାଖକୃଷ୍ଣାପକ୍ଷେ ଏବ ଶ୍ରାଦ୍ଧଂ ଯୁଜ୍ୟତେ । ଅଗ୍ରଂ ଚ ସର୍ବଦେଶସମା-
 ଚାର: ପୂର୍ଣ୍ଣିମାନ୍ତମାସାଶ୍ରୟିଣାମ୍ । ଏତାଦୃଶେ ବିଷୟେ ଭାଦ୍ରମଳକୃଷ୍ଣାପକ୍ଷ-
 ମୃତସ୍ୟ ପୂର୍ଣ୍ଣିମାନ୍ତମାସପକ୍ଷମାଶ୍ରିତ୍ୟ ଆଶ୍ଵିନକୃଷ୍ଣାପକ୍ଷତ୍ଵେନ ବ୍ୟବହ୍ରିୟମାରୋ
 ପକ୍ଷେ ଶ୍ରାଦ୍ଧାଦିବିଧେୟମିତି ବ୍ରୁବନ୍ କାଳସାରକାର: ଭ୍ରାନ୍ତ ଏବ, “ମାସପକ୍ଷେ”ତି
 ବଚନସ୍ୟ “ଅଧିମାସେ ବିପତ୍ତିଃ ଶ୍ଵେତ୍ ସୌରଂ ମାନଂ ସମାଶ୍ରୟେ”ତିତିବଚନସ୍ୟ ଚ
 ବିରୋଧାତ୍ ।

ସମାପ୍ତି କରାଯିବ । ସାବନମାନରେ କୁଳ ପ୍ରଭୃତି କର୍ମ ଯଦି ମଳମାସ ପୂର୍ବରୁ
 ଆରମ୍ଭ କରାଯାଇଥାଏ ତେବେ ସେଠାରେ ମଳମାସ ମଧ୍ୟରେ ମଧ୍ୟ କ୍ରମ ସମାପ୍ତି
 କରାଯାଇପାରିବ । ସୂରକମ୍ପୁତକାଦି ଅଂଶର ମଧ୍ୟ ସାବନମାନରେ ପାଳିତ
 ହେଉଥିବାରୁ ମଳମାସ ମଧ୍ୟରେ ତାର ଶୁଦ୍ଧିସମ୍ପାଦନରେ ବାଧା ନାହିଁ ।
 ଲୌଣସି ଆଚ୍ୟୟିକକାର୍ଯ୍ୟ ପଡ଼ିଲେ, ଯଥା ଅନାବୃଷ୍ଟିର ପ୍ରଣମନ ନିମନ୍ତେ
 କାର୍ଯ୍ୟସାଗର ତାହା ମଳମାସ ମଧ୍ୟରେ କରାଯାଇ ପାରିବ । ଅନ୍ୟଥା ମାସେ
 ତଳାଳୟର ସମଗ୍ର ଫସଲ ନଷ୍ଟ ହୋଇଯିବ । ଏହିପରି ସମସ୍ତ ଆଚ୍ୟୟିକ
 ଅବସ୍ଥାରେ ମଳମାସ ମଧ୍ୟରେ କର୍ମକର୍ମ କରାଯାଇପାରିବ । ମଳମାସରେ
 ଗ୍ରହଣ ପଡ଼ିଲେ ତାହା ଅଗତକ ହେତୁ ତହିଁରେ ସ୍ଥାନଦାନାଦି କରାଯିବ ।
 ଜାତେଷ୍ଠି ସଗତକ ହୋଇଥିବାରୁ ମଳମାସରେ କରାଯିବ ନାହିଁ ।

ଶୁକ୍ରମାସରେ ମଉଥିବା ଲୋକର ପ୍ରଥମ ବାର୍ଷିକ ଶ୍ରାଦ୍ଧ ବା ସପ୍ତିଶ୍ରଦ୍ଧ
 ଠିକ୍ କାରମାସ ପୂରିଥିବା ବେଳକୁ ମଳମାସ ପଡ଼ିଥିଲେ ସେହି ମଳମାସରେହିଁ
 କରିବାକୁ ହେବ, ତଦ୍‌ଭିନ୍ନ ଅନ୍ୟମାନଙ୍କର ବାର୍ଷିକଶ୍ରାଦ୍ଧ ମଳମାସରେ ହେବନାହିଁ ।

ବରୀଘୋ ଯୋଗଯୁକ୍ତେ ଚ ବିଶାଽର୍କ୍ଷେ ଯଦା ଶଶୀ ।

ମହଚ୍ଛନ୍ଦା ତଦା ଜ୍ୟୋ କୋଟିସୂର୍ଯ୍ୟଗ୍ରହାଘିକା ॥

କୋଟିଜନ୍ମକୃତଂ ପାପଂ ହଃଷ୍ଟା ଶ୍ରୀପୁରୁଷୋତ୍ତମମ୍ ।

ମହାବିଶାଽଧ୍ୟାୟଂ ମୁଞ୍ଚନ୍ତି ସ୍ନାନଂ କୃତ୍ବା ମହୋଦଧୌ” ॥ (ସ୍କନ୍ଦପୁ.)

ଯେଉଁମାନେ ମଳମାସ ମଧ୍ୟରେ ମରଥୁବ ଯଦି କେବେ ଦେହମାସ ମଳମାସରୁପ ଆସି ତେବେ ସେମାନଙ୍କର ବାର୍ଷିକ ଶ୍ରାଦ୍ଧ ଶୁଦ୍ଧମାସରେ ନ ହୋଇ ମଳମାସରେ ତାଙ୍କ ତଥୁ ଅନୁସାରେ ହେବ । ଏହି ଅସଂହାନ୍ତ ଅଧି-ମାସରେ ମୃତ ଓ ଜାତ ବ୍ୟକ୍ତିମାନଙ୍କର ଶ୍ରାଦ୍ଧ ସ୍ମରଣସାଧି ପରବର୍ତ୍ତମାନଙ୍କରେ ଶୁଦ୍ଧମାସରେ କରିଯିବ । ଯଥା ମଳବୈଶାଖଶୁକ୍ଳରେ ମରଥୁବା ଲୋକର ଶ୍ରାଦ୍ଧ ବୈଶାଖଶୁକ୍ଳରେ ଓ ମଳବୈଶାଖ କୃଷ୍ଣରେ ମରଥୁବା ଲୋକର ଶ୍ରାଦ୍ଧ ବୈଶାଖ-କୃଷ୍ଣପକ୍ଷରେ କରିଯିବ । ସ୍ମରଣ ଏହି ନ୍ୟାୟରେ ପାଳିତ ହେବ ।

ଏହି ବିଷୟରେ କାଳସାବିତାର ଗହଧରରାଜଗୁରୁଙ୍କ ମତରେ ଭଦ୍ରମଳକୃଷ୍ଣପକ୍ଷରେ ମରଥୁବା ଲୋକର ବାର୍ଷିକ ଶ୍ରାଦ୍ଧ ପୂର୍ଣ୍ଣିମାନ୍ତ ମାସର ଆଶ୍ୱିନ କୃଷ୍ଣପକ୍ଷରେ କରିଯିବ । ମୋମତରେ (ତେଜମା) ତାଙ୍କମତ ଦର୍ଶାନ୍ତମାସ ବ୍ୟବହାର କରୁଥିବା ଲୋକଙ୍କ ନିମନ୍ତେ ଠିକ୍ ମାସ ପୂର୍ଣ୍ଣିମାନ୍ତ ମାସ ବ୍ୟବହାର କରୁଥିବା ଲୋକମାନଙ୍କ ନିମନ୍ତେ ଠିକ୍ ନୁହେଁ । କାରଣ ସପ୍ତାହ ନିରୁପକ “ମାସପକ୍ଷ ତଥୁପୁଷ୍ପ” ବଚନରେ ମାସ ପକ୍ଷ ତଥୁ ଅନୁସାରେ ଶ୍ରାଦ୍ଧଦିବସ ନିର୍ଣ୍ଣୟ ହେବ ବୋଲି କୁହାଯାଇଛି । ତେଣୁ ଭଦ୍ରମଳକୃଷ୍ଣରେ ମରଥୁବା ଲୋକର ଆଶ୍ୱିନକୃଷ୍ଣପକ୍ଷରେ ଶ୍ରାଦ୍ଧ କଲେ ଶ୍ରାଦ୍ଧର ସଂକଳ୍ପ ବାକ୍ୟରେ ଅଦ୍ୟ ଆଶ୍ୱିନେ ମାସ କୃଷ୍ଣ ପକ୍ଷେ ଇତ୍ୟାଦି କହିବାକୁ ହେବ । “ଭାଦ୍ରେ ମାସି କୃଷ୍ଣେ ପକ୍ଷେ” ବୋଲି କହିହେବ ନାହିଁ । ଏଣୁ ବକ୍ତା ବଚନର ବିରୋଧ ହେବୁ ଭଦ୍ରମଳକୃଷ୍ଣରେ ମରଥୁବା ଲୋକର ଶ୍ରାଦ୍ଧ ଭଦ୍ରକୃଷ୍ଣପକ୍ଷରେହିଁ କରିବାକୁ ହେବ । ଏହି ନ୍ୟାୟ ସ୍ମରଣରେ ପ୍ରୟୁକ୍ତ ଅଟେ ।

ମହାବୈଶାଖୀ

ମେଷରେ ରବି, ଧନୁ ବା ମକରରେ ବୃହସ୍ପତି ଭୂମିରେ ଶନି ଥିବା ସମୟରେ ଯଦି ବୈଶାଖପୂର୍ଣ୍ଣିମା ଉଦ୍ଭବାରରେ ପଡ଼େ ଓ ସେହିନ ଦିନାଞ୍ଚା ନକ୍ଷତ୍ର ଓ ଗଣ୍ଡସାନ ଯୋଗ ହୋଇଥାଏ ତେବେ ତାହା ମହାବୈଶାଖୀ ସ୍ନାନ ଯୋଗ । ତହିଁରେ ମହାଦଧୌ ସ୍ନାନକର ଶ୍ରୀଜଗନ୍ନାଥଙ୍କୁ ଦର୍ଶନ କଲେ କୋଟିଏ ଜନ୍ମର ପାପ ନାଶଯାଏ ।

ମହାଜ୍ୟୈଷ୍ଠୀ

“ଐନ୍ଦ୍ରୋ ଗୁରୁଃ ଶଶୀ ଚୈବ ପ୍ରାଜାପତ୍ୟଗତେ ରବୌ ।
 ପୌର୍ଣ୍ଣମାସୀ ^୧ଗୁରୌ ଜ୍ୟୈଷ୍ଠୀ ମହାଜ୍ୟୈଷ୍ଠୀତି ସା ସ୍ମୃତା ॥
 ମହାଜ୍ୟୈଷ୍ଠୀୟାଂ ତୁ ଯୋ ଗଚ୍ଛେତ୍ କ୍ଷେତ୍ରଂ ଶ୍ରୀପୁରୁଷୋତ୍ତମମ୍ ।
 ବ୍ରଜେତ୍ ପଦାନି ଯାବନ୍ତି କ୍ରତୁତୁଲ୍ୟାନି ତାନି ତୁ ^୨ ॥
 ତତ୍ର ଗତ୍ବା ହରେର୍ଧାମ୍ନି ଦୃଷ୍ଟା ଶ୍ରୀପୁରୁଷୋତ୍ତମମ୍ ।
 ବିଶ୍ରମ୍ୟ ବିଧିବତ୍ ସ୍ନାୟାତ୍ ପ୍ରତିତାର୍ଥପୁ ବୈ କ୍ରମାତ୍ ॥ (କୂର୍ମପୁ.)

ରୋହିଣୀପ୍ରତିପତ୍

“ଅନୁମତ୍ୟାମତୀତାୟାଂ ପ୍ରତିପଦ୍ରୋହିଣୀ ଶଶୀ ।
 ଯଦା ଭବତି ସଂଯୋଗଃ କାର୍ତ୍ତିକାନ୍ତେ ^୩ ବିଶେଷତଃ ॥
 ଏବଂ ଜ୍ଞାତ୍ବା ବିଶେଷେଣ ଗନ୍ତବ୍ୟଂ ପୁରୁଷୋତ୍ତମମ୍ ।
 କୋଟିସଂସ୍ନିହିତଂ ପୁଞ୍ଵଂ ସ୍ନାତ୍ବା ଚୈବ ମହୋଦଧୌ” ॥ (ଅଗ୍ନିପୁ.)
 “^୨ରାକାସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣଚନ୍ଦ୍ରା ସ୍ୟାତ୍ କଳୋନାନୁମତିଃ ସ୍ମୃତା ।
 ପୌର୍ଣ୍ଣମାସୋଦିନେ ନଷ୍ଟେ ଶଶିନ୍ୟନୁମତିଃ ସ୍ମୃତା ॥

୧) ସନ୍ନିହିତଂ କ୍ଷେତ୍ରବିଶେଷଃ ।

୨) ଚତୁର୍ଦ୍ଦଶୀୟୁକ୍ତପୂର୍ଣ୍ଣିମାୟାଂ ଯଦା ସୂର୍ଯ୍ୟସ୍ତିମନାତ୍ପୂର୍ବଂ ଚନ୍ଦ୍ରମା ଉଦେତି ସା ଅନୁମତିଃ,

ଯଦା ସୂର୍ଯ୍ୟସ୍ତିକାଳେ ସୂର୍ଯ୍ୟସ୍ତିମନସମନନ୍ତରଂ ବା ଚନ୍ଦ୍ର ଉଦେତେ ସା ରାକା ଇତି

ମହାଜ୍ୟୈଷ୍ଠୀ

ଜ୍ୟୈଷ୍ଠୀମାସର ଚୂଡ଼ସ୍ଥଳ ଓ ଚନ୍ଦ୍ର ଥିବେ, ଉକ୍ତ ଗୋବିନ୍ଦୀନକ୍ଷତ୍ରେ
 ରହିଥିବେ, ସେ ସମୟରେ ଜ୍ୟୈଷ୍ଠପୂର୍ଣ୍ଣିମା ଗୁରୁବାରରେ ପଡ଼ିଲେ ମହାଜ୍ୟୈଷ୍ଠୀ
 ସ୍ନାନଯୋଗ ହୁଏ । ତହିଁରେ ଶ୍ରୀପୁରୁଷୋତ୍ତମକ୍ଷେତ୍ରରେ ପ୍ରତିପଦରେ ସ୍ନାନ
 କରିବାକୁ ଯିବା ଲୋକର ପ୍ରତ୍ୟେକ ପାଦୁଶୁ ଗୋଟିଏ ଗୋଟିଏ ଯଜ୍ଞ ସଦୃଶ ।

ଗୋବିନ୍ଦୀପ୍ରତିପଦ

କାର୍ତ୍ତିକପୂର୍ଣ୍ଣିମା ପର ପ୍ରତିପଦାର ଯଦି ଗୋବିନ୍ଦୀନକ୍ଷର ଯୁକ୍ତ ହୁଏ ତେବେ
 ସେ ସମୟରେ ପୁରୁଷୋତ୍ତମର ମହୋଦଧିସ୍ନାନ କଲେ କୋଟିଏ ସନ୍ନିହିତା-
 ଶ୍ରୀପଦ ମିଳେ ।

ପାଠ 1) ଗୁରୁଜ୍ୟେଷ୍ଠା- ଖ । 2) ବୈ-କୃତ୍ୟକୋମୁଦିପାଠଃ । 3) କାର୍ତ୍ତିକେ ତୁ-କ ।

रात्रिदृष्टे पुनस्तस्मिन् सैव राकेति कीर्त्तिता” । (वृद्धवसिष्ठः)

“पूर्वोदिते कलाहीने पौर्णमास्यां निशाकरे ॥

पूणिमानुमतिर्ज्ञेया पश्चादस्तमितार्क^१ का ।

यदा त्वस्तमियात् सूर्यः पूर्णश्चेन्दुरागमत् ॥

युगपत् सोत्तरा राका तदा भवति पूणिमा” ॥

महोदध्यमावास्या

“मार्गे मासि सिनीवालयां सागरे यत्र कुत्रचित् ।

स्नात्वाश्वमेधावभृथस्नानस्य लभते फलम् ॥

विशाखायास्तुरीयांशे सचन्द्रे च गते रवौ ।

तथा मैत्रगते भानौ षड्गुणं^२ तत्फलं स्मृतम्^३ ॥

निष्कर्षः । अनयोर्निर्वचनं मत्स्यब्रह्माण्डयोः—

“यस्मात्तामनुमन्यन्ते पितरो दैवतैः सह ।

तस्मादनुमतिर्नाम पूणिमा प्रथमा स्मृता ॥

वायुपुराणे तु यस्मात्तामनु पश्यन्तीति विशेषः ५६-३८ । अत्यर्थं राजते
यस्यां पौर्णमास्यां निशाकरः । रश्मिनाच्चैव चन्द्रस्य राकेति कवयो विदुः ।
इति वायुपुराणे ५६-३९ ।

मुद्रित देवापुराणेऽपि—“पूर्वोदिते कलाभिन्ने पौर्णमास्यां निशाकरे ।

पूणिमानुमतिर्ज्ञेया यश्चास्तमितभास्करे । ३ । यस्मात्तामनुमन्यन्ते देवताः

पितृभिः सह । तस्मादनुमतिर्नाम पूणिमा प्रथमा स्मृता । ४ । यदा

चास्तमिते सूर्ये पूर्णचन्द्रस्य चोदगमः । युगपत् सोत्तरा राका तदानुमति-

पूर्विका । ५ । राकां तामनुमन्यन्ते देवताः पितृभिः सह । रश्मिनाच्चैव

चन्द्रस्य राकेति कवयो ब्रुवन्” इति ४४-६ ।

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय । ॐ नमो भगवते वासुदेवाय । ॐ नमो भगवते वासुदेवाय । ॐ नमो भगवते वासुदेवाय । ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ।

पाठा. १) पश्चास्तमितभास्करा-घ, ड, झ. २) फलमश्नुते-ख, ग, ड, झ. ।

३) तथैवेन्द्रगते सूर्ये षड्गुणात् षड्गुणं फलम्”—ख, ग, झ पुस्तकेषु
अधिकः पाठः ।

सोमवारे विशेषेण सायुज्यफलदा कुहः ।

महाज्यैष्ठ्यां च यत् पुण्यमस्यामेव हि तत्समम्" ॥ (कूर्मपुरा.)

या पूर्वा अमात्रास्या सा सिनीवाली या उत्तरा सा कुहरिति ।

‘ दृष्टचन्द्राममावास्यां सिनीधालीं प्रचक्षते ।

एतामेव कुहं प्राहर्नष्टचन्द्रां महर्षयः" ॥ वृद्धवसिष्ठः)

“दृष्टचन्द्रा सिनीवाली नष्टचन्द्रा कुहर्मता” । (व्यासः)

चतुर्दशीमिश्रा सिनीवाली प्रतिपन्मिश्रा कृहः ।

अर्द्धोदयासावास्या

‘‘अमार्कपातश्चरणैर्युक्ता चेत् पूष्यमाघयोः ।

¹अद्धोदया सा विज्ञेया कोटिसूर्यग्रहैः सभा ॥

तस्मिन् काले च गन्तव्यं राजेन्द्र पुरुषोत्तमम् ।

सागरे विधिवत् स्नात्वा दृष्ट्वा नारायणं प्रभुम् ॥

कोटिजन्मार्जितं पापं नाशयेत् तत्क्षणाद् ध्रुवम् ।

स्नानं दानं तथा जप्यमक्षय्यफलभाग् भवेत् ॥ (महाभारते)

ମହୋଦଧି ଆମାତ୍ୟାୟ ।

ଚତୁର୍ଦ୍ଧାଶତାବ୍ଦୀରୁ ଅମାବାସ୍ୟା ସିନିବାଳୀ ଓ ପ୍ରତିପଦାୟୁକ୍ତ ଅମାବାସ୍ୟା
କୁହା ଅଟେ । ମାର୍ଗଶିରାମାସର ଅମାବାସ୍ୟାରେ ଯେକୌଣସି ସ୍ଥାନରେ
ସାଗରସ୍ନାନ କଲେ ଅଶୁଭମଧ୍ୟାଚରୁଥସ୍ନାନରୁ ଫଳ ମିଳେ । ବିବାହାନକ୍ଷତ୍ରର
ଫଳ ଅଂଶରେ ଉକ୍ତ ଓ ଚନ୍ଦ୍ର ଏକତ୍ର ରହିଥିଲେ କନ୍ୟା ସୂର୍ଯ୍ୟ ଅନୁବାସ୍ୟା(ମେଷ)
ନକ୍ଷତ୍ରରେ ଥିଲେ ମଧ୍ୟ ଉତ୍ତରାଷ୍ଟ୍ର ଫଳ ମିଳେ । ଚତୁର୍ଦ୍ଦଶ ଯାମକାର ଯୋଗରେ
ମୁକ୍ତିଫଳ ଓ ୧୩ ଗୋଟି ମହାଜ୍ୟେଷ୍ଠୀର ଫଳମିଳେ ।

ଅନ୍ତର୍ଦ୍ଦେଶ୍ୟମାକାଶ୍ୟ

ପ୍ରୌଷ ବା ମାଘମାସର ଅମାବାସ୍ୟା ଯଦି ରବିବାର ବ୍ୟଞ୍ଜିତ
ଯୋଗ ଓ ଶ୍ରବଣାନକ୍ଷତ୍ରରେ ଯୁକ୍ତ ହୁଏ ତେବେ ତାକୁ ଅର୍ଦ୍ଧୋଦୟାମାବାସ୍ୟା
ବୋଲାଯାଏ ଏବଂ ତାହା କୋଟିଏ ସୂର୍ଯ୍ୟଗ୍ରହଣ ସମାନ । ଉକ୍ତ ଯୋଗରେ
ଶ୍ରୀପୁରୁଷୋତ୍ତମପେଣ୍ଡକୁ ଯାଇ ମହୋଦଧିରେ ବସିପୁଷ୍କ ସ୍ନାନ କରି

ପାପନାଶିନ୍ୟେକାଦଶୀ

“ପୁନର୍ବସୌ ଦେବଗୁରୌ ନିଶାକରେ, ନିଶେଷବାରେଽମରପୂଜ୍ୟକେ ^୧ତଥା ।

କୁମ୍ଭେ ରବୌ ମତ୍ସ୍ୟଗତେ ବୃହସ୍ପତୀ-ବେକାଦଶୀ ସ୍ୟାତ୍ କିଳ ପାପନାଶିନୀ ॥

^୧କ୍ଷାରୋଦକେ ବା ହ୍ୟବଗାହ୍ୟ ଯୋ ନରଃ, ସମ୍ପୂଜ୍ୟ କୃଷ୍ଣଂ ^୨ରଜନୀମୁଷୋଷିତଃ ।

ଏତେନ ପାପଂ ଦଶଜନ୍ମଭିଃ କୃତଂ, ଜେଢ୍ଘନୀୟତେ ତସ୍ୟ ସହସ୍ରମାଶୁ ^୩ତତ୍” ॥

(ବ୍ରହ୍ମା ଣ୍ଡପୁ)

ଗୋବିନ୍ଦଦ୍ଵାଦଶୀ

“^୩କୁମ୍ଭସ୍ଥେ ଭାସ୍କରେ ରାଜନ୍ ମକରେ ଚାଞ୍ଚିରଃଶନୀ ।

ଦ୍ଵାଦଶୀ ଶୁକ୍ଳପକ୍ଷସ୍ୟ ପୁଷ୍ୟର୍କ୍ଷେ ଯଦି ଜାୟତେ ॥

୧) କ୍ଷାରୋଦକେ- ମହୋଦଧୀ ।

୨) କୃଷ୍ଣଂ- ଜଗନ୍ନାଥମ୍ ।

୩) ସାମାନ୍ୟଗୋବିନ୍ଦଦ୍ଵାଦଶୀ ଉକ୍ତା କାଳସାରୋଦ୍ଧୃତ ବିଷ୍ଣୁଧର୍ମେ—“ଫାଲ୍‌ଗୁନାମଳପକ୍ଷସ୍ୟ ପୁଷ୍ୟର୍କ୍ଷେ ଦ୍ଵାଦଶୀ ଯଦି । ଗୋବିନ୍ଦଦ୍ଵାଦଶୀ ନାମ ମହାପାତକନାଶିନୀ ନ । ଚାତ୍ର ପୁରୁଷୋତ୍ତମକ୍ଷେତ୍ରନିୟମଃ ॥ ଗ୍ରନ୍ଥୋକ୍ତ ଗୋବିନ୍ଦଦ୍ଵାଦଶୀ ପ୍ରକାରଦ୍ଵୟଂ ପୁରୁଷୋତ୍ତମକ୍ଷେତ୍ରେ ଣ୍ଡ । ସାମାନ୍ୟତଃ ଫାଲ୍‌ଗୁନଶୁକ୍ଳଦ୍ଵାଦଶ୍ୟାଂ ଗୋବିନ୍ଦସ୍ୟ ଅର୍ଚ୍ଚନାପ୍ରସିଦ୍ଧ୍ୟା ତସ୍ୟା ଗୋବିନ୍ଦଦ୍ଵାଦଶୀସଂଜ୍ଞା । ଯଥାମହାଭାରତେ—

“ତଥୈବ ଫାଲ୍‌ଗୁନେ ମାସି ଗୋବିନ୍ଦେତି ଚ ପୂଜୟନ୍ ।

ଅତିରାତ୍ରମବାପ୍ନୋତି ସୌମଲୋକଂ ଚ ଗଚ୍ଛତି” ॥ ଅନୁଷ୍ଠା (୧୦୧-୧)

ଶ୍ରୀଜଗନ୍ନାଥଙ୍କୁ ଦର୍ଶନକଲେ କୋଟିଏ ଜନ୍ମର ପାପ ନଷ୍ଟହୁଏ । ସେହିପରି ଦାନ ଓ କର୍ମରୁ ମଧ୍ୟ ଅସଫଳ ମିଳେ ।

ପାପନାଶିନୀ ଏକାଦଶୀ

ପୁନର୍ବସୁନକ୍ଷତ୍ରରେ ଚନ୍ଦ୍ର ଓ ବୃହସ୍ପତି ଥିବେ, ସୋମବାର ବା ଗୁରୁବାର ହୋଇଥିବ, ଚତି କୁମ୍ଭରେ ଥିବେ, କେବେ ତାକୁ ପାପନାଶିନୀ ଏକାଦଶୀ ସୋଗ ବୋଲିଯାଏ । ଉକ୍ତ ସୋଗ ଥାଇ ବୃହସ୍ପତି ମୀନରେ ଥିଲେ ମଧ୍ୟ ପାପନାଶିନୀ ସୋଗ ହୁଏ । ଏ ସୋଗରେ ଗଣିରୁ ଉପବାସ କରି ସମୁଦ୍ରସ୍ନାନ କରି ଶ୍ରୀଜଗନ୍ନାଥ (କୃଷ୍ଣ)ଙ୍କ ଦର୍ଶନକଲେ ଦଶଜନ୍ମର ପାପ ଲେପହୁଏ ।

ପାଠା. ୧) ଥବା- ସ, ଙ, କ. ୨) ମାଶୁଧି- ଗ । ସମସ୍ତମାଶୁଚେତ୍-ଙ, ଙ, କ ।

ଗୋବିନ୍ଦଦ୍ଵାଦଶୀ ନାମ ମହାପାତକନାଶିନୀ ।

ତସ୍ୟାଂ କୃତ୍ଵୋଦ୍ଧିଷ୍ଠାନଂ ଦୃଢ଼ା ଚ ପୁରୁଷୋତ୍ତମମ୍ ॥

ତ୍ରୟୋଦଶମହାଜ୍ୟୈଷ୍ଠ୍ୟା: ଫଳଂ ପ୍ରାପ୍ନୋତି ମାନବ:” ॥ (ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡସୁ.)

ପ୍ରକାରାନ୍ତରେଣ ଗୋବିନ୍ଦଦ୍ଵାଦଶୀ—

“^୧ଫାଲ୍‌ଗୁନସ୍ୟାମଳେ ପକ୍ଷେ କୁମ୍ଭସ୍ଥେ ଦିବସାଧିପେ ।

ଜୀବେ ଧନୁଷି ଯୋଗେ ଚ ଶୋଭନେ ରବିବାସରେ ॥

ପୁଞ୍ଚ୍ୟର୍କ୍ଷେ ଯଦି ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣା ଗୋବିନ୍ଦଦ୍ଵାଦଶୀ ସ୍ମୃତା ।

ଗୋବିନ୍ଦଦ୍ଵାଦଶୀଂ ପ୍ରାପ୍ୟ ଗଚ୍ଛେଚ୍ଛ୍ରୀପୁରୁଷୋତ୍ତମମ୍ ॥

ବ୍ରତମାପୂର୍ତ୍ତ୍ୟ ତତ୍ରୈବ ବିଂଶୁସାୟୁଜ୍ୟମାପ୍ନୁୟାତ୍ ।

ମହାଜ୍ୟୈଷ୍ଠ୍ୟା ଦଶମୁଖଂ ଫଳଂ ପ୍ରାପ୍ନୋତି ମାନବ:” ॥ (ତାର୍କଣ୍ୟ.)

ବାରୁଣ୍ୟାଦିଯୋଗା:

“^୨ବାରୁଣେନ ସମାୟୁକ୍ତା ମର୍ଦ୍ଦା କୃଷ୍ଣତ୍ରୟୋଦଶୀ ।

୧) ଦିବସାଧିପେ ସୂର୍ଯ୍ୟେ, ଜୀବେ ବୃହସ୍ପତୀ ।

୨) ବାରୁଣେ— ଶତଭିଷାନକ୍ଷତ୍ରେଣ । ମର୍ଦ୍ଦା ପୂର୍ଣ୍ଣିମାନ୍ତଚୈତ୍ରମାସି ।

ଗୋବିନ୍ଦଦ୍ଵାଦଶୀ

ସୂର୍ଯ୍ୟ କୁମ୍ଭରେ ଥିବେ, ଶନି ଓ ବୃହସ୍ପତି ମକରରେ ଥିବେ, ଶୁକ୍ଳ-
ଦ୍ଵାଦଶୀରେ ଯଦି ପୁଷ୍ୟାନକ୍ଷତ୍ର ଯୋଗହୁଏ ତେବେ ଗୋବିନ୍ଦଦ୍ଵାଦଶୀ ହୁଏ ।
ସେଥିରେ ମହାଦେବପ୍ଳାନ୍‌ପୂର୍ବକ ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ଦର୍ଶନ କଲେ ତେରଗୋଟି
ମହାଜ୍ୟୈଷ୍ଠୀର ଫଳ ମିଳେ ।

ଅଥବା ଇତି କୁମ୍ଭରେ ଓ ବୃହସ୍ପତି ଧନୁରେ ଥିବେ, ଫାଲ୍‌ଗୁନଶୁକ୍ଳ-
ଦ୍ଵାଦଶୀରେ ଶୁଭଯୋଗ ଓ ଇତିବାର ପଡ଼ୁଥିବ, ତେବେ ଗୋବିନ୍ଦଦ୍ଵାଦଶୀ
ଯୋଗ ହୁଏ । ସେଥିରେ ପୁରୁଷୋତ୍ତମକ୍ଷେତ୍ରରେ ମହାଦେବପ୍ଳାନ୍ ଓ
ଜଗନ୍ନାଥଦର୍ଶନାଦି ବ୍ରତ ପୂର୍ଣ୍ଣକଲେ ଦଶଗୋଟି ମହାଜ୍ୟୈଷ୍ଠୀର ଫଳ ମିଳେ ।

ବାରୁଣୀ

ଚୈତ୍ରମାସର କୃଷ୍ଣପକ୍ଷଦ୍ଵାଦଶୀରେ ଶତଭିଷା ନକ୍ଷତ୍ର ପଡ଼ିଲେ ଗଙ୍ଗାରେ
ବାରୁଣୀପ୍ଳାନ୍‌ଯୋଗ ହୁଏ । ତାହା ୧୦୦ ସୂର୍ଯ୍ୟଗ୍ରହଣ ସହିତ ସମାନ ।

ପାଠା. 1) ପ୍ରକାରାନ୍ତରମାହ- ଖ ।

ଗଞ୍ଜାୟାଂ ଯଦି ଲଭ୍ୟେତ ସୂର୍ଯ୍ୟଗ୍ରହଣତୈ: ସମା ॥

ଶନିବାରସମାୟୁକ୍ତା ସା ମହାବାରୁଣୀ ସ୍ମୃତା ।

ଗଞ୍ଜାୟାଂ ଯଦି ଲଭ୍ୟେତ କୋଟିସୂର୍ଯ୍ୟଗ୍ରହେ: ସମା ॥

ଶୁଭଯୋଗସମାୟୁକ୍ତା ଶନୌ ଶତଭିଷା ଯଦି ।

ମହାମହେତିବିଦ୍ୟାତା ତ୍ରିକୋଟିକୂଳମୁଦ୍ଧରେତ୍ । (ସ୍କନ୍ଦପୁ.)

କୂଳ-ପୁରୁଷ: । ରାତ୍ରାବପି ଗଞ୍ଜାୟାଂ ବାରୁଣ୍ୟାଦି ସ୍ନାନଂ କର୍ତ୍ତବ୍ୟମ୍ ।

“ଦିବାରାତ୍ରୀ ତୁ ସନ୍ଧ୍ୟାୟାଂ ଗଞ୍ଜାୟାଂ ତୁ ପ୍ରସଞ୍ଜତ: ।

ସ୍ନାତ୍ବାଶ୍ଚମେଧଞ୍ଜଂ ପୁଣ୍ୟଂ ଗୃହେଽପ୍ୟୁଦ୍ଧୃତଂ ତଞ୍ଜଜ୍ଵଳେ:” ॥ ଇତି(ବ୍ରହ୍ମାଂଡପୁ.)

ବଚନାତ୍ ।

“ମହାନିଶା ତୁ ବିଜ୍ଞେୟା ମଧ୍ୟମଂ ପ୍ରହରଦ୍ବୟମ୍ ।

ତସ୍ୟାଂ ସ୍ନାନଂ ନ କର୍ତ୍ତବ୍ୟଂ କାମ୍ୟନୈମିତ୍ତିକାଦୃତେ” ॥ (ଦେବଲ:)

ଅତ୍ର ନୈମିତ୍ତିକପଦଂ ଚନ୍ଦ୍ରଗ୍ରହଣାଦିପରଂ ନ ଯୋଗସ୍ନାନପରମିତି କାଳସାରେ ।
 ବସ୍ତୁତସ୍ତୁ ମହାନିଶାୟାଂ ଯୋଗସ୍ନାନଂ ନ ସମୀଚୀନମ୍ । ବ୍ରହ୍ମାଂଡବାକ୍ୟେ ରାତ୍ରିପଦମ୍
 ଗ୍ରହଣୋଦୟପରଂ ତତ୍ର ସାମାନ୍ୟତଃ ସ୍ନାନମ୍ୟ ବିହିତତ୍ବାତ୍ ।

ମହାବାରୁଣୀ

ବାରୁଣୀଯୋଗରେ ଯଦି ଶନିବାର ପଡ଼େ ତେବେ ମହାବାରୁଣୀ ହୁଏ ।
 ତହିଁରେ ଗଙ୍ଗାସ୍ନାନକଲେ କେ ଟିଏ ସୂର୍ଯ୍ୟଗ୍ରହଣର ଗଙ୍ଗାସ୍ନାନଫଳ ମିଳେ ।

ମହାମହାବାରୁଣୀ

ଉକ୍ତ ଯୋଗରେ ଶୁଭଯୋଗ ପଡ଼ିଲେ ମହାମହାବାରୁଣୀ ହୁଏ । ତାହା
 ଚିନ୍ତକୋଟିକୂଳ ଉଦ୍ଧାରକରେ ।

ସ୍ନାନକାଳ

ରାତ୍ରିର ମଧ୍ୟମ ଦୁଇଟି ପ୍ରହର ମହାନିଶା ଅଟେ । ଏହି ମହାନିଶାରେ
 କାମ୍ୟ ଓ ନୈମିତ୍ତିକ ସ୍ନାନ କରାଯାଇପାରିବ ବୋଲି କାଳଗ୍ରାସକାର ସୂର୍ଯ୍ୟ
 ଅଛନ୍ତି, ମାତ୍ର କାଳସାରକାର ଗଦାଧର ରାଜଗୁରୁ ଯୋଗସ୍ନାନ ରାତ୍ରିରେ
 ବିଧେୟ ନୁହେଁ ବୋଲି କହିଛନ୍ତି । ତାଙ୍କ ମତରେ ସୂର୍ଯ୍ୟ ପଦ ଅରୁଣୋଦୟ
 ପର । ବସ୍ତୁତଃ ଅରୁଣୋଦୟକାଳରୁ ସ୍ନାନ ଆରମ୍ଭ ହେଉଥିବାରୁ ଉକ୍ତକାଳ-
 ଠାରୁ ଦିବାସର ମଧ୍ୟରେ ଯୋଗସ୍ନାନ ବିଧେୟ ।

ଇତ୍ୟତ୍ର ମହାନିଶାୟାମପି କାନ୍ଧ୍ୟନୈମିତ୍ତିକସ୍ନାନଂ

ପୌଷଶୁକ୍ଳାଷ୍ଟମ୍ୟାଂ ବୁଧବାରଯୋଗେ ଭଦ୍ରାଞ୍ଚମୀସ୍ନାନଯୋଗ: ପୂର୍ବମୁକ୍ତ: । ସମ୍ପ୍ରତି
ପ୍ରସଂଜ୍ଞାଦପରେଽପି ସ୍ନାନଯୋଗା: ପ୍ରଦର୍ଶ୍ୟନ୍ତେ । ଯଥା କୃତ୍ୟକୌମୁଦ୍ୟାଂ ସିଂହବୃହସ୍ପତୌ
ଗୋଦାବରୀସ୍ନାନଯୋଗ: । ତତ୍ର ଶିବପୁରାଣେ—

“ବୃହସ୍ପତିରିୟଦା ସିଂହଂ ନିମଗ୍ନେ ସଂକ୍ରମିଷ୍ୟତି ।

ତସ୍ମିନ୍ କ୍ଷଣେ ତସ୍ୟ ସ୍ଥାନେ ତ୍ବଂ ହି ପୂଜ୍ୟା ଭବିଷ୍ୟସି ॥

ତତୋ ଗୋଦାବରୀବାପୀସଂଯୋଗେ ସ୍ନାନମୁକ୍ତମମ୍ ।

ସେ କୁର୍ବନ୍ତି ନରା ଧନ୍ୟା ବ୍ରହ୍ମାଲୋକମବାପ୍ନୁୟୁ:” ॥ ଇତି

ବ୍ରାହ୍ମେଽପି— “ଷଷ୍ଠିବର୍ଷସହସ୍ରାଣି ଭାଗୀରଥ୍ୟବଗାହନମ୍ ।

ସକୃଦ୍ ଗୋଦାବରୀସ୍ନାନଂ ସିଂହଯୁକ୍ତେ ବୃହସ୍ପତୌ” ॥ (ବ୍ରହ୍ମପୁ. ୧୦୬-୮୪)

ଏକାମ୍ରକ୍ଷେତ୍ରେ ବିଶେଷ: ଉକ୍ତ: କୃତ୍ୟକୌମୁଦ୍ୟାମ୍—

“ହେଲୟା ଶ୍ରଦ୍ଧୟା ବାପି ଯଥୈକାମ୍ରବନେ ମମ ।

ଦର୍ଶନଂ କୋଟିଯଜ୍ଞାନାଂ ଫଳଦଂ ନାତ୍ର ସଂଶୟ: ॥

ଗୋଦାବରୀ ଗୋମତୀ ଚ କୃଷ୍ଣା ଚୈବ ପୁନ: ପୁନା ।

ବ୍ରାହ୍ମୀ ରେବା ଚ କାବେରୀ ତତୋ ବୈତରଣୀ ସ୍ମୃତା ॥

ଜାହ୍ନବୀ ଚ ତତ: ପ୍ରୋକ୍ତା ତତୋ ଗନ୍ଧବହା ସଞ୍ଚିତ୍ ।

ଇତ୍ୟେତା ଦଶ ଧାରାଞ୍ଚ ସନ୍ତି କ୍ଷେତ୍ରେ ମୁରାଞ୍ଚିତେ ॥ ଇତି

ଭଦ୍ରାଶ୍ରମୀ

ଗୋବିନ୍ଦଶ୍ରୀମୁଖ୍ୟମୈବେ ବୃଦ୍ଧବାର ପଞ୍ଚମେ ଭଦ୍ରାଶ୍ରମୀ ସ୍ନାନଯୋଗ

୧୪୩

❧ (ଅନ୍ୟଗ୍ରନ୍ଥମାନଙ୍କରୁ ସଂଗୃହୀତ ସ୍ନାନଯୋଗ)

ଗୋଦାବରୀସ୍ନାନ

ସିଂହ ବୃହସ୍ପତିରେ ଗୋଦାବରୀରେ ସ୍ନାନକଲେ ବ୍ରହ୍ମଲୋକ ପ୍ରାପ୍ତିହୁଏ ।

ସିଂହବୃହସ୍ପତିରେ ଏକାମ୍ରକ୍ଷେତ୍ରେ ମଧ୍ୟ ସ୍ନାନକର୍ତ୍ତବ୍ୟନାହିଁ । ପୁଣ୍ୟ ଲଭ
ହୁଏ, ଯେଣୁ ଗୋଦାବରୀ, ଗୋମତୀ, କୃଷ୍ଣା, ପୁନଃପୁନା, ବ୍ରାହ୍ମୀ, କେବା,
କାବେରୀ, ବୈତରଣୀ, ଜାହ୍ନବୀ ଓ ଗନ୍ଧବହା ଏଗୁଡ଼ିକ ଦଶଗୋଟି ଧାରା
ହେତାରେ ଉଦ୍ଭବହୁଏ ।

ପ୍ରतीयତେ^୧ ।

କୃଷ୍ଣାସ୍ନାନଯୋଗଞ୍ଚୋକ୍ତସ୍ତତ୍ରୈବ କନ୍ୟାବୃହସ୍ପତୀ—

“କନ୍ୟାଂ ଗତେ ଦେବଗୁରୌ କୃଷ୍ଣାସ୍ନାନଂ କରୋତି ଯ: ।

ବ୍ରହ୍ମହତ୍ୟାଦି ପାପାନି କୁଳକୋଟିଂ ସମୁଦ୍ଧରେତ୍ ॥

କାବେରୀ ତୁଙ୍ଗଭଦ୍ରା ଚ କୃଷ୍ଣାବେରୀ ଚ ଗୌତମୀ ।

ଭାଗୀରଥୀ ଚ ହ୍ୟତାସ୍ତୁ ପଞ୍ଚ ଗଙ୍ଗା: ପ୍ରକୀର୍ତ୍ତିତା:

ତତ୍ର ସଙ୍ଗମସ୍ନାନମାହ ଶତାନନ୍ଦ:—

ଶ୍ରବଣେ ସଙ୍ଗମା: ପୁରୀ: କୁଶଧେନୁସମା: ସ୍ମୃତା: ।

ବିଶେଷାଦ୍ ବୁଦ୍ଧସଂଯୁକ୍ତେ ତୃତୀୟାଂ ବିଶେଷତ: ॥ ଇତି

ବିଜୟସମ୍ରମୀସ୍ନାନମୁକ୍ତଂ ବ୍ରହ୍ମପୁରାଣେ—

“ଶୁକ୍ଳପକ୍ଷସ୍ୟସମ୍ରମ୍ୟାଂ ଯଦାଦିତ୍ୟଦିନଂ ଭବେତ୍ । ୨୧/୨୯

ସମ୍ରମୀ ବିଜୟା ନାମ ତତ୍ର ଦତ୍ତ ମହାଫଳମ୍ ॥

ସ୍ନାନଂ ଦାନଂ ତପୋ ହୋମ ଉପବାସସ୍ତଥୈବ ଚ । ୨୧/୩୦

ସର୍ବଂ ବିଜୟସମ୍ରମ୍ୟାଂ ମହାପାତକନାଶନମ୍” ॥ ଇତି ।

କୃଷ୍ଣାସ୍ନାନ

କୃଷ୍ଣାସ୍ନାନ କନ୍ୟାବୃହସ୍ପତୀ ଥିବା ସମୟରେ କୃଷ୍ଣାସ୍ନାନର ସ୍ନାନକଲେ
କୋଟିଏ ପୁରୁଷ ଉଦ୍ଧାର ପାଆନ୍ତି ।

ସଂଗମସ୍ନାନ

ଶ୍ରବଣାବସଥାରେ ନଦୀସଙ୍ଗମରେ ସ୍ନାନକଲେ କୁରୁକ୍ଷେତ୍ର (ବାସ) ଭୂଲ୍ୟ
ପଳଲଭ ହୁଏ । ଶ୍ରବଣା ସହ ବୃଷଭାର ଯୋଗ ହେଲେ ପଳ ଅଧିକ ।
ଚନ୍ଦ୍ରରେ ଚୂଳପା ପଡ଼ିଲେ ପଳ ଆଉ ଅଧିକ ହୁଏ ।

ବିଜୟସମ୍ରମୀସ୍ନାନ

ଶୁକ୍ଳପକ୍ଷମୀରେ ରବିବାର ପଡ଼ିଲେ ତାକୁ ବିଜୟସମ୍ରମୀ କୋଲ୍ୟାଏ ।
ଚନ୍ଦ୍ରରେ ସ୍ନାନ, ଦାନ, ହୋମ, ଉପବାସପ୍ରଭୃତି କଲେ ମହାପାତକ ନାଶ
ପାଏ ।

ପାଠା. ୧) “ଚୈତ୍ରାସିତେ ବାହ୍ୟକୃଷ୍ଣଯୋଗେ ତ୍ରୟୋଦଶୀ ସୂର୍ଯ୍ୟସୁତସ୍ୟବାରେ ।

ଯୋଗେ ଶୁଭେ ସ୍ୟାତ୍ କରଣୋ ଗରଞ୍ଚ ଗଙ୍ଗାଜଳେକଂଗ୍ରହକୋଟିତୁଲ୍ୟା” ॥

ଇତ୍ୟଧିକ:— ଖ ।

ଗ୍ରହଣମ୍

ପୂର୍ଣ୍ଣିମା ପ୍ରତିପତ୍ ସନ୍ଧୌ ରାହୁ: ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣମଣ୍ଡଳମ୍ ।

ବିଦ୍ୟାକର ବାଜପେୟିଚରଣୈ: ସ୍ନାନଯୋଗା ଉକ୍ତା ନିତ୍ୟାଚାରପଦ୍ଧତୌ (ପୃ୧୨୩)

ମନ୍ଦେ ଚାର୍କେ ଗୁରୌ ବାପି ବାରେଷ୍ଠେତେଷୁ ଚୈତ୍ରିକୀ ।

ସ୍ନାତ୍ବାଶ୍ବମେଧିକମ୍ ପୁର୍ୟ୍ୟ ଲଭତେ ତତ୍ର ମାନବ: ॥

ତ୍ର୍ୟହସ୍ପତିଶି ତିଥୌ ସ୍ନାନମ୍ ଦାନମ୍ ଚ ଜମ ଏବ ଚ ।

ସହସ୍ରଗୁଣିତମ୍ ପ୍ରାହୁରିଦମେବ ଦିନକ୍ଷୟେ ॥ ଇତି

ମହାମାଘୀ—

ମେଷପୃଷ୍ଠେ ଯଦା ଶୌରିଗୁରୁ: ସିଂହେ ଚ ଚନ୍ଦ୍ରମା: ।

ଭାସ୍କରେ ଶ୍ରବଣାମଧ୍ୟେ ମହାମାଘୀତି ସା ସ୍ମୃତା ॥

କାଳସାରେଽପି —

“ବୁନର୍ବସୁବୁଧୋର୍ପିତା ଚୈତ୍ରେ ମାସି ସିତାଷ୍ଠମୀ ।

ତସ୍ୟାମ୍ ନଦୀଷୁ ସ୍ନାନେନ ବାଜପେୟଫଳମ୍ ଲଭେତ୍ ॥

ସପ୍ତମୀ ବୁଧବାରେଣ ବୁଧବାରେଣ ଚାଷ୍ଠମୀ ।

ଚୈତ୍ରୀସ୍ନାନ

ଶନି ରବି କିମ୍ବା ଗୁରୁକାରରେ ଚୈତ୍ରପୂର୍ଣ୍ଣିମା ପଡ଼ିଲେ ତହିଁରେ
ଚୈତ୍ରସ୍ନାନରେ ଅଶୁଭମେଧଫଳ ମିଳେ ।

ସ୍ୟନ୍ତପ୍ତକୁ

ସ୍ୟନ୍ତପ୍ତକୁ ଚିଥି ବା ଦିନଷପ୍ତରେ ସ୍ନାନଦାନାଦି କଲେ ସ୍ୟନ୍ତପ୍ତଗୁଣ
ସୁଖ୍ୟ ଲଭନ୍ତି ।

ମହାମାଘୀ

ମେଷପୃଷ୍ଠରେ ଶନି, ସିଂହରେ ଗୁରୁ ଓ ଚନ୍ଦ୍ର, ଶ୍ରବଣା ମଧ୍ୟରେ ରବି
ପଡ଼ିଲେ ମାଘପୂର୍ଣ୍ଣିମାକୁ ମହାମାଘୀ ବୋଲାଯାଏ ।

ଜଘସ୍ନାନ

ଚୈତ୍ରଶୁକ୍ଳାଷ୍ଟମୀରେ ସୁନବସୁନସନ ଓ ବୁଧକାର ପଡ଼ିଲେ ତହିଁରେ
ଜଘମାସରେ ସ୍ନାନକଲେ ଦାଜପେୟଫଳ ମିଳେ ।

‘‘ଗ୍ରସତେ ଚନ୍ଦ୍ରମର୍କ ଚ ଦର୍ଶପ୍ରତିପଦନ୍ତରା’’ ॥ (ବୃହଗାର୍ଯ୍ୟ:)

ଅଞ୍ଜାରକାଦିନେ ପ୍ରାପ୍ତେ ଚତୁର୍ଥୀ ବା ଚତୁର୍ଦ୍ଦଶୀ ।

ସୋମବାରେ ତ୍ବମାବାସ୍ୟା ସୂର୍ଯ୍ୟପର୍ବଶତାଧିକା’’ ॥ ଇତି

ତଥା — ‘‘ଗୁରୁବାରେଽପ୍ୟମାବାସ୍ୟା ଅଶ୍ବତ୍ଥଚ୍ଛାୟାବାରିଣା ।

ସ୍ନାନଂ ପ୍ରଯାଗସ୍ନାନେନ ସମଂ ପାତକନାଶନମ୍ ॥ ଇତି

କରତୋଯାୟାଂ ସ୍ନାନଯୋଗ:—

କରତୋଯାଜଳଂ ପ୍ରାପ୍ୟ ଯଦି ସୋମଯୁତା କୁହୁ: ।

ଅରୁଣୋଦୟବେଳାୟାଂ ସୂର୍ଯ୍ୟଗ୍ରହଣତ: ସମା ॥

ଗଞ୍ଜାୟାଂ ସ୍ନାନଯୋଗମାହ ବ୍ୟାସ: ଶୀତାତପଞ୍ଚ—

ଅମାବାସ୍ୟାଂ ଭବେଦ୍ ବାରୋ ଯଦି ଭୂମିସୁତାସ୍ୟ ବୈ ।

ଗୋସହସ୍ରଫଳଂ ଦଦ୍ୟାତ୍ ସ୍ନାନମାତ୍ରେଣ ଜାହ୍ନବୀ ॥

ସିନିବାଳୀ କୁହୂର୍ବାପି ଯଦି ସୋମଦିନେ ଭବେତ୍ ।

ଗୋସହସ୍ରଫଳଂ ଦଦ୍ୟାତ୍ ସ୍ନାନଂ ଯନ୍ମୌନିନା କୃତମ୍ ॥ ଇତି

ମଙ୍ଗଳଚତୁର୍ଥୀ ଆଦି ସ୍ନାନ

ବୃହବାର ସପ୍ତମୀ ବା ଅଷ୍ଟମୀ ପଡ଼ିଲେ, ମଙ୍ଗଳବାରରେ ଚତୁର୍ଥୀ ବା
ଚତୁର୍ଦ୍ଦଶୀ ପଡ଼ିଲେ କିମ୍ବା ସୋମବାରରେ ଅମାବାସ୍ୟା ହେଲେ ତାହା ଗଣେ
ସୂର୍ଯ୍ୟଗ୍ରହଣରୁ ଅଧିକ ଅଟେ ।

ଅଶ୍ଟଚତୁର୍ଦ୍ଦଶୀ ସ୍ନାନ

ଗୁରୁବାରସ୍ଥଳ ଅମାବାସ୍ୟାରେ ଅଶ୍ଟଚତୁର୍ଦ୍ଦଶୀ ଗୁରୁ ସପ୍ତମୀ କଳରେ
ସ୍ନାନକଲେ, ସେ ସ୍ନାନ ପ୍ରୟାଗସ୍ନାନଭଳ ସ୍ନାନ ନାଶକରେ ।

କରତୋଯାୟାଂ ସ୍ନାନଯୋଗ

ସୋମବାରସ୍ଥଳ ଅମାବାସ୍ୟାରେ କରତୋଯାୟାଂ ସ୍ନାନକଲେ ଗଣେ
ସୂର୍ଯ୍ୟଗ୍ରହଣର ଫଳ ମିଳେ ।

ସପ୍ତସ୍ତ୍ରୋତାନଫଳକ ଗଙ୍ଗାସ୍ନାନ

ସୋମବାର କିମ୍ବା ମଙ୍ଗଳବାରସ୍ଥଳ ଅମାବାସ୍ୟାରେ ଗଙ୍ଗାରେ
ସ୍ନାନକଲେ ଗୋ ସପ୍ତସ୍ତ୍ରୋତାନର ଫଳ ମିଳେ ।

“ଅସ୍ୟମାନେ ଭବେତ୍ ସ୍ନାନଂ ଗ୍ରସ୍ତେ ହିମୋ ବିଧୀୟତେ ।

ସୁଚ୍ୟମାନେ ଭବେଦ୍ଧାନଂ ମୁକ୍ତୌ ସ୍ନାନଂ ବିଧୀୟତେ ॥

“ସୂର୍ଯ୍ୟଗ୍ରହେ ତୁ ନାଶ୍ନୀୟାତ୍ ପୂର୍ବଂ ଯାମଚତୁଷ୍ଟୟମ୍ ।

ଚନ୍ଦ୍ରଗ୍ରହେ ତୁ ଯାମାଂଶ୍ଚିନ୍ ବାଲବୃଦ୍ଧାତୁରୈବିନା” (ସ୍ମୃତି.)

“ଅପରାହ୍ଣେ ନ ମଧ୍ୟାହ୍ନେ ମଧ୍ୟାହ୍ନେ ନ ତୁ ସଞ୍ଜଘେ ।

ଭୃଞ୍ଜୀତ ସଞ୍ଜଘେ ଚେତ୍ ସ୍ଥାସ୍ତ୍ର ପୂର୍ବଂ ଭୁକ୍ତିମାଚରେତ୍” ॥ (ମତ୍ସ୍ୟପୁ.)

“ଗ୍ରସ୍ତୋଦୟେ ବିଧୋଃ ପୂର୍ବଂ ନାହର୍ଭୋଜନମାଚରେତ୍” । (ବସିଷ୍ଠଃ)

“ଗ୍ରସ୍ତାଦିବାସ୍ତଗମନଂ ରବୀନ୍ଦୁ ପ୍ରାପ୍ନୁତୋ ଯଦି ॥

୧ ଗ୍ରହଣେ ପର୍ବଭାଗେ ଗ୍ରାସଃ ପ୍ରତିପଦ୍ଧାଗେ ମୁକ୍ତିଃ, ତयो: ସନ୍ଧିସ୍ତ୍ର ପରମଗ୍ରାସକାଳ
ଈତି ସାରଃ ।

ଗ୍ରହଣେ ସ୍ନାନଦାନାଦି ବିଧୀୟତେ—“ରାହୁଦର୍ଶନସଂକ୍ରାନ୍ତିବିବାହାତ୍ୟୟବୃଦ୍ଧିଷୁ ।
ସ୍ନାନଦାନାଦିକଂ କୁରୁ ନିଶିକାମ୍ୟବ୍ରତେଷୁ ଚ” ଇତି ଦେବଲବଚନେ ଦର୍ଶନପଦସ୍ତ୍ରବଣା-
ଦର୍ଶନେ ସତି ସ୍ନାନାଦର୍ମହାଭ୍ୟୁଦୟହେତୁତ୍ବାଦର୍ଶନମପି ବିଧେୟମିତି ତିଥିତତ୍ତ୍ବକୃତା
ଯଦୁକ୍ତଂ ତତ୍ର ସମୀଚୀନଂ, ତତ୍ର ସ୍ନାନାଦୀନାଂ ବିଧେୟତ୍ବେନ, ରାହୁଦର୍ଶନାଦେସ୍ତଦ୍ଧେତୁତ୍ବେ-
ନୋକ୍ତେ: । ବସ୍ତୁତସ୍ତୁ ରାହୁଦର୍ଶନମତ୍ର ସୂର୍ଯ୍ୟସଂକ୍ରାନ୍ତ୍ୟାଦିବତ୍ କାଳୋପଲକ୍ଷକଂ ନ ତୁ
ଦର୍ଶନବିଧାୟକଂ—

“ନକ୍ଷେତୋଽନ୍ତରମାଦିତ୍ୟଂ ନାସ୍ତଂ ଯନ୍ତଂ କଥଂ ଚ ନ ।

ନୋପରକ୍ତଂ ନ ବାରିସ୍ଥ”ମିତି ମନୁନା ଗ୍ରହଣଦର୍ଶନସ୍ୟ ନିଷିଦ୍ଧତ୍ବାତ୍ ॥

୨ ସଂଗବେ— ପଞ୍ଚଧାବିଭକ୍ତଦିବସସ୍ୟ ଦ୍ଵିତୀୟଭାଗେ । ବାଲବୃଦ୍ଧାତୁରୈବି
ଗ୍ରହଣାତ୍ ପୂର୍ବମେକଂ ଯାମମ୍ ଅବଶ୍ୟଂ ନ ଭୋକ୍ତବ୍ୟମିତି ଭାବଃ ।

ଉତ୍ତର

ପୂର୍ଣ୍ଣିମା ଓ ପ୍ରତିପଦାର ସନ୍ଧିକାଳରେ ଚନ୍ଦ୍ରଗ୍ରହଣ ଘଟିଥାଏ । ଅମାବାସ୍ୟା ଓ
ପ୍ରତିପଦାର ସନ୍ଧିକାଳରେ ସୂର୍ଯ୍ୟଗ୍ରହଣ ହୁଏ । ଯଦି (ପୂର୍ଣ୍ଣିମା, ଅମାବାସ୍ୟା)ର
ଅନ୍ତରାଳ ଗ୍ରାସସମୟ ଏବଂ ପ୍ରତିପଦାର ଆରମ୍ଭର ମୁକ୍ତିର ସମୟ ଅଟେ ।
କିନ୍ତୁ ବା କେତେ ଚନ୍ଦ୍ରସୂର୍ଯ୍ୟକୁ ଗ୍ରାସକରୁଥିବା ସମୟରେ ସ୍ଵାଲକ୍ଷକ,

ପାଠ 1) ମୟନ-ଝ । ମାନଂ ତୁ-ଝ ।

इति श्री^१दिव्यविहमहापात्रविरचितः कानदोषः समाप्तः ।

ध्वन्यालोकस्यानुवाङ्मयाया धम्मपदस्य च ।

धर्मशास्त्रीयशब्दानां कोषश्चाशौचकारिका ॥ १

वासिष्ठधर्मशास्त्रस्य व्याख्या तत्त्वप्रकाशिका ।

सूत्रे पारस्कराचार्यकृते च मार्गदर्शिनी ॥ २

कृत्वैता विदुषां मोदहेतवे दीपवर्द्धिनी ।

टिप्पणी योजितैवात्र कालदीपे च तेजनी ॥ ३

प्रधानाचार्यवर्यस्य स्वर्गस्थस्य महात्मनः ।

गुरोरानन्दमिश्रस्य पादौ ध्यात्वा पुनः पुनः ॥

कुलपूर्वमणिमिश्रशर्मा शम्भुकरान्वयः ।

चिरमालोच्य शास्त्राणि टिप्पणीं कृतवानिमाम् ॥

इति श्रीकुलमणिमिश्रशर्मकृता कालदीपटिप्पणी तेजनी समाप्ता ।

पाठा. 1) श्रीवत्सगोत्र-छ, ज । इति श्रीत्यादिपंक्तिसमाप्त्यनन्तरं वत्सगोत्रे-
त्यादिश्लोकः- ड ॥

पुस्तकस्य लक्षणम्

तेजनीकृतो वंशक्रमः

एकोभ्राता वडम्बायाम्, एकः नरसिंहपुरे, अन्यः विश्वेश्वरमिश्रः हलदीयायाम्

(एते त्रयो भ्रातरः बुरुषोत्तमक्षेत्र-) विश्वेश्वरपुत्रः यदुनाथमिश्रः
(समीपस्थ वासुदेवपुरादागताः) तत्पुत्रः नारायणमिश्रः

तत्पुत्रः जगन्नाथमिश्रः (१मस्त्री पुत्रः)

तत्पुत्रः यमेश्वरमिश्रः । अस्य पुत्राः

(१) धनेश्वरः (२) जीवनः (३) मुकुन्दः (४) मुरारिः (५) दीनबन्धुश्च ।

धनेश्वरपुत्राः— (१) नीलाम्बरः (२) विश्वम्बरः (३) पद्मनाभः ।

नीलाम्बरपुत्रौ—(१) माधवः (२) शतानन्दः (मिच्छुमिश्रः) च ।

शतानन्दपुत्रौ (१) दामोदरः (२) श्यामश्च ।

(एतत्पर्यन्तं मिच्छुमिश्रेण लिखितम्) श्याममिश्रस्य पुत्रः वैद्यनाथः ।

तत्पुत्रः गदाधरः ।

तत्पुत्रः कुलमणिः, चन्द्रशेखरश्च ।

मिच्छुमिश्रापरनामा शतानन्दमिश्रः दानपत्रानुसारं रामचन्द्रदेव
महाराजस्य १३ अङ्के ४२ अङ्केऽपि भूमिमग्रहीत् । स १२४० दिल्लीश्वराब्दे
(स्त्रीः १८३३) १२५६ अब्दे (स्त्रीः १८४९) च जीवित आसीत् । स्त्रीः १८६०
अब्दे जीवितः नासीत् । तस्य पिता नीलाम्बरः दिव्यासिंहदेवस्य १२
द्वादशाङ्के जीवित आसीत् ।

हलदिआ-राजवंशः

हारिद्राधिपतिः श्रीमान् जगन्नाथाभिधो नृपः ।

तत्पुत्रश्चैव प्रह्लादो गोपीनाथस्तु तत्पुत्रः ।

तस्य पुत्रश्च भगवांस्तत्पुत्रः श्यामसुन्दरः ।

तत्पुत्रः कृष्णचन्द्रश्च भञ्जवंशसमुद्भवः ।

पीतवासाश्च तत्पुत्रः कृतवानतियन्नतः ॥

प्रासादं रघुनाथस्य तदनुग्रहकाङ्क्षया ।

एतेश्लोकाः मम पित्रा लिखिताः ॥

पीतवाससो वीरवरजगद्देवस्य पुत्रो रघुनाथः, तत्पुत्रः श्रीमान् नारायणभञ्जः
कुशली वर्तते ।

384

